

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Кол жазма укугунда

УДК 342.82(575.2)(043.3)

Кабаева Бермет Темиржановна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ РЕФЕРЕНДУМДУН
ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

юридика илимдердин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
Диссертация

Илимий жетекчиси:

юридика илимдеринин доктору,

профессор А.А. Арабаев

Жалал-Абад – 2021

МАЗМУНУ

	КИРИШҮҮ	3
1-глава	РЕФЕРЕНДУМ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРДЫН ЖАНА МЫЙЗАМДАРДЫН ОБЗОРУ	
1.1	Референдумду изилдөөнүн тарыхый аспектилери	13
1.2	Референдумду жөнгө салуучу мыйзамдардын жалпы мүнөздөмөсү	29
2-глава	РЕФЕРЕНДУМДУН УКУКТУК ИНСТИТУТ КАТАРЫ ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
2.1	Изилдөөнүн объекти, предмети жана методологиясы	46
2.2	Референдумдун түшүнүгү, маңызы жана мазмуну	48
2.3	Референдумдун конституциялык-укуктук табияты	74
3-глава	КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ РЕФЕРЕНДУМДУ КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУНУН НЕГИЗГИ КӨЙГӨЙЛӨРҮ	
3.1	Кыргызстанда референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери	106
3.2	Кыргыз Республикасында референдум укуктук институтун өркүндөтүүнүн жолдору	138
	Тыянактар жана практикалык сунуштар	176
	Колдонулган адабияттардын тизмеси	182

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын эгемендүү жана көз карандысыз мамлекет катары калыптануусунда референдумдун мааниси өтө зор. Маселе референдумдун табиятында же болбосо маани-маңызы менен мазмунунда гана эмес. Арийне, табиятынан элдик бийликтин түздөн-түз аткарылышын камсыз кылуучу атайын механизм катары референдумдун өлкөдөгү саясий жана укуктук процесстердин жүрүшүндөгү жана калыптанышындагы орду өзгөчө экендиги талашсыз.

Ошондуктан референдум, бир жагынан, демократиялык институт катары каралса, экинчи бир жагынан, ошол эле демократиялык институттун механизми катары таануу да маанилүү.

Демократиянын өзү элдик бийликти туюндуруп, анын түздөн-түз ишке ашырылышын шайлоолор менен референдумдар, башкача айтканда, бүткүл элдик добуш берүүлөр камсыздашат. Ошону менен бирге, мындай процесстерде кабыл алынган чечимдерде элдин бийлик ээси катары эрки чагылдырылат [1; 2; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Ушул өңүттөн алганда, референдум укуктук институт катары эгемендүү Кыргыз Республикасынын конституциялык-укуктук мыйзамдарынын түптөлүүсүндө жана өнүгүүсүндө чоң роль ойногондугу шексиз. Тагыраак айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын калыптанышынын өзү ушул референдум институтунун негизинде болуп жатканын атайын юридикалык адабиятта окумуштуулар белгилеп келишет [11; 12; 13; 8].

Ошону менен катар, Кыргызстанда референдумду дайындоо жана аны өткөрүү процессинде, ата мекендик мамлекеттик-укуктук практиканы талдоо көрсөткөндөй, бир топ көйгөйлөр орун алып келе жатканын баса белгилеп кетүү абзел.

Маселе биринчи кезекте референдумдун укуктук табиятына жана андан улам укуктук принциптер жана ченемдер менен жөнгө салуу механизмине байланышкан көйгөйлөр тууралуу экендиги талашсыз.

Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги улуттук мыйзамдарынын референдумдун предмети боюнча жоболору да тиешелүү деңгээлдеги атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүнү талап кылышат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында [14] да, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» конституциялык мыйзамында [15] да референдумду дайындоодо, уюштурууда жана өткөрүүдө айрым көйгөйлөрдү чечүү механизмдери жоктугу да актуалдуу маселе.

Аталган көйгөйлөр, албетте, бүгүнкү күндүн актуалдуу тематикасын түзүшүп, жалпысынан диссертациянын темасынын актуалдуулугунан кабар беришет.

Мындан сырткары, Кыргыз Республикасындагы референдумдардын мамлекеттик жана коомдук саясий-укуктук мааниси да бир өңчөй мүнөзгө ээ эмес. Бир жагынан, бул институттун Кыргыз Республикасынын укуктук калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү зор мааниге ээ экендиги белгиленсе, экинчи бир жагынан, бүткүл элдик добуш берүү жолу менен Кыргызстанда үй-бүлөлүк жана авторитардык бийлик системасы орун алгандыгы жана анын улам күчөп баргандыгы, референдумдун саясий конъюнктуралык маселелерди чечүү каражатына айлангандыгы да атайын жана монографиялык изилдөөлөрдө маалымдалып келет [16; 17;18].

Бул жаатта референдумду укуктук институт катары изилдөө жана Кыргыз Республикасындагы өткөрүлгөн референдумдардын тажрыйбасын жалпылап өздөштүрүү да ата мекендик конституциялык-референдумдук тармактын жана жалпы эле конституциялык укук илиминин актуалдуу маселелерин түзөөрү да шексиз.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы демилгелүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык-укуктук табиятын аныктоо жана аны ишке ашыруунун укуктук механизмдин жакшыртуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Коюлган максатка ылайык, төмөнкү **негизги маселелерди** чечүүгө аракет жасалды:

- референдумдун тарыхый аспектерин изилдөө;
- референдумду жөнгө салуучу мыйзамдарга жалпы мүнөздөмө берүү;
- референдум түшүнүгүн жана анын белгилерин ачып берүү;
- референдумду укуктук институт катары изилдөө;
- Кыргызстанда референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн укуктук принциптерине талдоо жүргүзүү;

-Кыргыз Республикасындагы референдум укуктук институтунун көйгөйлөрүн изилдөө жана улуттук укук ченемдик актыларды жакшыртуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы төмөндөгүлөр менен мүнөздөлөт:

биринчиден, Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык-укуктук табиятын аныктоо маселелери теориялык жактан комплекстүү изилдөөгө алынды;

экинчиден, «референдум» түшүнүгүнө автордук аныктама берилди;

үчүнчүдөн, референдумдун маани-маңызы ачып көрсөтүлдү жана аны жөнгө салуу боюнча автордун позициясы аныкталды;

төртүнчүдөн, референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу боюнча автордун позициясы негизделди жана бул түшүнүктүн автордук аныктамасы берилди;

бешинчиден, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги мыйзамдарын талдоонун негизинде улуттук мыйзамдарда референдумдун предмети так аныкталбагандыгы жана бул маселени чечүү боюнча автордун сунуштары негизделди;

алтынчыдан, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамына толуктоолорду киргизүү боюнча практикалык сунуштар негизделди;

жетинчиден, «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча практикалык сунуштар негизделди.

Алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси биринчи кезекте референдум түшүнүгүн жана анын белгилерин ачып берүүдө, референдумду укуктук институт катары изилдөөдө жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык конституциялык-укуктук табиятын аныктоодо буга чейинки илимий-теориялык иштеп чыгууларды жана диссертациялык, монографиялык изилдөөлөрдү жана алардын авторлорунун тажрыйбасын жалпылап өздөштүрүүдө турат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык баалуулугу Кыргыз Республикасынын референдумун уюштуруу жана өткөрүү ж.о.э. Кыргыз Республикасынын жарандарынын референдумга катышуу укугун ишке ашыруу чөйрөсүндөгү улуттук мыйзамдарды жана укук колдонуу практикасын жакшыртуу боюнча теориялык тыянактардын, сунуштар менен сунуштамалардын Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укук колдонуу ишмердүүлүгүндө жана ошону менен бирге аракеттеги конституциялык жана референдумдук мыйзамдарды жакшыртууда колдонулуусу мүмкүндүгү менен шартталат.

Диссертациялык изилдөөдө алынган теориялык тыянактар, жоболор менен корутундулар Кыргыз Республикасынын конституциялык жана референдумдук укуктарынын көйгөйлөрү боюнча жалпыланган илимий эмгектерди жаратууда, окуу процессинде, негизинен, жогорку окуу жайларында конституциялык жана референдумдук укук курстарын окутууда пайдалуу болоору талашсыз.

Диссертациянын коргоого чыгарылуучу негизги жоболору:

1. «Референдум» түшүнүгүнө автордук аныктама берилди.

«Референдум» деп, мыйзам же мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселе боюнча бүткүл элдик добуш берүү жолу менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүнүн формасын түшүнүү сунушталат.

2. Референдумдун маани-маңызы менен аны жөнгө салуу боюнча автордун позициясы аныкталды.

Референдумдун маани-маңызы бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган жана бир гана маани берүүчү жоопту талап кылган конкреттүү маселе боюнча элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүндө жатат. Ал эми референдумдун жөнгө салуу предмети анын маани-маңызы менен аныкталып, референдумга коюлуучу маселе конкреттүү жана так болуп, бүткүл элдик добуш берүү жолу менен императивдүү мүнөзгө ээ чечим кабыл алуу менен чектелиши керек.

Ошондуктан бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамын, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамды, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат. Мындай шартта мыйзам долбоору, анын концепциясы, жөнгө салуу предмети, принциптери жана ченемдери мыйзамда каралган тартипте, тиешелүү тараптардын катышуусунда толук каралып, парламент аркылуу да, жарандук коомдун

институттары аркылуу да талкууланышы камсыздалат. Бул өтө маанилүү процесс. Себеби референдумдун маани-маңызы менен мазумуну бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган мыйзамга бир гана маанини туюндурган «Макул» (же «Жок») деп жооп берүү менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүндө жатат.

3. Референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу боюнча автордун позициясы негизделди жана бул түшүнүктүн автордук аныктамасы берилди.

Референдумдун укуктук табияты Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары тарабынан анын социалдык маңызын жана мазмунун мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин жана уюштуруу принциптерин аныктоо менен референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануусунда жатат.

Ушундан улам, референдум конституциялык-укуктук институту деп, референдумдун укуктук табиятын мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин, уюштуруу жана өткөрүү тартибин бекитүүгө жана бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган конституциялык-укуктук принциптер менен ченемдердин тутумун түшүнүү сунушталат.

4. Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги мыйзамдарын талдоонун негизинде улуттук мыйзамдарда референдумдун предмети так аныкталбагандыгы жана бул маселени чечүү боюнча автордун сунуштары негизделди.

Кыргыз Республикасынын аракеттеги Конституциясы да, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык мыйзамы да референдумдун предметин так аныктабастан, бүткүл элдик добуш берүүгө чыгарылуучу маселенин формаларын гана бекитишет. Ушундан улам, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык мыйзамы бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз

Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамдын долбоору, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору чыгарылат деп, алардын баарын эсептегени менен негизи мыйзамдын формалары тууралуу гана кеп болуп жатат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин жана «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 2- жана 7-беренелеринин жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети болуп, биринчиден, мыйзам менен жөнгө салынуучу коомдук мамилелер эсептелет. Экинчиден, айрым маселелерди (согуш жана тынчтык; Президенттин, Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу; Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу; салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу; тарифтер жөнүндө; мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү; Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары; аскердик же өзгөчө абал киргизүү; республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү; мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан; мунапыс жана ырайым кылуу) кошпогондо, мамлекеттик маанидеги маселелер Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети боло алышат.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети катары бүткүл элдик добуш берүүгө коюлуучу маселе, биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келбеси шарт. Экинчиден, элдик добуш берүүгө коюлуучу маселе адамдын жана жарандын

жалпы таанылган укуктары менен эркиндиктерин жана аларды ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин чектебөөсү, басмырлабоосу же жокко чыгарбоосу керек.

5. Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү мыйзамдарын жакшыртуу боюнча практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу максатында тиешелүү мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керектиги негизделди.

Автор тарабынан «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамына төмөнкү толуктоолорду киргизүү сунушталат:

1) 7-берене жаңы «1-1» бөлүгү менен төмөнкү редакцияда толукталышы сунушталат:

«1-1. Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат.

Бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун кабыл алуу маселеси гана коюлат».

2) 12-берене жаңы «4-1» бөлүгү менен төмөнкү редакцияда толукталышы сунушталат:

«4-1. Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарылган учурда, бүткүл элдик добуш берүүнү өткөрүү датасы ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин

Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын өтүүсү менен убактысына жараша аныкталат».

6. Автор тарабынан «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына төмөнкү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү негизделди:

1) 8-берене жаңы «1-1» бөлүгү менен төмөнкү редакцияда толукталышы сунушталат:

«1-1. Жарандар тарабынан элдик демилге тартибинде сунуш кылынуучу мыйзамдын долбоорун, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын талаптарына ылайык, тиешелүү экспертизалардан өткөрүү милдети Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине жүктөлөт»;

2) 13-беренедө «колтамгаларын топтоо» деген сөздөрдөн кийинки «экспертизаларды өткөрүү» деген сөздөрдү алып салуу сунушталат.

Издөнүүчүнүн өздүк салымы диссертациялык изилдөөнүн илимий жыйынтыктарынын автордун өзү тарабынан алынгандыгы менен аныкталат.

Диссертациянын коргоого чыгарылуучу негизги жоболору диссертанттын жеке өзү тарабынан иштелип чыкты.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертация Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин юридикалык факультетинин “Конституциялык жана административдик укук” кафедрасында даярдалып бүткөн жана ал кафедранын жыйынында талкууланып, коргоого жолдомо алган.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору автор тарабынан эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда маалымдалган.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөдө алынган илимий жыйынтыктар

толугу менен изденүүчү тарабынан 2011-2018-жылдары жарык көргөн 14 илимий макалада чагылдырылган.

РИНЦ системасындагы илимий журналдарда 2 макаласы басылып чыккан. Жалпысынан илимий чыгармалары боюнча 130 балл топтогон.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч главаны жана жети бөлүмдү камтыган негизги бөлүктөн, тыянактардан, практикалык сунуштардан жана колдонулган адабияттын тизмесинен турат.

1-ГЛАВА

РЕФЕРЕНДУМ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРДЫН ЖАНА МЫЙЗАМДАРДЫН ОБЗОРУ

1.1 Референдумду изилдөөнүн тарыхый аспекттери

Илимий адабияттарда тарыхта биринчи референдум 1439-жылы Берн кантонунда өткөндүктөн, Швейцарияны анын “мекени” деп эсептелинет.

Ж.Ж.Руссонун идеяларынын таасири менен референдумдар барган сайын көбүрөөк колдонула баштаган. Ойчулдун пикири боюнча эгерде эл мыйзамды иштеп чыгууга жана кабыл алууга катышса, анда ал саясий жактан эркин болуп эсептелет, анткени эл иштеп чыгууга өзү катышкан мыйзамга баш ийип жатпайбы [19, 25-б].

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки мезгилде референдум кыйла кеңири колдонулган. Франциянын, Даниянын, Италиянын, Япониянын, ФРГнын, Уругвайдын, Ирландиянын жана башка өлкөлөрдүн Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин кабыл алынган конституциялары биринчи жолу мурда уюшулган референдум институтун сактаган жана өнүктүргөн. Муну менен тикеден-тике элдин бийлиги жөнүндө эл массасынын талабы конституция менен бекемделген. Швейцарияда 1874-жылдан тартып 1959-жылга чейин 119 референдум өткөрүлгөндүгү Европа өлкөлөрүндө каралып жаткан мезгилде референдумду пайдалануунун ыкчамдыгы жөнүндө күбө болот [20, 5-б].

Францияда 1945-жылдан тартып 1962-жылга чейин мурдагы колониялардын өз тадырын өзү аныктоо маселеси боюнча бир катар плебисциттерди эсептебегенде Францияда 1946-1962-жылдарда 7 конституциялык референдум өткөрүлгөн [21, 77-б].

Бул референдумдарды Ж.Дюкло “плебесцитардык мүнөздөгү референдумдар” деп эсептеген [22, 162-б].

Референдум өткөрүүнүн мындай кеңири практикасы изилдөөнүн предмети болбой коймок эмес. Леон Дюги референдум деп элдик тике башкарууну түшүнгөн. Мыйзамдар жарандардын чогулуштарында тикеден-тике добуш берүү менен жактырылмайын талкуулана берет жана күчүнө кирбейт [23, 397-б.].

Окумуштуунун пикири боюнча референдум жана плебисцит түшүнүктөрү окшош эмес. Плебисцит – бул акт болуп эсептелет. Ал аркылуу эл жогорку бийликти бир кишиге ыйгарат, кээде мындан тышкары Конституцияны түзүүгө ага ыйгарым укук берет. Референдумга мындай түшүнүү абсолюттук монархия конституциялык жана демократиялык республикаларга алмаштырылып турган тарыхый мезгилдеги мамлекеттик-укуктук илим үчүн мүнөздүү. Бирок кыйла соңку изилдөөлөр референдумга түшүнүүгө башкача мамилени калыптандырат, атап айтканда императивдик жана консультациялык түрлөрдү бөлүп көрсөтөт. Француз окумуштуусу М.Дюверже “реформаларды жаптырууну, мыйзамга добуш берүүнү” референдум деп түшүнгөн [24, 228-б.].

Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн мамлекеттик-укуктук доктринасы демократиялык салттардын кыйла жогорку деңгээлине карабастан, советтик юридикалык илимдин таасиринде болгон. Изилденип жаткан кубулуш боюнча илимпоз-мамлекет таануучулары А.Ангелов менен Б.Спасовдун позициясы ушуну менен түшүндүрүлөт. “Референдум эл белгилүү бир сунушка “макул” же “каршы” добуш берип, белгилүү мамлекеттик маселени биротоло чечкен бүткүл элдик сурамжылоонун формасы”. Алар “референдум белгилүү маселени тикеден-тике (плебисциттен айырмаланып) чечкен акт болуп саналат, ал кимдир бирөөгө маселе чечүүгө ыйгарым укук бербейт” [25, 79-80-б.]. Плебисциттин аныктамасы талаш болгондуктан, авторлор референдум жана плебисцит деген түшүнүктөрдү адилеттик менен ажыратышат.

Тарыхый жана теориялык планда алганда референдум институту В.Ф.

Коток [Коток, В.Ф. Референдум в системе социалистической демократии. [Текст] / В.Ф.Коток. - М., 1964.-188 б], И.П. Трайнин [Трайнин, И.П. О непосредственном народном законодательстве в капиталистических странах. [Текст] //Сов. гос. и право. 1937, №12. -99-117 б.], Г.В. Барабашев, К.Ф. Шеремет [Барабашев, Г.В. Непосредственная демократия в СССР. [Текст] / Г.В. Барабашев , К.Ф. Шеремет -М.:1984. – 64 б.] ж.б. советтик илимпоздордун изилдөөсүнүн объектиси болуп калган.

Ошого байланыштуу өз учурунда советтик илимпоздор бул укуктук институтту жөнгө салуунун предметинин чегин так аныктоого аракет жасашкан. Алсак, совет окумуштуусу В.Дорогин [26, 208 б.] учурунда өз эмгегинде “...референдум мыйзамдык же башка маселени чечүү үчүн шайлоочуларга тикеден-тике кайрылуудан турат. Референдумдун мамлекеттик-укуктук институту мыйзам чыгаруу же башка маселелер боюнча шайлоочуларга тикеден-тике кайрылууну жөнгө салган нормалардын жыйындысы” деп белгилеп жазган [26, 199-б.] деп жазган.

Башка бир советтик окумуштуу В.Ф. Коток, референдумду социалисттик демократиянын системасында карап, “референдум, сурамжылоо жана плебисцит (аталышына карабастан) ага милдеттүү жана аягына чыккан мүнөз берип элдик добуш берүү жолу менен тигил же бул мамлекеттик чечимди ырастоону билдирет. Мындай чечим жалпы мамлекеттик, жалпы улуттук болушу мүмкүн” [27, 5-б.] деп ырастаган.

Көрүнүп тургандай референдумдун маңызы ага коюлуп жаткан мамлекеттик турмуштун маанилүү маселеси же мыйзам боюнча бүткүл элдик добуш берүүдө турат.

Советтик илимде референдум институту биринчи жолу И.П. Трайнин тарабынан изилденген, ал референдум деп “негизинен добуш берүү аркылуу эл өкүлдөрү кабыл алган мыйзамдарды четке кагууга элдин укугу түшүнүлөт” деп жазган [28, 100-б.].

Албетте, советтик курулуштун шартында референдумга мындай мамиле референдумду пайдаланууну мүмкүн эмес кылып отурат.

Принцибинде мындай абал жана И.П.Трайниндин позициясы “буржуазиялык демократия өлкөлөрүндө” кеңири колдонулган демократиялык институттар алгач советтик укуктук илим тарабынан тетири баалангандыгы менен түшүндүрүлөт.

Жагдай 1936-жылы СССР Конституциясынын кабыл алынышы менен өзгөргөн, ал советтик саясий режимдин шартында референдумду пайдалануу мүмкүнчүлүгүн формалдуу түрдө жарыялаган.

Муну менен референдум институтун изилдөөнүн жаңы аракеттери пайда болгон.

Андан тышкары укуктук институт катары референдумдун теориялык негиздерин түптөөгө мүмкүнчүлүк пайда болду. Ошентип, биз өйдөдө белгилеп кеткен окумуштуу В.Дорогиндин жазганы боюнча [26, 208 б.] “...референдум мыйзамдык же башка маселени чечүү үчүн шайлоочуларга тикеден-тике кайрылуудан турат. Референдумдун мамлекеттик-укуктук институту мыйзам чыгаруу же башка маселелер боюнча шайлоочуларга тикеден-тике кайрылууну жөнгө салган нормалардын жыйындысы” деп белгилеп жазган [26, б. 199] деп жазган

Биздин оюбузча, В.Дорогин реалдуу укуктук нормалар жок болгон жана бул институтту практикалык ишке ашыруу мүмкүн эмес шартта референдумду өз алдынча укуктук институтка бөлүп чыгуунун зарылчылыгын теориялык жактан негиздеген [26, 208 б.].

Референдум жагынан теориялык билимдерди калыптандыруунун практикалык тажрыйбасы толук болбогон шартта ал социалисттик мамлекеттүүлүктүн өнүгүшү менен катар жүрөт. Бүткүл элдик совет мамлекети коомго жетекчилик кылуунун жаңы формаларын жана Конституцияда чагылдырылууга тийиш болгон жаңы коомдук-саясий институттарды жарыялаган. Түзүлгөн Конституциялык комиссияга Конституциянын жаңы долбоорун иштеп чыгуу тапшырылган. 1962-жылдын апрелиндеги алтынчы чакырылган СССР Жогорку Советинин биринчи

сессиясында сүйлөгөн сөзүндө Н.С. Хрущев “Жаңы Конституцияны түзүү менен совет эли коммунизмди курууну кеңири жайылтуу мезгилине ылайык келген коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн жаңы формаларын биринчи ачуучу болуп калат” деп айткан [29].

Социалисттик демократиянын системасында референдумду тикедентике изилдеген советтик илимпоздордун бири В.Ф. Коток коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн жаңы формаларынын арасынан референдумдун өзгөчө ордун көргөн. Мында референдум социалисттик коомдун реалдуу демократизми үчүн мүнөздүү болгон жаңы белгилер менен баюуга тийиш болгон [27, 5-б.].

В.Ф. Коток теориялык жактан демократиянын мындай формасы социализмдин шартында пайдаланылышы мүмкүн экендигин болжолдоп, ата мекендик юридикалык илим үчүн референдум институтун андан ары изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген. Мында референдумду бүткүл элдик сурамжылоо жана плебисцит менен окшоштуруп, “референдум, сурамжылоо жана плебисцит (аталышына карабастан) адатта ага милдеттүү жана бүткөн мүнөз берген элдик добуш берүү жолу менен тигил же бул мамлекеттик чечимди бекитүүнү билдирет, деп жазган. Мындай чечим жалпы мамлекеттик, жалпы улуттук болушу мүмкүн” [27,5-б.].

“Совет мамлекетиндеги тике элдик бийлик” деген эмгегинде В.Т. Кабышев принципте ушундай эле позицияны билдирген [30, 49-б.].

Ошону менен бирге биздин оюбузча жогоруда аталган советтик илимпоздор колдогон аныктаманын айрым жоболоруна көңүл буруу керек.

Биринчиден, референдум, сурамжылоо жана плебисцит жарандардын эркин билдирүүнүн ар кандай түрлөрүн чагылдырат. Алар формасы боюнча жана кабыл алынган чечимдердин укуктук натыйжалары боюнча ар түрдүү. Ошол мезгилдин илимий адабияттарында “сурамжылоо” термини бүткүл элдик талкуулоо жана бүткүл элдик добуш берүү катары чечмеленгендигин

белгилөө керек. Бирок практикада ырасталбай кала берип, ал социологиялык изилдөөнүн аспабы болуп калган.

Буга байланыштуу өз учурунда Р.А.Сафаров “...1936-жылдагы СССР Конституциясында бүткүл элдик сурамжылоо катары референдум жөнүндө так айтылган эмес. Сурамжылоо – бул шайлоочулардын пикирин билдирүү, алар менен кеңешүү, бирок элдик добуш берүү эмес” деп жазган [31, 18-б.].

Экинчиден, демократиянын саналып өткөн формаларынын мазмуну мамлекеттик чечимдерди жөн гана ырастоого караганда алда канча кеңири. Алар элдик демилгени ишке ашыруу үчүн арналган.

Конституциялык-укуктук илимдин өкүлдөрүнүн бири С.В.Троицкий өзүнүн референдумга аныктамасында анын мыйзам чыгаруу процесси менен байланышын көрсөткөн. Анын пикиринче, “референдум – бул мыйзам чыгаруу процессине, добуш берүү аркылуу мамлекеттик маанилүү чечимдерди кабыл алууга шайлоочулардын тикеден-тике катышуусунун формаларынын бири” [32, 23-б.].

Көрүнүп тургандай, автордун позициясы боюнча референдум маанилүү мамлекеттик мүнөзгө ээ болгон даяр чечим боюнча консультация жүргүзүүнүн каражаты катары чыгат. Мындан тышкары, аныктама референдумда кабыл алынган чечимдердин юридикалык күчүнө көрсөтмөлөрдү камтыбайт.

В.В. Маклаков ушундай эле позицияны ээлеп, референдумду тике жана өкүлчүлүктүү башкаруунун ортосундагы абалды ээлеген мыйзам чыгарууга жарандардын катышуусунун бир түрү катары караган. Референдумдун бөтөнчө маанисин илимпоз мыйзам долбоорлорун бекитүүдөн же четтетүүдөн көрөт [33, 96-б.].

Биздин көз карашыбыздан алганда, референдумду мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү органдарына каршы коюунун негизи жок. Мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы жана эгемендиктин алып жүрүүчүсү болуп саналган эл аны өкүлчүлүктүү органдар аркылуу, ошондой

эле жарандардын тикеден-тике эркин билдирүүсүнүн императивдик, регулятивдик жана консультациялык формалары аркылуу ишке ашырат. Мында референдумду кошуп алганда тикеден-тике демократиянын бардык формалары өкүлчүлүктүү демократия менен айкалышта чыгат. Андан тышкары, тикеден-тике демократиянын формаларынын бири дагы элдик өкүлчүлүккө каршы келбейт. Буга байланыштуу демократиялык мамлекетте өкүлчүлүктүү жана тикеден-тике демократия өз ара байланышта, мында тикеден-тике демократия өкүлчүлүктүү демократияны толуктайт, тикеден-тике демократиянын институттары мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү, ошондой эле аткаруучу органдарынын ээнбаштыгын чектеп, саясий бийликтин жүргүзүлүшүнө эл алдындагы жоопкерчиликти камсыз кылат, деп ырастоо адилеттик болуп саналат [34, 112-136-б.].

Кийинчирээк В. В. Маклаков референдумга коюлуучу маселелердин тизмесин кеңейткен. “Референдум кандайдыр бир мыйзам долбооруна, эл аралык келишимге же администрациялык актыга байланыштуу добуш берүүнү билдирет” [35,56-б.]. Бирок референдумга мындай аныктама да анын бардык түрлөрүн, атап айтканда консультативдик жагын камтыбайт.

Г.В. Барабашев менен К.Ф. Шереметтин “СССРдеги тикеден-тике демократия” деген изилдөөсүнө кайрылып көрөлү, ал референдумду “мамлекеттик же коомдук турмуштун ар түрдүү маселелерин тигил же бул региондогу калктын же бүткүл элдин тикеден-тике чечүү ыкмасы” катары аныктаган [36, 33-б.]. Авторлор референдум өткөрүү практикасы толук жок болгон шартта СССРде жергиликтүү референдумдарды колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө болжолдорун сунушташкан.

Референдумга жогоруда берилген аныктамалар В.В. Комарованын адилет пикири боюнча “анын тышкы белгилерин: добуш берүү объектисин, өткөрүү формаларын, катышуучулардын курамын ж.б. аныктоо менен гана чектелет, бирок демократиянын бул формасынын маңызын козгобойт” [37, 32-б.].

Буга байланыштуу В.П.Серебрянников берген аныктама кызыгуу туудурат: “референдум – бул элдин эгемендигин ишке ашыруунун формасы жана каражаты, анын эркин, тагыраак айтканда – шайлоочулардын эркин билдирүүнүн демократиялык ыкмасы” [38, 16-б.].

Эгерде элдин эгемендиги анын эркинин үстөмдүгүн, бийликтин башка булактарынын алдында анын артыкчылыгын билдирээрине таяна турган болсок, анда референдумда кабыл алынган чечимдер жогорку юридикалык күчкө ээ, анткени ал элден чыгат жана ушуга байланыштуу кийин бекитүүнү талап кылбайт. Мындан тышкары референдумда кабыл алынган чечим жаңы референдум аркылуу гана өзгөртүлүшү же бузулушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу элдин эгемендигин ишке ашырууда референдум бөтөнчө роль ойнойт, деп эсептейбиз.

А. П. Фарберов мындай аныктама берген: “Тикеден-тике элдик бийлик мамлекеттик чечим иштеп чыгууга жана аны кабыл алууга эл массасынын эркин билдирүүнү, ошондой эле бул чечимдерди турмушка ашырууга анын тикеден-тике катышуусун, элдик көзөмөлдү жүзөгө ашырууну билдирет” [39, 9-б.].

Тикеден-тике демократияга карата мындан да кыска аныктама берилген. Р. А. Сафаров аны эл тарабынан мыйзам чыгаруу жана башкаруу милдеттерин тикеден-тике жүзөгө ашырууга такаган [40, 237, 241-б.].

Г.Х.Шахназаров – чечим бардык жарандардын эркин тикеден-тике жана ачык-айкын билдирүүнүн негизинде кабыл алына турган чечимге таянган [41, 137-б.].

В. Т. Кабышев тикеден-тике элдик бийлик – бул бийлик жүргүзүүгө, мамлекеттик чечимдерди иштеп чыгууга, кабыл алууга жана жүзөгө ашырууга жарандардын тикеден-тике катышуусу деп эсептейт [30,4-5-б.]

В.В.Комарова референдумду “тикеден-тике демократиянын императивдик формасы катары аныктайт, аткаруу үчүн милдеттүү болгондуктан референдумга чыгарыла турган маселелерди кошпогондо ар

кандай коомдук мааниси бар маселе боюнча мыйзамда аныкталган сандагы жарандардын өз эркин билдирүүсү анын мазмуну болуп саналат” [42, 83-84-б.].

М.М.Курячая мындай деп жазат: “Референдум – бул аткарууга биротоло жана милдеттүү чечим кабыл алуу максатында же элдин пикирин билүү максатында жүргүзүлгөн элдик добуш берүү, аны мамлекеттик бийлик органы же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы каттоого жана өз актысында чагылдырууга тийиш” [43, 4-б.].

Башка бир орус окумуштуусу Р.Р. Гятов “референдум” деген түшүнүктүн аныктамасын тикеден-тике демократиянын калыптанган тарыхый өз алдынча формасы катары тактайт. Анын маңызы мамлекеттик же жергиликтүү маанидеги маселелер боюнча жарандардын эркин билдирүүсүн аткаруу үчүн милдеттүү болуп эсептелет [44,9-б.].

Илимпоз-мамлекет таануучулар жогоруда баяндалган көз караштарды үч топко бөлөт. Илимпоздордун биринчи тобу Трайнин И.П., Кабышев В.Т., Троицкий С.В., Маклаков В.В. референдум, сурамжылоо жана бүткүл элдик талкуулоонун ортосун ажыратып айырмалашпайт, алар референдумду “жарым тикеден-тике” демократиянын түрлөрү деп эсептешет, референдумду тикеден-тике элдик мыйзамдардын формасына киргизишет. “Сурамжылоо” жана “референдум” түшүнүктөрүнүн окшоштурулушунун себеби илимпоздордун теориялык базаны 1936-жылдары СССР конституциясынын 49-беренесинин баяндалышына такоого умтулуусунда турат, деп эсептеген В.В. Комаровага кошулууга болот [42, 33-б.]. Референдумдун мыйзам чыгаруу процесси менен байланышын бөлүп алуу жогорку окумуштуулар сунуш кылган аныктамалардагы оң учур болуп саналат. Бирок, жөнөкөйлүгүнө, ачыктыгына жана тышынан талашсыздыгына карабастан бул позиция изилденип жаткан кубулуштун бардык этаптарын жана стадияларын камтыбайт, референдумда укуктук актыны кабыл алгандан кийин пайда болуучу укуктук натыйжаларды мүнөздөбөйт.

Коток В.Ф. өкүлү болуп саналган илимпоздордун экинчи тобу референдумдун, сурап чыгуунун жана плебисциттин ортосундагы айырманы көрсөтүшпөйт, элдик добуш берүү жолу менен кабыл алынган чечимдер аларга биротоло жана милдеттүү мүнөз берет, деп белгилешет. Бул аныктама алда канча кенири, өзүнө ар түрдүү чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн гана камтыбастан, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдары кабыл алып жаткан башка чечимдер менен салыштырганда анын маанисин баса белгилейт. Бирок, бул позициянын жактоочулары өздөрүнүн аныктамасы менен референдумдун оң натыйжасын алдын-ала аныктайт. Бирок, референдумдун жүрүшүндө добуш берүү элдин же анын бир бөлүгүнүн эркин билдирүү болуп саналгандыктан ар кандай чечим, анын ичинде тегири чечим бул эрктин көрүнүшүнүн натыйжасы катары каралат жана юридикалык жактан аткарууга милдеттүү болгон маанилүү акт болуп эсептелет.

Эки топту тең бириктирип турган нерсе, алар референдумдун маанисин норма чыгаруу менен гана чектешет, ал эми практика анын мааниси алда канча кенен экендигин көрсөтөт.

Илимпоздордун үчүнчү тобун Дорогин В., Барабашев Г.В., Шеремет К.Ф., Спасов Б., Ангелов А. түзүшөт. Алар референдумду мыйзам долбоорлорун кабыл алуу каражаты катары гана эмес, ошондой эле белгилүү бир мамлекеттик маселени, коомдук турмуштун ар кандай маселелерин чечүүнүн ыкмасы (анын ичинде жергиликтүү деңгээлде), шайлоочулардын эркин аныктоонун жана билдирүүнүн ыкмасы катары карашат.

Атап айтканда Дорогин В. биринчилерден болуп референдум институтунун өз алдынча мамлекеттик-укуктук институтка бөлүп чыгуу зарылчылыгын теориялык жактан негиздеген [26, 199-б.].

Барабашев Г.В. менен Шеремет К.Ф. жергиликтүү референдум өткөрүү мүмкүнчүлүгүн сунуштаган [36, 33-б.].

Спасов Б. менен Ангелов А. референдум жана плебисцит түшүнүктөрүн чектешкен [25,80-б.].

Бирок демократиянын плебисцит, императивдик жана консультативдик референдум сыяктуу формаларын классификациялоо так эмес болуп саналат. Бул өзүнчө чечүүнү талап кылган кыйла маанилүү маселе.

Референдумдун предмети жөнүндө маселеде окумуштуулардын экинчи тобу мыйзам, референдум аркылуу милдеттүү чечүүнү талап кылган маселелердин тизмесин тикеден-тике бекемдөөгө тийиш [30,120-121-б.; 27, 126-127-б.].

Алсак, В.Ф. Коток менен В.Т. Кабышев конституцияны кабыл алуу же олуттуу өзгөртүү, республикалардын ССР Союзунун курамынан чыгуу маселелери, СССР Жогорку Советинин палаталарынын ортосундагы пикир келишпестиктер референдумдун жардамы менен гана чечилиши мүмкүн. Мындай позиция кыйла тайкы көрүнөт жана мамлекеттин ишин башкарууга катышууга элдин укугун чектейт. Үчүнчү позиция “мыйзамда тыюу салынбагандардын бардыгын жасаса болот” принцибин практикалык ишке ашырууга негизделген, башкача айтканда бул сыяктуу добуш берүү жүргүзүлбөй турган маселелердин тизмеси аныкталат [42, 85-б.].

А.А. Аванесян [45] референдум институтун практикада кеңири пайдалануу үчүн аны теориялык жактан негиздөө, карама-каршылыктарын четтетүү жана “референдум” түшүнүгүн туура чечмелөө жана анын түрлөрүнүн чек арасын коюу зарылдыгын белгилеп келет.

Дагы бир орус окумуштуусу М.В. Баглай россиялык жана дүйнөлүк практикадагы референдумдун маанисине көп көңүл буруп, референдумдар айрым эң маанилүү учурларда (мисалы конституция кабыл алуу же ага түзөтүү киргизүү) жогорку легитимдүүлүккө жетишүү үчүн колдонулаарын, аны өткөрүүнүн дагы бир кеңири жайылтылган жолу болуп, өзүнө жоопкерчилик алгысы келбеген учурда өзүнүн кандайдыр бир актысына

жактыруу алууга мамлекеттик бийликтин каалоосу катары сыпаттаган [46, 434-435-б.].

Ю.А.Дмитриев менен В.В.Комарова референдумдун классификациясын сунуш кылышкандыгы да адабиятта белгиленген [47].

Россиялык илимпоз В.Н. Мамичев Ю.А. Дмитриевдин жана В.В. Комарованын классификациясын колдоп, ар кандай классификация белгилүү даражага чейин шарттуу, ошондуктан референдум сыяктуу татаал объектини классификациялоо ар түрдүү өлкөлөрдө ага түшүнүү ар башкача экендигин жана алардын мыйзамдарынын өзгөчөлүгүн эске алсак, мындай процедура эки эсе оор деп белгилейт [48].

Р.Р. Гятов да референдумдарды бөлүштүрүүнүн негиздерин иштеп чыккан [44].

Ушул эле багытта дагы бир россиялык илимпоз М.М. Курячая иш алып барган [43].

Башка бир илимпоз В.Н. Руденко референдумду өзүнчө жиктейт [49, 122-141-б.].

Негизинен, жогоруда аталган авторлор референдумдарды консультативдик жана императивдик деп бөлүштүрүүгө болоорун бышыкташат.

Албетте, окумуштуулардын ар бири өзүнүн негиздөөчү жүйөлөрүн келтиришет. Бул тууралуу биз да эмгегибиздин тиешелүү бөлүмдөрүндө өзүбүздүн позициябызды билдиребиз жана аны негиздейбиз.

Ошентсе да мында белгилеп кетүүчү жагдай, бул классификациянын негизине референдумда кабыл алынуучу чечимдердин ар түрдүүлүгү, алардын юридикалык күчү алынган. Консультативдик референдум деген аталыштын өзү бул түрдүн маңызын ачып көрсөтөт. Кандайдыр бир маселе боюнча чечим кабыл алуу компетенциясына кирген орган же адам консультатция үчүн шайлоо корпусуна кайрылат. Бирок консультативдик референдум өткөрүү демилгеси мамлекеттик органдан же кызмат адамынан

гана чыгат, деп ойлоо жаңылыштык болор эле. Референдумдун бул түрү калкты сурамжылоого окшош, бирок референдумдун натыйжаларын сурап чыгуудан айырмаланып алда канча так жана анык, анын үстүнө референдум өткөрүү принциптери менен айырмаланат. Консультативдик референдумдун натыйжалары парламент жана өкмөт үчүн милдеттүү болбогону менен бул органдардын чечимине таасирин тийгизет [33, 59-б.], - деп жазган В. В. Маклаков.

Ошону менен бире сөз референдум өткөрүү ыкмасы жөнүндө болуп жатат, аны дагы референдумду классификациялоо үчүн негиз катары бөлүп көрсөтсө болот.

Референдумдун бул түрүнө баа берип Швейцариялык саясат таануучу Генгель төмөнкүдөй деп жазган: «Милдеттүү референдум элдик добуш берүүнү органикалык актыга айландырат... Милдеттүү референдум деген элдин өзүнүн эрки, ал бийликтин чечимин санкциялайт... Милдеттүү эреферендум... элдин бийлигин салтанаттуу таануу жана практикалык ырастоо» [28, 100-б.].

Гегелдин пикирин колдоп, К.Н.Тахтарев “жарандардын каалоосу боюнча ишке ашырылуучу элдик добуш берүү уюштуруу же мыйзам чыгаруу бийлигин аракетке келтирет, парламент иштеп чыккан мыйзамдарды бекитүүнү же бекитпөөнү чечет, ошондой эле жалпы мааниси бар ар кандай өкмөттүк иш-чараларды жана токтомдорду кыймылга келтирет” деп жазган. Факультативдик референдумга мындай аныктама берүү анча так эмес деп эсептейбиз. Референдумда парламент кабыл алган чечимдерди бекитүү референдумдун жогоруда биз караган түрүн (ратификациялануучу) көрсөтөт. Бул маселе боюнча окумуштуулардын сунуштарын караган учурда изилдөө жүгүзүлгөн мезгилди жана шартты эске тутуу зарыл. Факультативдик референдумдар азыркы маанисинде мамлекеттик органдар же жарандар өздөрү элдик добуш берүүгө коюу зарыл деп эсептеген маселелер боюнча

жүргүзүлөөрүн тааныйт, ошол эле учурда милдеттүү референдумдар мыйзамда белгиленген убагында тактык менен өтөт[50,171-172-б.].

Ал ортодо, В.Дорогин өзүнүн эмгегинде [26, 208 б.] реалдуу укуктук нормалар жок болгон жана бул институтту практикалык ишке ашыруу мүмкүн эмес шартта референдумду өз алдынча укуктук институтка бөлүп чыгуунун зарылчылыгын теориялык жактан негиздеген.

В.Т. Кабышев «Прямое народовластие в советском государстве» [30,49-б.] аттуу эмгегинде референдумду бүткүл элдик сурамжылоо жана плебисцит менен окшоштургандыгы белгилүү.

Ушундай эле позицияны В.Ф. Коток да карманган [27, 5-б.].

Булардан айырмаланып, Р.А. Сафаров «Институт референдума в условиях общенародного государства» [31,18-б.] аттуу макаласында бүткүл элдик сурамжылоо катары референдум СССР Конституциясында так айтылган эместигин жана сурамжылоодо кеп шайлоочулардын пикирин билүү жана алар менен кеңешүү экендигин, ал эми элдик добуш берүү башка экендигин айгинелеген.

Г.В. Барабашев менен К.Ф. Шеремет «СССРдеги тикеден-тике демократи» [36, 33-б.] изилдөөсүндө референдумду мамлекеттик же коомдук турмуштагы ар түрдүү маселелерди региондогу калктын же бүткүл элдин тикеден-тике чечүү ыкмасы катары көршкөнү да маалым.

Бул өңүттө Б. Спасов жана А. Ангелов «Государственное право народной Республики Болгария» [25, 80-б.] аттуу китебинде референдум жана плебисцит түшүнүктөрүн чектешкени менен белгилүү болушкан.

Кыргыз Республикасынын ата мекендик илиминде референдум проблематикасы анча изилденбей кала берүүдө.

Ошондой болсо да референдумдун тигил же бул аспектилерин белгилүү даражада ата мекендик илимпоздордун эмгектеринде белгилүү өлчөмдө каралып келди жана каралып жатат, алардын арасынан А.А. Арабаевди, Э.Ж.

Бейшембиевди, Г.Т. Искакованы, С.К. Косаковду, С.С. Сооданбековду, Э.Н. Рахимбаевди, Р.Т. Тургунбековду ж.б. бөлүп көрсөтүүгө болот.

С.С. Сооданбеков жана М.К. Укушевдин «Конституционное право Кыргызской Республики» аттуу окуу китебинде референдум укуктук институт катары каралса, С.С. Сооданбековдун өзү чыгарган «Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике» [16] аталыштагы монографиясында референдумдун Кыргызстандагы мамлекеттик бийликтин түптөлүшүндөгү ролу ачылып көрсөтүлгөн.

А.А. Арабаев менен Р.А. Арабаев өздөрүнүн «Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу» [9] аттуу окуу китебинде Кыргыз Республикасындагы референдумду эркин шайлоо менен катар демократиянын түздөн-түз институту катары белгилешет. Авторлордун пикиринде, Кыргыз Республикасынын референдуму деп, конституциялык мыйзамдын, мыйзамдын жана башка ченемдик укуктук актынын долбоору, колдонуудагы мыйзам, ошондой эле мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпы элдик добуш берүүсүн айтса болот [9, 185-187-б.].

Алардын ичинен Э.Н. Рахимбаев “Конституционно-правовые основы и генезис системы народовластия в Кыргызской Республике” аттуу доктордук диссертациялык эмгегинде Кыргызстандын жана чет мамлекеттерде эл бийлиги системасынын институттарынын жаралышынын конституциялык-укуктук негиздерин комплекстүү талдоого алган. Автор бул системанын алкагында референдумду тикелей демократиянын институту катары карап, анын ролун изилдеген [52].

Ал эми түздөн-түз референдум темасына арналган диссертациялык эмгектерден В. Жаныбек кызынын, Х.А. Юнусованын изилдөөлөрүн белгилеп кетсек болот.

В. Жаныбек кызы «Конституционно-правовое регулирование референдума в Кыргызской Республике» аттуу диссертациялык ишинде Кыргыз Республикасындагы референдум институтунун конституциялык-укуктук табиятын изилдөөнү негизги максат кылып коюп, анда референдумдун демократиянын башка институттары менен катыштыкта уюштуруунун жана өткөрүүнүн проблемалары каралаган [13].

«Референдум в системе народовластия в Кыргызской Республике: конституционно-правовой аспект» аттуу темадагы 12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук адистиги боюнча даярдалган диссертациясында Х.А. Юнусова Кыргыз Республикасынын референдумдук мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн элдик бийлик тутумунда анын ролун аныктоочу укуктук институт катары референдумга конституциялык-укуктук талдоо жасаган [11].

Негизинен ата мекендик конституциялык укук илиминде Кыргызстандын эли тарабынан өз бийлигин ишке ашырууда тикеден-тике демократия институту катары референдумдун өзгөчө ролу баса көрсөтүлгөн [9, 185-187-б.].

Талдоо көрсөткөндөй, авторлор референдумдун маңызына, анын ролу менен саясий-укуктук маанисине элдик эгемендикти ишке ашырууда юридикалык илимдердин ийгилигине ири салым кошушту.

Ошентип, референдумду изилдөөнүн тарыхый аспектилерин жалпы жонунан карап чыгып, төмөнкүдөй корутундуга келдик.

Биринчиден, референдумдун тарыхый институт экендиги талашсыз. Тарыхый жактан референдум өзүнүн биринчи колдонулган күнүнөн баштап, коомдогу жана мамлекеттеги олуттуу мааниге ээ маселелерди талкуулоонун, аларга болгон жарандардын жана жалпы эле коомду мамилесин аныктоонун жана, айрым учурларда, аларды кабыл алуунун өзгөчө каражаты болуп келген.

Экинчиден, референдум тарыхый, саясий, укуктук жана демократиялык институт катары дайыма илимдин жана окумуштуулардын кызыгуусун арттырып келген. Натыйжада референдум тиешелүү илим тармактарында институт катары калыптанды.

Үчүнчүдөн, референдум ата мекендик укук таануу илимдеринде да институт катары калыптангандыгы талашсыз. Бирок, Кыргызстандагы референдумду, анын теориялык базасын, тарыхый аспектилерин жана практикасын алдын ала талдоонун өзү көрсөтүп тургандай, бул жаатта көп маселелер жана көйгөйлөр бар экендиги ачыкталды. Албетте, мындай абал Кыргыз Республикасында референдумдун теориялык негиздерин жана алар менен байланышкан көйгөйлөрдү изилдеп, аларды чечүүнүн жолдорун илимий жактан негиздеп берүүнүн талап кылат.

Төртүнчүдөн, референдум институту Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарын калыптандырууда жана жалпы эле Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүндө өзгөчө роль ойногондугу талашсыз. Андыктан Кыргызстандагы референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн теориялык жана укуктук негиздерин жана практикалык көйгөйлөрүн иликтеп, изилдөө менен референдум жөнүндөгү улуттук мыйзамдарды өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу да диссертациялык эмгектин негизги изилдөө багыттарын түзүшү керектиги да аныкталды.

1.2 Референдумду жөнгө салуучу мыйзамдардын жалпы мүнөздөмөсү

Тарыхый жактан алганда, референдум өткөн кылымда Кыргызстан Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун составында болгондуктан,

ал мамлекеттеги союздук мыйзамдарда бекитилген нормативдик түшүнүктүн негизинде таанылган.

СССР мезгилиндеги конституциялык мыйзамдарда референдум түшүнүгү азыркыдан бир аз башкача мааниде берилген. Алсак, ССР Союзунун Конституциясынын [52]. 49-беренесинде (1936-ж.) референдум институтун пайдалануунун укуктуулугу бекитилгенден кийин илимий адабиятта да бул институтка баа берүү өзгөргөн. Референдум, ал мезгилдеги авторлордун пикири боюнча мыйзамдык же башка маселени чечүү үчүн шайлоочуларга тикеден-тике кайрылууну билдирген, мыйзам чыгаруу же башка маселе боюнча шайлоочуларга кайрылуу референдумдун мамлекеттик-укуктук институтун түзгөн

1936-жылдагы ССР Союзунун Конституциясынын 49-беренесинде СССР Жогорку Советинин Президиумунун ыйгарымдарын бекемдөө аныкталган, бул орган “бүткүл элдик сурамжылоону (референдумду) өзүнүн демилгеси боюнча же союздук республикалардын биринин талабы боюнча жүргүзөт” [52, 45] деп бекитилген.

Г.Т. Искакова белгилегендей, бул конституция референдум түшүнүгүн бүткүл элдик сурамжылоо катары гана карап жатат [53, 16-27 б.].

Ушул планда алганда 1977-жылдагы ССР Союзунун Конституциясы [54] гана референдумдун статусун бүткүл элдик добуш берүү катары аныктаган. Маселен, Негизги мыйзамдын 5-беренесинде “мамлекеттик турмуштун айрыкча маанилүү маселелери бүткүл элдик талкууга чыгарылат, ошондой эле бүткүл элдик добуш берүүгө (референдумга) коюлат” деп жазылган [54; 141].

1977-жылдагы СССР Конституциясынын [54] соңунан союздук республикалардын Негизги мыйзамдары бүткүл элдик добуш берүү катары референдум жөнүндөгү жобону бекемдеген. Маселен, атап айтканда 1978-жылдагы РСФСР Конституциясынын [55] 5-беренеси “мамлекеттик турмуштун маанилүү маселелери” боюнча референдум жана бүткүл элдик

талкуу жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн караган. 1992-жылдын 9-декабрында гана РФ эл депутаттар съезди бүткүл элдик талкуу жана референдум өткөрүү “Россия Федерациясынын Конституциясы жана мыйзамдарында белгиленген тартипте” жүргүзүлө тургандыгын аныктады. 1990-жылдын 15-декабрындагы [56] РСФСР Конституциясына түзөтүүлөрдө референдум өткөрүүнүн негиздери аныкталган; ага ылайык референдум дайындоо РСФСРдин эл депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринен кем эмес экенинин же бир миллиондон кем эмес жарандардын талабы боюнча Съездин бөтөнчө ыйгарымы катары жүргүзүлө тургандыгы жарыяланган.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясы [57] референдум жөнүндө 1977-жылдагы ССР Союзунун Конституциясынын [54] жоболорун көчүрүп алган. Маселен, Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 5-беренесинде: «Мамлекеттик турмуштун айрыкча маанилүү маселелери бүткүл элдик талкууга чыгарылат, ошондой эле бүткүл элдик добуш берүүгө (референдум) коюлат» деп жазылган.

Талдоолор көрсөткөндөй, Советтер Союзунун Конституциясынын 5-беренесинде каралган тикеден-тике элдик бийликтин эки формасынын ичинен практикада бүткүл элдик талкуу гана колдонулган. Маселен, бүткүл элдик талкуу 1977-ж. Советтер Союзунун Конституциясынын долбоору боюнча жүргүзүлгөн. Расмий маалыматтарда төрт айга созулган бул талкууга “советтик жарандардын 80%дан ашыгы катышкандыгы, 400 миңге жакын сунуш, пикир жана толуктоо түшкөндүгү айтылган. 1936-жылы Советтер Союзунун Конституциясынын долбоорун бүткүл элдик талкуулоо тажрыйбасын эске алуу менен бул жолу киргизилген сунуштарды иликтөө алда канча үзүрлүү жүргүзүлгөн”.

Азыркы мезгилде референдумду негизинен тикеден-тике демократиянын институту катары таануу көз карашы үстөмдүк кылат. Алсак, Россия Федерациясынын Конституциясынын [58] 3-статьясы, биринчиден, Россия Федерациясынын көп улуттуу эли эгемендиктин алып жүрүүчүсү

жана бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат, деп бекемдеген. Экинчиден, Россия Федерациясынын эли өз бийлигин ушундай сапатта тикеден-тике, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аркылуу ишке ашырат. Үчүнчүдөн, референдум жана эркин шайлоо эл бийлигинин жогорку тикеден-тике көрүнүшү болуп саналат.

Россиянын Негизги мыйзамынын соңунан “Россия Федерациясындагы референдум жөнүндө” [59] федералдык конституциялык мыйзамдын 1-беренеси Россия Федерациясындагы референдум мамлекеттик мааниси бар маселелер боюнча референдумга катышууга укуктуу жарандардын бүткүл элдик добуш берүүсү, деп бекиткен.

Казакстан Республикасынын Конституциясынын [60] 3-беренеси Казакстандын элин мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы деп таанып, Эл бийликти тикеден-тике республикалык референдум жана эркин шайлоо аркылуу жүзөгө ашырат, ошондой эле өз бийлигин жүргүзүүнү мамлекеттик органдарга берет, деп ырастайт.

“Республикалык референдум жөнүндө” [61] Казакстан Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 1-беренесинде республикалык референдум түшүнүгүнө аныктама берилген, ал боюнча Конституциянын, конституциялык мыйзамдардын, мыйзамдардын жана Казакстан Республикасынын мамлекеттик турмушунун айрыкча маанилүү маселелери боюнча чечимдеринин долбоорлору боюнча бүткүл элдик добуш берүү түшүнүлөт. Конституциялык мыйзамдын 2-беренесинде Конституцияны, конституциялык мыйзамдарды, республиканын мыйзамдарын кошкондо Казакстан Республикасынын мыйзамдарын кабыл алуу, ошондой эле аларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү референдумдун предмети боло алат, деп белгиленген. Экинчиден, республиканын мамлекеттик турмушунун башка айрыкча маанилүү маселелерин чечүү да кирет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясынын [62] 7-беренесинде да Өзбекстан эли мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы деп таанылат. Ал эми Конституциянын 9-беренесинде мамлекеттик жана коомдук турмуштун өтө маанилүү маселелери референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) коюлушу мүмкүн. Референдум өткөрүү тартиби жана ага коюлуучу маселелердин тизмеси мыйзам менен белгиленет, деп жазылган.

“Өзбекстан Республикасынын референдуму жөнүндө” Өзбекстан Республикасынын мыйзамынын 1-беренеси бул институтка төмөнкүдөй аныктама берет: “Өзбекстан Республикасынын референдуму – Өзбекстан Республикасынын мыйзамдарын жана башка чечимдерди кабыл алуу максатында коомдук жана мамлекеттик турмуштун өтө маанилүү маселелери боюнча жарандардын бүткүл элдик добуш берүүсү”.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы [14] да Кыргызстандын элин эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы деп таанып, Кыргызстандын эли өз бийлигин тикеден-тике шайлоолордо жана референдумдарда, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу ишке ашырат, деп белгилейт. Мында референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) мыйзамдар жана мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелер коюлушу мүмкүн. Референдум өткөрүү тартиби жана ага коюлуучу маселелердин тизмеси конституциялык мыйзам менен белгиленет. Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 2-беренесинин жоболору ушундай.

Мындан сырткары, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 52-беренесинде жарандардын, биринчиден, республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдар менен чечимдерди талкуулоого жана кабыл алууга катышууга; экинчиден, конституциялык мыйзамда каралган тартипте референдумга катышууга укуктарын бекитет.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын тиешелүү принциптеринин жана ченемдеринин негизинде кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” [15] колдонуудагы Конституциялык мыйзамынын 4-беренеси референдум жөнүндө мыйзамдарды Кыргыз Республикасынын Конституциясы, “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү” конституциялык Мыйзам, Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актылары түзөт, деп белгилейт.

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» [15] колдонуудагы Конституциялык мыйзамы сегиз главадан жана кырк сегиз беренеден туруп, анда Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү жалпы жана корутунду жоболордон сырткары, референдумду дайындоо демилгеси [63, 34-40 б.] жана аны өткөрүү; референдум өткөрүүгө карата даярдык көрүүнүн тартиби; Кыргыз Республикасынын референдумун даярдоодо жана жүргүзүүдө үгүттөө; добуш берүүнү уюштуруунун жана өткөрүүнүн тартиби; референдумдун натыйжаларын аныктоо; референдумду каржылоо; референдум жөнүндө мыйзамдарды бузгандыгы үчүн жоопкерчилик тууралуу маселелерди жөнгө салуучу укуктук ченемдер менен принциптерди бекитет.

Аталган мыйзамдар менен бирге, «Кыргыз Республикасында элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [64], “Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы [65] да Кыргыз Республикасында референдумду дайындоо жана аны өткөрүү менен байланышкан коомдук укуктук мамилелерди жөнгө салышат.

“Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” [15] колдонуудагы Конституциялык мыйзамдын биринчи беренесинин 1-бөлүгү “референдум” түшүнүгүнө аныктаманы баяндаган, ага ылайык Конституциялык мыйзамдын, мыйзамдын жана башка ченемдик укуктук актынын долбоору

боюнча, ошондой эле мамлекеттик мааниси бар башка маанилүү маселелер боюнча жарандардын бүткүл элдик добуш берүүсүн түшүнүү керек, деп жазылган.

Аталган Конституциялык мыйзам “референдумга катышуу укугу” түшүнүгүнө да аныктама берет. Анда добуш берген күнү 18 жашка толгон Кыргыз Республикасынын жарандарынын Конституциялык укугун түшүнүү, референдумга катышуу, анын ичинде референдумга коюлган маселелер боюнча добуш берүү айтылган.

Мындан сырткары, бул Конституциялык мыйзам “референдумдун катышуучусу” түшүнүгүнө так аныктама берген, добуш берген күнү 18 жашка чыккан жана референдумга катышуу укугуна ээ болгон Кыргыз Республикасынын жараны ушундай укукка ээ болот.

2016-жылы кабыл алынган референдум жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамында ошондой эле референдумдун субъектилери туурасында башка жоболор бекемделген. Маселен, биринчиден Конституциялык мыйзамдын 3-беренесинин 3-бөлүгүнө ылайык Кыргыз Республикасынын 18 жашка чыккан жарандары референдумга катышууга укуктуу.

Экинчиден, Конституциялык мыйзамдын 3-беренесинин 5-бөлүгү Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган же жүргөн Кыргыз Республикасынын жарандары Конституциялык мыйзамга ылайык референдумга катышууга укуктуу. Мында бул укуктуу өздөрүнүн дипломатиялык өкүлчүлүктөрү жана консулдук мекемелери аркылуу тышкы иштер маселелерин жүргүзгөн мамлекеттик орган камсыз кылат. Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган же жүргөн, консулдук каттоодо турган Кыргыз Республикасынын жарандары Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн, консулдук мекемелеринин аймагында гана добуш берет.

Үчүнчүдөн Конституциялык мыйзамдын 3-беренесинин 6-бөлүгүнө ылайык референдумга катышууга укугу жок адамдардын чөйрөсүн белгилеген. Анын жоболоруна ылайык, сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп таанылган; соттун өкүмү боюнча эркинен ажыратылган жайларда кармалган Кыргыз Республикасынын жарандары бүткүл элдик добуш берүүгө катыша албайт.

Мыйзамга ылайык, референдумду дайындоо маселеси Жогорку Кеңеште каралышы мүмкүн. Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинен же 300 миңден кем эмес шайлоочунун Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзам долбоору боюнча демилгеси менен; 10 миң шайлоочунун (элдик демилге); Жогорку Кеңештин депутатынын; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн демилгеси менен бул маселелер көтөрүлүшү мүмкүн.

Арийне, Кыргыз Республикасынын жарандары да референдум дайындоонун демилгечилери болушу мүмкүн.

Бирок бул маселеде мыйзам референдум дайындоонун демилгечиси катары чыккан субъектилерди чектейт.

Биринчиден, бул 10 миң шайлоочу, алардын демилгеси “элдик демилге” деп аталат. Мында бул элдик демилге Кыргыз Республикасынын Конституциясын өзгөртүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн эмес.

300 миңден кем эмес шайлоочу Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбоору боюнча референдум дайындоонун демилгечилери катары чыга алышат. Бул экинчиден.

Үчүнчүдөн, жарандардын тобу референдум дайындоонун демилгечиси болушу мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын ар бир жараны же жарандардын тобу конституциялык Мыйзамда аныкталган маселелер боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун Жогору Кеңешке киргизүү

жөнүндө кол чогултуу үчүн 10 адамдан кем эмес сандагы демилгелүү топту түзө алат.

Ал эми мыйзам чыгаруу демилгесин ишке ашыруу, демилгелүү топту жана референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун каттоо, кол чогултуу, кол коюу барагынын формасы, ошондой эле кол коюлган барактарды текшерүү тартиби элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык ишке ашырылат. Алсак, “Кыргыз Республикасында элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын [64] 1-беренеси жарандардын мыйзам чыгаруу демилгесин көтөрүү укугун бекемдейт. Мында ушул мыйзамдын аталган беренесинин башка жоболоруна ылайык биринчиден, Кыргыз Республикасында элдик демилге төмөнкүлөргө таандык:

- 10 миң шайлоочуга;

- Кыргыз Республикасынын Конституциясынын үчүнчү, төртүнчү, бешинчи, алтынчы, жетинчи жана сегизинчи бөлүмдөрүнүн жоболоруна өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдардын долбоорлору боюнча 300 миңден кем эмес шайлоочуга.

Экинчиден, мыйзам чыгаруу демилгесин ишке ашырууга мыйзамда белгиленген тартипте аракетке жөндөмсүз деп табылган, ошондой эле соттун өкүмү боюнча эркинен ажыратылган жерлердеги жарандар катыша албайт.

Үчүнчүдөн, мамлекеттик чек араны өзгөртүүгө, республикалык бюджетти түзүүгө, мунапыс жана кечирим берүүгө тиешелүү мыйзамдардын долбоорлору, эл аралык мамилелердин маселелери, аскердик же өзгөчө абал киргизүү маселелери референдумга коюлбайт.

Төртүнчүдөн, конституциялык мыйзамдар менен мамилелердин белгилүү чөйрөсүн жөнгө салууга багытталган мыйзамдардын долбоорлору элдик демилге катары көтөрүлгөн маселелерге башка чектөөлөдү да киргизе алат.

Баса белгилеп кетчү жагдай, демилгелүү топ расмий мыйзамдуу орган болуп саналат, ага мыйзам боюнча белгилүү ыйгарым укуктар берилет. Алсак, “Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 6-беренсинин жоболоруна ылайык [64] демилгелүү топ Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине демилгелүү топту жана мыйзамдын долбоорун каттоо жөнүндө арыз менен кайрылат.

Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги “Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 8-беренесинин жоболоруна ылайык [64] отуз күндүк мөөнөттө мыйзамдын долбоорунун коюлуучу талаптарга ылайык келишин, ошондой эле демилгелүү топ түзүү жөнүндө документтерди текшерет. Сунуш кылынган документтерди текшерүүнүн натыйжалары боюнча Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги демилгелүү топту каттоо жөнүндө күбөлүк берет. Мында демилгелүү топту каттоого зарыл документтер Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине берилгенден кийин отуз календарлык күндүн ичинде демилгелүү топту каттайт. Топтун катталышы жөнүндө күбөлүк каттоо чечими кабыл алынган күндөн тартып беш күндүк мөөнөттө берилет.

Демилгелүү топ катталган күндөн тартып беш күндүк мөөнөттө Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги бул туурасында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине маалымат берет. Мындан тышкары каттоо күбөлүгү берилген күндөн тартып үч жумуш күндүн ичинде Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги өзүнүн сайтына мыйзамдын долбоорунун текстин негиздемеси менен, ошондой эле демилгелүү топ жөнүндөгү маалыматты жарыялайт. Демилгелүү топ каттоо күбөлүгүн алгандан кийин республикалык газеталардын бирине мыйзам долбоорунун текстин жарыялайт.

Албетте, расмий каттодон өткөндөн кийин демилгелүү топтун мүчөлөрү тиешелүү укуктарга ээ болушат. Алардын негизгилер:

1) Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине мыйзамдын долбоорун киргизүү демилгесин колдогон кол чогултууга;

2) элдик демилгенин жүрүшү жөнүндө маалыматты мыйзамдуу ыкмалар жана каражаттар менен жайылтууга болгон укуктары.

Демилгелүү топтун мүчөлөрүнүн ичинен ачык добуш берүү менен топтун төрагасы жана эки орун басары көпчүлүк добуш менен шайланат. Төрагасын жана анын орун басарларын шайлоо жөнүндө демилгелүү топтун чогулушунун чечими протокол менен жол-жоболоштурулуп, ага чогулушта төрагалык кылуучу колун коёт.

Ошондой болсо да үгүт жүргүзүү демилгелүү топтун негизги укугуна жана милдетине кирет. “Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 10-беренесине ылайык [64] демилгелүү топтун мүчөлөрүнө чогулуштарда, жалпыга маалымдоо каражаттарында, ошондой эле кол чогултууда мыйзамдын долбоорун Жогорку Кеңешке киргизүү сунушун үгүттөө укугу берилет.

Үгүт жүргүзүүдө социалдык, диний, расалык, улуттук көрө албастык жана кастыкты тутандырууга багытталган аракеттерге, бийликти басып алууга чакырыктарга, конституциялык түзүлүштү күч менен өзгөртүүгө жана мамлекеттин бүтүндүгүн бузууга, согушту пропагандалоого жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын эркиндигин кыянат пайдаланууга жол берилбейт.

Атайын адабиятта белгиленгендей мыйзамдын долбоорун Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине киргизүү жөнүндө сунуштарга “каршы” же “жактап” [63, 34-40 б.] үгүт жүргүзгөн жарандар, демилгелүү топтун мүчөлөрү жарандарга акча, белек же башка буюм таратууга, товарларды арзан сатууга, үгүт жүргүзгөн басылма материалдарды кошпогондо ар кандай кызматты жана товарды акысыз берүүгө укуксуз. Үгүт

жүргүзүүдө акча жана башка материалдык баалуулуктарды убада кылып жарандарга таасир этүүгө тыюу салынат.

Мыйзамда демилгелүү топтун ишин уюштуруунун принциптери жана тартиби жөнгө салынат. аларга ылайык, биринчиден, кол топтоо республикалык газеталардын биринде мыйзам долбоорунун тексти жарыяланган күндөн тартып 30 календерлык күн өткүчө башталат жана кол топтоо башталган күндөн тартып үч айдын ичинде аяктайт. Кол топтоо мыйзам долбоорун колдоп 10 миң жарандан ашык кол топтолгондо мөөнөтүнөн мурда токтотулушу мүмкүн.

Экинчиден, кол топтоо укугу демилгелүү топтун мүчөлөрүнө таандык. Кол чогулткан демилгелүү топтун мүчөсү жарандарга таанышуу үчүн мыйзамдын долбоорунун Жогорку Кеңешке сунушталган текстин берүүгө же аны Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин атайын сайтына жайгаштыруу тууралуу маалымат берүүгө, ошондой эле жарандардын талабы боюнча демилгелүү топтун катталгандыгы жөнүндө күбөлүктү же анын көчүрмөсүн көрсөтүүгө милдеттүү.

Үчүнчүдөн жарандар жашаган, иштеген, кызмат өтөгөн, окуган, ошондой эле башка жерлерде кол чогулта алат. Кызмат акы берилген жерде кол чогултууга жол берилбейт.

Төртүнчүдөн, жаран Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине мыйзамдын долбоорун киргизүү жөнүндө сунушту колдоп бир гана жолу кол коюуга укуктуу.

Бешинчиден, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине мыйзам долбоорун киргизүү жөнүндө сунушту колдоп кол койгон жарандар кол коюу барактарын тапшырганга чейин демилгелүү топко арыз берүү жолу менен кол коюу барактарындагы өз колун чакырып алууга укуктуу.

Алтынчыдан, элдик демилге жолу менен мыйзам долбоорун кайталап демилгелөө кол чогултуу үчүн белгиленген мөөнөт өткөндөн кийин алты

айдан кийин гана жүргүзүлөт. Мурда чогултулган кол кийинки элдик демилгеде пайдаланылбайт.

Жетинчиден, кол топтолгондон кийин демилгелүү топ кол чогултуу жүргүзүлгөн ар бир область, Бишкек, Ош шаарлары боюнча колдун санын эсептеп чыгат, бул туурасында жыйынтыктоочу протокол түзүлөт.

Ошентип, демилгелүү топ референдумду демилгелөөдө жана өткөрүүдө маанилүү роль ойнойт.

“Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” [15] Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 6-беренесине ылайык, референдумга даярдык көрүү жана өткөрүү ачык жана маалымдуу жүрөт. Мында, мамлекет референдумга даярдык көрүү жана өткөрүү тартиби жана мөөнөттөрү жөнүндө добуш берүүнүн жыйынтыгы жөнүндө жана референдумдун натыйжалары жөнүндө Кыргыз Республикасынын жарандарын маалымат менен камсыз кылууга милдеттүү.

Мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ченемдик укуктук актылары, Борбордук шайлоо комиссиясынын референдумга тийиштүү чечимдери, референдумга катышуу укугун камсыз кылуу референдум жөнүндөгү Конституциялык мыйзамда каралган тартипте жана мөөнөттө расмий жарыяланат.

Мамлекет Кыргыз Республикасынын жарандарына саясий партияларга жана коммерциялык эмес уюмдарга “жактаган” жана “каршы” топторго референдум дайындоо жөнүндө мыйзам күчүнө кирген күндөн тартып, референдум жөнүндө Конституциялык мыйзамга ылайык референдум маселелери боюнча эркин үгүт жүргүзүүгө кепилдик берет.

Мындан тышкары, мыйзамга ылайык, шайлоо комиссияларынын иши шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык маалымдуу жана ачык жүргүзүлөт. Алсак, “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” [66]

Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 12-беренесине жана “Кыргыз Республикасынын Референдуму жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 13-беренесине [15] ылайык, төмөнкүлөр Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасын түзөт:

-Борбордук шайлоо комиссиясы;

-аймактык шайлоо комиссиялары (Бишкек, Ош шаардык шайлоо комиссиялары, шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча райондук шайлоо комиссиялары, шаардык шайлоо комиссиялары – Борбордук шайлоо комиссиясынын чечими боюнча);

-участкалык шайлоо комиссиялары.

Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын системасы “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө” [67] атайын мыйзамында бекемделген. Мында, Кыргыз Республикасынын Президентин жана Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 12-беренесинин 3-бөлүгүндө [66] шайлоо комиссиялары өз ишин төмөнкү принциптерде жүргүзөт, деп так жазылган: мыйзамдуулук; маалымдуулук; ачыктык; көз карандысыздык; коллегиялуулук; адилеттик.

Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын ишин уюштуруу принциптери “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдумдарды өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамында бекемделген [67].

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, референдум биринчиден Жогорку Кеңеш тарабынан мыйзам формасында даярдалат.

Экинчиден, референдумду дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоору катышкан депутаттардын көпчүлүгү, бирок Жогорку Кеңештин депутаттарынын 50дөн кем эмес добушу менен кабыл алынат. Мында, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү киргизүү боюнча

референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорлору үчүн өзгөчө тартип каралган. Мындай актылар мыйзамдын долбоору Жогорку Кеңешке түшкөн күндөн тартып, бир айдан эрте эмес жана 3 айдан кечиктирилбестен, депутаттардын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

Үчүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндө мыйзам менен референдумду өткөрүү датасы жана референдумга коюла турган суроонун сунуш кылынган баяндамасы аныкталат, мында референдумдун датасы аны дайындоо жөнүндө мыйзам күчүнө кирген күндөн тартып, 4 айдан кечиктирилбестен, ар кандай дем алыш күнгө дайындалышы мүмкүн.

Жогорку Кеңеш тарабынан референдум дайындоо тартиби тикеден тике парламенттин регламенти менен жөнгө салынат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламентинин 65-66-беренелеринин [68] жоболоруна ылайык, биринчиден, референдум мыйзам менен дайындалат.

Экинчиден, тизмеси референдум жөнүндө Конституциялык мыйзамда белгиленген маанилүү мамлекеттик маселелерди Конституцияга киргизүү жөнүндө мыйзамдардын долбоорлору референдум дайындоонун предмети болуп саналат.

Үчүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндөгү мыйзамдын долбоорунун аталышы (референдумдун предмети), референдум өтүүчү дата же маселе аныкталат.

Ошону менен бирге Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдардын долбоорлору үчүн Жогорку Кеңештин Регламентинде өзгөчө процедура каралган. Алсак, биринчиден, Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбооруна парламенттик Регламенттин 47-беренесинде көрсөтүлгөн документтерден тышкары Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбоору тиркелет.

Экинчиден, референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун талкуулаган учурда Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбоорунун текстине өзгөртүү киргизүүгө жол берилбейт.

Үчүнчүдөн, Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоору Жогорку Кеңешке түшкөн күндөн тартып 1 айдан эрте жана үч айдан кечиктирилбестен депутаттардын жалпы санынын үчтөн экисина кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

Төртүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун четке кагуу жөнүндө Жогорку Кеңештин токтому Жогорку Соттун Конституциялык палатасында даттанылышы мүмкүн.

“Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” Конституциялык мыйзам [15] референдумду демилгелөө, дайындоо жана өткөрүү убактысы боюнча белгилүү чектөөлөрдү камтый тургандыгын белгилөө керек. Мезгилдүү мүнөздөгү референдумду чектөө мөөнөтүн коюу менен белгилүү мезгилде референдум өткөрүүгө тыюу салып, бул мөөнөттө кайталап референдум жүргүзүүгө жол берилбейт. Маселен, Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында же айрым жерлерде киргизилген аскердик же өзгөчө абалдын шартында референдум жүргүзүлбөйт. Референдум жөнүндө Конституциялык мыйзамдын 9-беренесинин жоболору ушундай.

Мазмуну же мааниси боюнча мурункудай референдумду кайталап өткөрүүгө мурунку референдумдун натыйжалары расмий жарыялангандан кийин жыл бою өткөрүлбөйт.

Референдумда кабыл алынган чечим жалпыга милдеттүү болуп саналат жана кошумча бекитүү талап кылынбайт жана Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында колдонулат. Мында, эгерде референдумда кабыл алынган чечимди ишке ашыруу үчүн Мыйзам боюнча кошумча ченемдик укуктук актыны чыгаруу талап кылынса, бул маселе компетенциясына кирген мамлекеттик бийлик органы

референдумда кабыл алынган чечим күчүнө кирген күндөн тартып, 15 күндүн ичинде көрсөтүлгөн ченемдикукуктук актыны даярдоо мөөнөтүн аныктоого милдеттүү.

Ошентип, референдумду жөнгө салуучу мыйзамдардын жалпы мүнөздөмөсүнүн негизинде төмөнкүдөй тыянактарды чыгарсак болот.

Биринчиден, референдумду жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо көрсөтүп тургандай, бул институт Кыргызстанда тиешелүү түзүмдөн турган референдум жөнүндөгү мыйзамдардын жыйындысы аркылуу бекитилет жана уюштурулат. Кеп Кыргыз Республикасынын Конституциясы башында турган референдумду жөнгө салууга тиешеси бар улуттук мыйзамдар жөнүндө болуп жатат.

Экинчиден, ошону менен катар Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдарды терең талдоо керектиги талашсыз. Анткени жогоруда каралган мыйзамдарда референдумдун предмети, аны дайындоодогу жана өткөрүүдөгү коомдук жана практикалык көйгөйлөр референдум жөнүндөгү улуттук укуктук ченемдик актыларда айрым маселелер толук камтылбаганын же учурдун талабына толук жооп бере албай жаткандыгын ачыктап турат.

Үчүнчүдөн, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдардын постсоветтик мейкиндиктеги башка мамлекеттердин улуттук мыйзамдарынан болгон өзгөчөлүктөрүн аныктап жана бөлүп көрсөтүү менен бул чөйрөдөгү ата мекендик укуктук ченемдик актыларды өнүктүрүүнүн жолдорун иштеп чыгууга болот.

Ушул багытта референдумду укуктук институт катары таануу жана анын укуктук табиятын талдоо диссертациялык изилдөөнүн негизги маселелеринин бири болушу керек деп эсептейбиз.

2-ГЛАВА

РЕФЕРЕНДУМДУН УКУКТУК ИНСТИТУТ КАТАРЫ

ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1. Изилдөөнүн объекти, предмети жана методологиясы.

Изилдөөнүн объектиси болуп, Кыргыз Республикасынын референдуму менен байланышкан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети референдум түшүнүгү, концепциясы, теориялык жоболор, Кыргыз Республикасынын референдумун конституциялык-укуктук жөнгө салуучу принциптер жана ченемдер түзүшөт.

Изилдөө методдору. Изилдөөнүн ишенимдүү натыйжаларын алуу үчүн автор төмөнкүдөй методдорду колдонгон:

Тарыхый-укуктук метод Кыргыз Республикасынын эгемендүү мамлекет катары калыптанышында референдумдун ролун аныктоодо колдонулган. Метод ошондой эле референдумдун маңызы жана мазмуну жөнүндө ата мекендик жана чет элдик илимпоздордун көз караштарын изилдөө жана жалпылоо үчүн колдонулган.

Формалдуу логикалык метод авторго референдум предмети катары талкууга алынган маселелерди, элдин суверендүү эркин ишке ашыруу механизми катары референдумдун маңызы тууралуу талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берди.

Салыштырмалуу укуктук методду колдонуп, автор референдумду уюштуруу жана өткөрүү тартибин жөнгө салуучу ата мекендик жана башка өлкөлөрдүн мыйзамдарындагы ченемдерине талдоо жүргүзгөн. Бул метод Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” Конституциялык мыйзамында камтылган референдумду уюштуруу жана өткөрүү принциптерин изилдөөгө мүмкүндүк берди.

Системалык-структуралык методду колдонуп, биз референдумду конституциялык-укуктук институт катары изилдедик.

Салыштырмалуу метод башка конституциялык-укуктук институттардан, атап айтканда шайлоо институтунан референдумдун конституциялык-укуктук институтунун жалпы жана айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берди.

Социологиялык метод жарандардын референдумга катышуу конституциялык укугун ишке ашырууда көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүндүк берди. Ушул метод менен алынган маалыматтар мамлекеттеги бийликти алып жүрүүчүсү жана булагы катары элдин эркин жүзөгө ашырууда натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган тиешелүү мыйзам сунуштарын иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

Статистикалык метод Кыргыз Республикасында эгемендүүлүктөн 2018-жылга чейин өткөрүлгөн референдумдардагы добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндө маалыматтарды талдоого мүмкүндүк берди.

Илимий-изилдөө ишинин негизги материалдары болуп Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 2016-жылдын 31-октябрындагы “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” Конституциялык мыйзамы, Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 16-ноябрындагы “Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө” мыйзамы, Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдумдун жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана Референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын ачык маалыматтарынан алынган.

2.2 Референдумдун түшүнүгү, маңызы жана мазмуну

Кыргыз Республикасында референдумду элдик бийлик тутумунда карап чыгып, ата мекендик илимпоз Х.А.Юнусова референдум түшүнүгү демократиялык институт катары, ошондой эле конституциялык-укуктук институт катары аныкталышы мүмкүн, деп ырастаган [11].

Мында Х.А. Юнусованын өзү элдик бийлик тутумунун көз карашынан алганда мамлекетте эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана бийликтин бирден-бир булагы катары элдин эркин билдирүүнүн демократиялык формасын түшүнүүнү сунуштаган [11,5-б.].

Биздин оюбузча, референдумду элдин эркин билдирүүнүн демократиялык формасы катары түшүндүрүү колдоого арзыйт.

Анын үстүнө азыркы мамлекеттердин көпчүлүгүнүн негиги мыйзамдары элди эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана бийликтин бирден-бир булагы катары таанууга таянат. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболору да ушундай [14; 69; 9].

Укутук көз караштан алганда Х.А.Юнусова референдумду конституциялык-укуктук институт катары караган туура деп эсептейт, анткени ал мыйзамдардын долбоорлорун жана мамлекеттик турмуштун башка маанилүү маселелерин демилгелөө чөйрөсүндө коомдук мамилелерди жөнгө салган укуктук принциптердин жана нормалардын тутуму болуп эсептелет, мындай маселелер Кыргызстандын элинин атынан бекитүү жана ага жогорку юридикалык күч берүү максатында бүткүл элдик талкууга коюлат жана добуш берилет [11,5-б.].

Биз референдумду конституциялык-укуктук институт катары аныктоо жагынан илимпоз менен жалпысынан макул болгонубуз менен, бул маселенин айрым бир талаш жактарын көрсөтмөкчүбүз.

Биздин оюбузча, Х.А.Юнусованын мыйзамдардын долбоорлорун жана мамлекеттик турмуштун башка маанилүү маселелерин демилгелөө жагынан

укуктук мамилелер референдумдун конституциялык-укуктук институтун жөнгө салуунун предметине таандык деген ырастоосу талаштуу болуп саналат.

Биздин көз карашыбызда, референдумдун укуктук институтун жөнгө салуунун предмети тарыраак, конкреттүү жана бүткүл элдик добуш берүү менен чечим кабыл алуунун алкагы менен чектелет.

Ошого байланыштуу өз учурунда советтик илимпоздор бул укуктук институтту жөнгө салуунун предметинин чегин так аныкташкан. Маселен В.Дорогин “...референдум мыйзамдык же башка маселени чечүү үчүн шайлоочуларга тикеден-тике кайрылуудан турат. Референдумдун мамлекеттик-укуктук институту мыйзам чыгаруу же башка маселелер боюнча шайлоочуларга тикеден-тике кайрылууну жөнгө салган нормалардын жыйындысы” [26, 199-б.] деп жазган.

Башка бир советтик окумуштуу В.Ф.Коток, референдумду социалисттик демократиянын системасында карап, “референдум, сурамжылоо жана плебисцит (аталышына карабастан) ага милдеттүү жана аягына чыккан мүнөз берип элдик добуш берүү жолу менен тигил же бул мамлекеттик чечимди ырастоону билдирет. Мындай чечим жалпы мамлекеттик, жалпы улуттук болушу мүмкүн” [27, 5-б.] деп ырастаган.

Көрүнүп тургандай референдумдун маңызы ага коюлуп жаткан мамлекеттик турмуштун маанилүү маселеси же мыйзам боюнча бүткүл элдик добуш берүүдө турат.

Биздин оюбузча, дал “референдум” деген термин “бүткүл элдик добуш берүү” деген терминдин синоними болуп калды.

Кыргызстандык конституциялык мыйзам чыгаруучунун позициясы да ушундай. Маселен, Кыргыз Республикасынын колдонуудагы Конституциясынын 2-беренесинин 3-бөлүгү: “Мыйзамдар жана мамлекеттик маанидеги башка маселелер референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) коюлушу мүмкүн, деп жазылган. Референдум өткөрүүнүн тартиби жана ага

коюлуучу маселелердин тизмеси конституциялык мыйзам менен белгиленет” [14].

“Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” 2016-ж. 31-октябрындагы №173 Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 1-беренесинин 1-бөлүгү «Кыргыз Республикасынын референдуму - конституциялык мыйзамдын, мыйзамдын жана башка ченемдик укуктук актынын долбоору, ошондой эле мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпы элдик добуш берүүсү» [15] деп белгилеген.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 3-бөлүгүнүн [14] жана “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 1-беренесинин 1-бөлүгүнүн жоболору [15] Кыргызстанда референдумдун укуктук институтун жөнгө салуунун маңызы жана мазмуну туурасында жеткиликтүү жооп берет.

Башка бир ата мекендик илимпоз В.Жаныбек кызы өзүнүн кандидаттык диссертациясында референдумга автордук аныктама берген. Анын оюнча, ошондой эле чечилиши милдеттүү юридикалык күчкө ээ болгон мамлекеттик маанидеги маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын жарандарынын бүткүл элдик добуш берүүсү” деп түшүнүү керек [13, 5-б.].

Мында В.Жаныбек кызы “Мындай аныктама Кыргыз Республикасынын референдумуна конкреттүү маселелер гана эмес, ошондой эле Конституциялардын жана башка мыйзамдардын долбоорлору да коюлушу мүмкүн болгондуктан бул аныктама практикалык мүнөзгө ээ” деп ырастаган [13].

Биздин оюбузча, В.Жаныбек кызы баяндаган автордук аныктама биринчиден, биз жогоруда айткандай бул түшүнүктү нормативдик аныктоого негизделет. Экинчиден, ал бүткүл элдик добуш берүүнүн предмети боюнча

чечим кабыл алынган милдеттүү юридикалык күч жөнүндө жобо менен референдумдун нормативдик аныктамасын толуктайт.

Ошондой болсо да биздин оюбузча, референдумга анын берген аныктамасы “практикалык мүнөзгө ээ” экендиги жөнүндө В.Жаныбек кызынын ырастоосу түшүнүксүз болуп кала берет.

Биздин пикирибизде, «референдум» түшүнүгүн жалпылап, кандайдыр бир мамлекетке же конкреттүү референдумга тиешесиз алганда, мыйзам же мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселе боюнча бүткүл элдик добуш берүү жолу менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүнүн формасы деп кабыл алуу туура көрүнөт.

Белгилүү болгондой ар кандай, анын үстүнө тийиштүү илимий-методологиялык аппаратты пайдалануу менен алынган аныктама теориялык, ошондой эле практикалык мааниге ээ.

Орус окумуштуусу А.А. Аванесян [45, 187 б.] референдум түшүнүгүнө принциптүү башкача аныктама берген. А.А. Аванесяндун оюн ата-мекендик окумуштуу А.Ш. Мамбеткулов дагы бөлүшөт, алардын пикири боюнча «... референдум эң жогорку юридикалык күчкө ээ болгон жашыруун добуш берүү аркылуу ишке ашырылуучу маселелердин ачык тизмеси боюнча жарандардын өз эркин тикеден-тике билдирүүсү болуп эсептелет» [45, 187 б.; 63, 34-40 б.].

Мында А.А. Аванесяндун көз карашы боюнча “референдумду “бүткүл элдик сурамжылоо” жана “бүткүл элдик талкуу” сыяктуу институттар менен бирдей кароо” туура эмес. Бул аталган институттар референдумдан формасы боюнча да, ошондой эле мазмуну боюнча да айырмаланат. Алар референдумдан айырмаланып ага коюлган маселелер боюнча императивдик чечим чыгара албайт. Жарандардын тигил же бул маселе боюнча пикирин билүү бүткүл элдик талкуунун негизги максаты. Талкууланган маселеге же мыйзам долбооруна сунуш-пикирлерди жана толуктоолорду киргизүү бүткүл элдик талкуунун максаты болуп саналат. Тигил же бул маселе боюнча

жарандарын императивдик чечим кабыл алуусу референдумдун максатына кирет. Референдумда кабыл алынган чечимдер эң жогорку юридикалык күчкө ээ болгон жогоруда аталган институттардын чечимдеринен айырмаланат [45].

Жогорку түшүнүктөрдүн ортосундагы принциптүү айырмачылыктар туурасында А.А.Аванесяндын позициясы колдоого арзыйт.

Ошондой болсо да, теориялык планда алганда референдум түшүнүгү В.Ф.Коток, И.П.Траинин, Г.В. Барабашев, К.Ф. Шеремет сыяктуу илимпоздордун изилдөөсүнүн объектиси болуп калган.

Соңку мезгилде Россиялык окумуштуулар Ю.А.Дмитриев, В.В.Комарова референдум институтун үзүрлүү изилдеп жатышат. Аталган авторлор референдумдун маңызына, анын ролу менен саясий-укуктук маанисине элдик эгемендикти ишке ашырууда юридикалык илимдердин ийгилигине ири салым кошушту.

Ата мекендик укутук илимде Кыргызстандагы референдум проблематикасы анча изилденбей кала берүүдө. Ошондой болсо да референдумдун тигил же бул аспектиери белгилүү даражада ата мекендик илимпоздордун эмгектеринде белгилүү өлчөмдө каралып келди жана каралып жатат, алардын арасынан А.А. Арабаевди, Э.Ж.Бейшембиевди, Г.Т.Искакованы, С.С. Сооданбековду, Э.Н. Рахимбаевди, Р.Т.Тургунбековду бөлүп көрсөтүүгө болот.

Кыргыз Республикасында референдумду конституциялык-укуктук жөнгө салууга арналган кандидаттык диссертациясында В.Жаныбек кызы референдумдун теориялык негиздерин, Кыргыз Республикасындагы тикеден-тике демократия институттарынын системасында анын ордун жана ролун, ошондой эле Кыргыз Республикасындагы референдум жөнүндө конституциялык мыйзамдардын өнүгүшүндөгү тенденцияларды жана аны өркүндөтүүнүн мүмкүн болгон жолдорун караган [13, 5-б.].

Х.А.Юнусованын кандидаттык диссертациясында Кыргыз Республикасындагы элдик бийлик тутумундагы референдум изилденген, анын

чегинде атап айтканда Кыргызстандагы жана чет өлкөлөрдөгү референдум институтунун калыптануу маселелери; референдумга укуктук мүнөздөмө берүү; Кыргыз Республикасында референдум жөнүндө мыйзамдарды жаратуу иликтенип жатат[11,5-б.].

Илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, конституциялык укук илиминде референдумду элдик бийликти ишке ашыруунун императивдик ыкмасына киргизүү кабыл алынган. Референдум институтун изилдөөгө илимий кызыгуу демократиянын бул институтун кеңири колдонуу менен шартталган.

Референдум түшүнүгүнүн этимологиялык мааниси (лат. referendum – билдирүү керек болгон нерсе) анын укуктук мазмуну менен бирдей эмес. Аны аныктоо үчүн бул жагынан илимий-теориялык изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл.

Д.Н.Ушаковдун түшүндүрмө сөздүгү референдумду “эң маанилүү мыйзам актысын кабыл алуу үчүн айрым мамлекеттердин конституциясы боюнча жүргүзүлгөн шайлануучу органдардан тышкары бардык шайлоочуларды бүткүл элдик сурамжылоо, добуш берүү” катары аныктаган [70].

Ожеговдун сөздүгүндө референдум “маанилүү мамлекеттик маселени чечүү үчүн бүткүл элдик сурамжылоо, добуш берүү” катары каралган [71].

Жогоруда келтирилген түшүнүктөр референдумду бүткүл элдик сурамжылоо менен окшоштуруп, аларда кабыл алынган чечимдердин мүнөзүн жана юридикалык күчүн көңүлгө алышпайт. Андан тышкары, референдум институтунун мыйзам кабыл алууда талашсыз түрдө мааниси бар, бирок бирден-бир болуп саналбаган милдетин тастыктоо менен чектелет.

Ушул жагынан алганда юридикалык энциклопедиялык сөздүк добуш берүүгө коюлуп жаткан маселелердин чөйрөсүн кеңейтет. Анткени, ал боюнча конституция жана анын түзөтүүлөрү мыйзамдык же ички саясий жана тышкы саясий маселелер добуш берүүнүн объектиси болуп калышы мүмкүн [72].

Биздин оюбузча, В.В. Комарованыкы абдан туура, ал юридикалык энциклопедиялык сөздүктө камтылган “ички саясий жана тышкы саясий маселелер” деген сөздөр жалпылоочу мааниге ээ жана референдум институтунун колдонуу чөйрөсүн өтө эле кеңейтип жиберши мүмкүн, деп көрсөткөн [37, 32-б.].

Советтик илимде референдум институту биринчи жолу И.П. Трайнин тарабынан изилденген, ал референдум деп “негизинен добуш берүү аркылуу эл өкүлдөрү кабыл алган мыйзамдарды четке кагууга элдин укугу түшүнүлөт” деп жазган [28, 100-б.].

Албетте, советтик курулуштун шартында референдумга мындай мамиле референдумду пайдаланууну мүмкүн эмес кылып отурат.

Принцибинде мындай абал жана И.П.Трайниндин позициясы “буржуазиялык демократия өлкөлөрүндө” кеңири колдонулган демократиялык институттар алгач советтик укуктук илим тарабынан тетири баалангандыгы менен түшүндүрүлөт.

Жагдай 1936-жылы СССР Конституциясынын колдонулушу менен өзгөргөн, ал советтик саясий режимдин шартында референдумду пайдалануу мүмкүнчүлүгүн формалдуу түрдө жарыялаган.

Муну менен референдум институтун изилдөөнүн жаңы аракеттери пайда болууда.

Андан тышкары укуктук институт катары референдумдун теориялык негиздерин түптөөгө мүмкүнчүлүк пайда болду. Ошентип, В. Дорогин “...референдум мыйзамдык же башка маселени чечүү үчүн шайлоочуларга тикеден-тике кайрылууда турат. Мыйзамдык же башка маселелер боюнча шайлоочуларга тикеден-тике кайрылууну жөнгө салган нормалардын жыйындысын референдумдун мамлекеттик-укуктук институту түзөт” деп жазган [26, 199-б.].

Биздин оюбузча, В.Дорогин реалдуу укуктук нормалар жок болгон жана бул институтту практикалык ишке ашыруу мүмкүн эмес шартта

референдумду өз алдынча укуктук институтка бөлүп чыгуунун зарылчылыгын теориялык жактан негиздеген.

Референдум жагынан теориялык билимдерди калыптандыруунун практикалык тажрыйбасы толук болбогон шартта ал социалисттик мамлекеттүүлүктүн өнүгүшү менен катар жүрөт. Бүткүл элдик совет мамлекети коомго жетекчилик кылуунун жаңы формаларын жана Конституцияда чагылдырылууга тийиш болгон жаңы коомдук-саясий институттарды жарыялаган. Куралган Конституциялык комиссияга Конституциянын жаңы долбоорун иштеп чыгуу тапшырылгандыгы анык. 1962-ж. апрел айында алтынчы чакырылган СССР Жогорку Советинин биринчи сессиясында сүйлөгөн сөзүндө Н.С. Хрущев “Жаңы Конституцияны түзүү менен совет эли коммунизмди курууну кеңири жайылтуу мезгилине ылайык келген коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн жаңы формаларын биринчи ачуучу болуп калат” деп айткан [29, 132-б.].

Социалисттик демократиянын системасында референдумду тикедентике изилдеген советтик илимпоздордун бири В.Ф. Коток коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн жаңы формаларынын арасынан референдумдун өзгөчө ордун көргөн. Мында референдум социалисттик коомдун реалдуу демократизми үчүн мүнөздүү болгон жаңы белгилер менен баюуга тийиш болгон [27, С.5].

В.Ф. Коток теориялык жактан демократиянын мындай формасы социализмдин шартында пайдаланылышы мүмкүн экендигин болжолдоп, ата мекендик юридикалык илим үчүн референдум институтун андан ары изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген [27, 5-б.]. Айрым окумуштуулар белгилегендей (В.А. Кочев, П.А. Ромашов) В.Ф. Коток референдумду бүткүл элдик сурамжылоо жана плебисцит менен окшоштуруп [73, 386-417 б.], “референдум, сурамжылоо жана плебисцит (аталышына карабастан) адатта ага милдеттүү жана бүткөн мүнөз берген элдик добуш берүү жолу менен тигил же бул мамлекеттик чечимди бекитүүнү билдирет”, деп жазган. Анын ою

бонча «... мындай чечим жалпы мамлекеттик, жалпы улуттук болушу мүмкүн» [27, 5-б.; 73, 386-417 б.].

“Совет мамлекетиндеги тике элдик бийлик” деген эмгегинде В.Т. Кабышев принципте ушундай эле позицияны билдирген [30,49-б.].

Ошону менен бирге биздин оюбузча жогоруда аталган советтик илимпоздор колдогон аныктаманын айрым жоболоруна көңүл буруу керек.

Биринчиден, референдум, сурамжылоо жана плебисцит жарандардын эркин билдирүүнүн ар кандай түрлөрүн чагылдырат. Алар формасы боюнча жана кабыл алынган чечимдердин укуктук натыйжалары боюнча ар түрдүү. Ошол мезгилдин илимий адабияттарында “сурамжылоо” термини бүткүл элдик талкуулоо жана бүткүл элдик добуш берүү катары чечмеленгендигин белгилөө керек. Бирок практикада далилденбей кала берип, ал социологиялык изилдөөнүн бир маселеси болуп калган.

Мындай көрүнүч өз учурунда Р.А.Сафаров “...1936-жылдагы СССР Конституциясында бүткүл элдик сурамжылоо катары референдум жөнүндө так айтылган эмес. Сурамжылоо – бул шайлоочулардын пикирин билдирүү, алар менен кеңешүү, бирок элдик добуш берүү эмес” деп жазган [31, 18-б.].

В.Ф.Коток референдумдун саясий-укуктук маанисин ал башка демократиялык институттар менен катар бүткүл элдин эркин жана кызыкчылыгын билдирүү жана юридикалык жактан жол-жоболоштуруу үчүн кызмат кылуудан көргөн. Ал референдумду мыйзамдын долбоору же башка маселе боюнча элдик добуш берүүгө гана такоо туура эмес деп ойлогон. Тигил же бул маселени биротоло чече турган элдик добуш берүүнүн алдында маанилүү даярдык көрүү стадиялары болуп өтөт, алар элге кабыл алынуучу чечимдердин “чыныгы ээсинин” ролунда чыгууга мүмкүнчүлүктү камсыз кылат. Референдумдардын чечими жалпы улуттук же жалпы мамлекеттик гана мүнөзгө ээ болот, деп ырастап, В.Ф.Коток жергиликтүү деңгээлде референдумду пайдаланууну четке кагат. Андайда элдик бийликтин ушул формасын гана пайдалануу жергиликтүү деңгээлде айрыкча чоң натыйжа

берет жана эч убакта жалпы мамлекеттик деңгээлде пайдаланылбайт. Мисалы АКШда референдум жөнүндө федералдык мыйзамдар болбойт, ал эми айрым штаттардын деңгээлинде референдумдар негизинен милдеттүү эмес, консультативдик мүнөзгө ээ. Референдум өткөрүү кымбатка турган жана максатка ылайыксыз иш-чара болуп эсептелет, анткени Америкалыктардын пикири боюнча өкүлчүлүктүү органдарды алмаштыруу жана кабыл алуучу чечимдер үчүн алардан жоопкерчиликти алып коюу болуп өтөт. Алардын пикирине караганда, ошондой эле компетентсиз чечим кабыл алуу жана кесипкөйлүктү популизм менен алмаштыруу коркунучу бар.

Экинчиден, демократиянын саналып өткөн формаларынын мазмуну мамлекеттик чечимдерди жөн гана ырастоого караганда алда канча кеңири. Алар элдик демилгени ишке ашыруу үчүн арналган.

Азыркы учурдагы конституциялык-укуктук илимдин өкүлдөрүнүн бири С.В.Троицкий өзүнүн референдумга аныктамасында анын мыйзам чыгаруу процесси менен байланышын көрсөткөн. Анын пикиринче, “референдум – бул мыйзам чыгаруу процессине, добуш берүү аркылуу мамлекеттик маанилүү чечимдерди кабыл алууга шайлоочулардын тикеден-тике катышуусунун формаларынын бири” [32, 23-б.].

Көрүнүп тургандай, автордун позициясы боюнча референдум маанилүү мамлекеттик мүнөзгө ээ болгон даяр чечим боюнча консультация жүргүзүүнүн каражаты катары чыгат. Мындан тышкары, аныктама референдумда кабыл алынган чечимдердин юридикалык күчүнө көрсөтмөлөрдү камтыбайт.

В.В. Маклаков ушундай эле позицияны ээлеп, референдумду тике жана өкүлчүлүктүү башкаруунун ортосундагы абалды ээлеген мыйзам чыгарууга жарандардын катышуусунун бир түрү катары караган. Референдумдун бөтөнчө маанисин илимпоз мыйзам долбоорлорун бекитүүдөн же четтетүүдөн көрөт [33, 96 б.].

Биздин көз карашыбыздан алганда, референдумду мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү органдарына каршы коюунун негизи жок. Мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы жана эгемендиктин алып жүрүүчүсү болуп саналган эл аны өкүлчүлүктүү органдар аркылуу, ошондой эле жарандардын тикеден-тике эркин билдирүүсүнүн императивдик, регулятивдик жана консультациялык формалары аркылуу ишке ашырат. Мында референдумду кошуп алганда тикеден-тике демократиянын бардык формалары өкүлчүлүктүү демократия менен айкалышта чыгат. Андан тышкары, тикеден-тике демократиянын формаларынын бири дагы элдик өкүлчүлүккө каршы келбейт. Буга байланыштуу демократиялык мамлекетте өкүлчүлүктүү жана тикеден-тике демократия өз ара байланышта, мында тикеден-тике демократия өкүлчүлүктүү демократияны толуктайт, тикеден-тике демократиянын институттары мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү, ошондой эле аткаруучу органдарынын ээнбаштыгын чектеп, саясий бийликтин жүргүзүлүшүнө эл алдындагы жоопкерчиликти камсыз кылат, деп ырастоо адилеттик болуп саналат [34,112-136-б.]. Кийинчирээк В. В. Маклаков референдумга коюлуучу маселелердин тизмесин кеңейткен. “Референдум кандайдыр бир мыйзам долбооруна, эл аралык келишимге же администрациялык актыга байланыштуу добуш берүүнү билдирет” [33, 56-б.]. Бирок референдумга мындай аныктама да анын бардык түрлөрүн, атап айтканда консультативдик жагын камтыбайт.

Г.В. Барабашев менен К.Ф. Шереметтин “СССРдеги тикеден-тике демократия” деген изилдөөсүнө кайрылып көрөлү, ал референдумду “мамлекеттик же коомдук турмуштун ар түрдүү маселелерин тигил же бул региондогу калктын же бүткүл элдин тикеден-тике чечүү ыкмасы” катары аныктаган [36, 33-б.]. Авторлор референдум өткөрүү практикасы толук жок болгон шартта СССРде жергиликтүү референдумдарды колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө болжолдорун сунушташкан.

Референдумга жогоруда берилген аныктамалар В.В.Комарованын адилет пикири боюнча “анын тышкы белгилерин: добуш берүү объектисин, өткөрүү формаларын, катышуучулардын курамын ж.б. аныктоо менен гана чектелет, бирок демократиянын бул формасынын маңызын козгобойт” [37, 32 б.]. Буга байланыштуу В.П.Серебрянников берген аныктама кызыгуу туудурат: “референдум – бул элдин эгемендигин ишке ашыруунун формасы жана каражаты, анын эркин, тагыраак айтканда – шайлоочулардын эркин билдирүүнүн демократиялык ыкмасы” [38,16 б.].

Эгерде элдин эгемендиги анын эркинин үстөмдүгүн, бийликтин башка булактарынын алдында анын артыкчылыгын билдирээрине таяна турган болсок, анда кабыл алынган жалпы референдумда чечимдер жогорку юридикалык күчүнө ээ, себеби ал элден чыгып жана буга тийиштүү маселерди бекитүүнү талап кылбайт. Ушундан сырткары референдумда кабыл алынган чечимдер жана аны өзгөртүү же бузуу жаңы референдум аркылуу гана жүргүзүлөт. Буга байланыштуу элдин эгемендигин ишке ашыруу референдум бөтөнчө роль ойнойт, деп эсептейбиз.

Изилдөөнүн толуктугу үчүн бул маселе боюнча чет өлкөлүк мамлекет таануучу илимпоздордун позициясын карап көрөлү. Илимий адабияттар Швейцарияны референдумдун “мекени” деп эсептейт: биринчи референдум 1439-жылы Берн кантонунда өткөн.

Ж.Ж.Руссонун идеяларынын таасири менен референдумдар барган сайын көбүрөөк колдонула баштаган. Ойчулдун пикири боюнча эгерде эл мыйзамды иштеп чыгууга жана кабыл алууга катышса, анда ал саясий жактан эркин болуп эсептелет, анткени эл иштеп чыгууга өзү катышкан мыйзамга баш ийип жатпайбы [19]. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки мезгилде референдум кыйла кеңири колдонулган. Франциянын, Даниянын, Италиянын, Япониянын, ФРГнын, Уругвайдын, Ирландиянын жана башка өлкөлөрдүн Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин кабыл алынган конституциялары биринчи жолу мурда уюшулган референдум институтун

сактаган жана өнүктүргөн. Муну менен тикеден-тике элдин бийлиги жөнүндө эл массасынын талабы конституция менен бекемделген. Швейцарияда 1874-жылдан тартып 1959-жылга чейин 119 референдум өткөрүлгөндүгү Европа өлкөлөрүндө каралып жаткан мезгилде референдумду пайдалануунун ыкчамдыгы жөнүндө күбө болот [20, 5-б.]. Францияда 1945-жылдан тартып 1962-жылга чейин мурдагы колониялардын өз тадырын өзү аныктоо маселеси боюнча бир катар плебисциттерди эсептебегенде Францияда 1946-1962-жылдарда 7 конституциялык референдум өткөрүлгөн [21, 70-б.]. Бул референдумдарды Ж.Дюкло “плебесцитардык мүнөздөгү референдумдар” деп эсептеген [22, 162-б.]. Референдум өткөрүүнүн мындай кеңири практикасы изилдөөнүн предмети болбой коймок эмес. Леон Дюги референдум деп элдик тике башкарууну түшүнгөн. Мыйзамдар жарандардын чогулуштарында тикеден-тике добуш берүү менен жактырылмайын талкуулана берет жана күчүнө кирбейт [23, 397-б.]. Окумуштуунун пикири боюнча референдум жана плебисцит түшүнүктөрү окшош эмес. Плебисцит – бул акт болуп эсептелет. Ал аркылуу эл жогорку бийликти бир кишиге ыйгарат, кээде мындан тышкары Конституцияны түзүүгө ага ыйгарым укук берет. Референдумга мындай түшүнүү абсолюттук монархия конституциялык жана демократиялык республикаларга алмаштырылып турган тарыхый мезгилдеги мамлекеттик-укуктук илим үчүн мүнөздүү. Бирок кыйла соңку изилдөөлөр референдумга түшүнүүгө башкача мамилени калыптандырат, атап айтканда императивдик жана консультациялык түрлөрдү бөлүп көрсөтөт. Француз окумуштуусу М.Дюверже “реформаларды жаптырууну, мыйзамга добуш берүүнү” референдум деп түшүнгөн [24, 228 б.].

Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн мамлекеттик-укуктук доктринасы демократиялык салттардын кыйла жогорку деңгээлине карабастан, советтик юридикалык илимдин таасиринде болгон. Изилденип жаткан кубулуш боюнча илимпоз-мамлекет таануучулары А.Ангелов менен Б.Спасовдун позициясы ушуну менен түшүндүрүлөт. “Референдум эл белгилүү бир

сунушка “макул” же “каршы” добуш берип, белгилүү мамлекеттик маселени биротоло чечкен бүткүл элдик сурамжылоонун формасы”. Алар “референдум белгилүү маселени тикеден-тике (плебисциттен айырмаланып) чечкен акт болуп саналат, ал кимдир бирөөгө маселе чечүүгө ыйгарым укук бербейт” [25,79-80-б.]. Плебисциттин аныктамасы талаш болгондуктан, авторлор референдум жана плебисцит деген түшүнүктөрдү адилеттик менен ажыратышат.

Орус окумуштуусу В.В.Комарованын позициясы диссертант үчүн алда канча жакын, ал референдумду “тикеден-тике демократиянын императивдик формасы катары аныктайт, аткаруу үчүн милдеттүү болгондуктан референдумга чыгарыла турган маселелерди кошпогондо ар кандай коомдук мааниси бар маселе боюнча мыйзамда аныкталган сандагы жарандардын өз эркин билдирүүсү анын мазмуну болуп саналат” [42, 83-84 б.].

Бул маселеде М.М.Курячая ушундай позицияны колдойт, ал мындай деп жазат: “Референдум – бул аткарууга биротоло жана милдеттүү чечим кабыл алуу максатында же элдин пикирин билүү максатында жүргүзүлгөн элдик добуш берүү, аны мамлекеттик бийлик органы же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы каттоого жана өз актысында чагылдырууга тийиш” [43, 4 б.].

Башка бир орус окумуштуусу Р.Р. Гятов “референдум” деген түшүнүктүн аныктамасын тикеден-тике демократиянын калыптанган тарыхый өз алдынча формасы катары тактайт. Анын маңызы мамлекеттик же жергиликтүү маанидеги маселелер боюнча жарандардын эркин билдирүүсүн аткаруу үчүн милдеттүү болуп эсептелет [44, 9 б.].

Илимпоз-мамлекет таануучулар В.В.Комарованын жогоруда баяндалган көз караштарын үч топко бөлөт. Илимпоздордун биринчи тобу Трайнин И.П., Кабышев В.Т., Троицкий С.В., Маклаков В.В. референдум, сурамжылоо жана бүткүл элдик талкуулоонун ортосун ажыратып айырмалашпайт, алар референдумду “жарым тикеден-тике” демократиянын түрлөрү деп эсептешет,

референдумду тикеден-тике элдик мыйзамдардын формасына киргизишет. “Сурамжылоо” жана “референдум” түшүнүктөрүнүн окшоштурулушунун себеби илимпоздордун теориялык базаны 1936-жылдары СССР конституциясынын 49-беренесинин баяндалышына такоого умтулуусунда турат, деп эсептеген В.В. Комаровага кошулууга болот [42,33-б.]. Референдумдун мыйзам чыгаруу процесси менен байланышын бөлүп алуу жогорку окумуштуулар сунуш кылган аныктамалардагы оң учур болуп саналат. Бирок, жөнөкөйлүгүнө, ачыктыгына жана тышынан талашсыздыгына карабастан бул позиция изилденип жаткан кубулуштун бардык этаптарын жана стадияларын камтыбайт, референдумда укуктук актыны кабыл алгандан кийин пайда болуучу укуктук натыйжаларды мүнөздөбөйт.

Коток В.Ф. өкүлү болуп саналган илимпоздордун экинчи тобу референдумдун, сурап чыгуунун жана плебисциттин ортосундагы айырманы көрсөтүшпөйт, элдик добуш берүү жолу менен кабыл алынган чечимдер аларга биротоло жана милдеттүү мүнөз берет, деп белгилешет. Биздин оюбузча, бул аныктама кыйла кененирээк, анын ичинде ар кандай чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгү гана эмес, ошол эле учурда мамлекеттик бийлик органдары тарабынан кабыл алынган башка чечимдерге салыштырмалуу анын маанилүүлүгү баса белгиленет. Бирок, бул позициянын жалындуу коргоочулары, алардын аныктамасы боюнча, референдумдун оң натыйжасын билдиришет. Бирок, референдумда добуш берүү - бул элдин эркин билдирүү же анын өзүнчө бөлүгү, ошондуктан терс чечимди кошо алганда, кандай гана болбосун чечим, өзгөчө, укуктук жактан камтылган ушул эркти чагылдыруунун натыйжасы деп эсептелет милдеттүү акт.

Эки топту бириктирген нерсе - бул референдумдун маанисин норма кабыл алуу менен гана чектелсе, иш жүзүндө анын мааниси кыйла кененирээк экендигин көрсөтүп турат.

Илимпоздордун үчүнчү тобун Дорогин В., Барабашев Г.В., Шеремет К.Ф., Спасов Б., Ангелов А. түзүшөт. Алар референдумду мыйзам долбоорлорун кабыл алуу каражаты катары гана эмес, ошондой эле белгилүү бир мамлекеттик маселени, коомдук турмуштун ар кандай маселелерин чечүүнүн ыкмасы (анын ичинде жергиликтүү деңгээлде), шайлоочулардын эркин аныктоонун жана билдирүүнүн ыкмасы катары карашат.

Атап айтканда Дорогин В. биринчилерден болуп референдум институтун өз алдынча мамлекеттик-укуктук институтка бөлүп чыгуу зарылчылыгын теориялык жактан негиздеген [26, 190-б.]. Барабашев Г.В. менен Шеремет К.Ф. жергиликтүү референдум өткөрүү мүмкүнчүлүгүн сунуштаган [36, 35-б.]. Спасов Б. менен Ангелов А. референдум жана плебисцит түшүнүктөрүн чектешкен [25,80-б.]. Бирок демократиянын плебисцит, императивдик жана консультативдик референдум сыяктуу формаларын классификациялоо так эмес болуп саналат. Бул өзүнчө чечүүнү талап кылган кыйла маанилүү маселе.

Илимпоз-мамлекет таануучулардын референдум түшүнүгүнүн мазмунуна көз караштарын сунуштаган классификацияга төртүнчү топту кошумчалоо зарыл деп эсептейбиз, алардын ичине жогоруда көрсөтүлгөн классификациянын автору Комарова В.В., Гятов Р. Р., Свинцов Г. В., Курячая М. М. сыяктууларды киргизүүгө болот.

Референдум институтунун маңызын жана саясий-укуктук маанисин ар тараптан изилдөө үчүн тикеден-тике демократия системасында башка институттар менен өз ара байланышын жана ордун кароо зарыл деп ойлойбуз.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы [14] Кыргыз Республикасы эгемендүү, демократиялык, укуктук, мамлекет башкарууга дин аралашпаган, унитардык, социалдык мамлекет болуп, деп жарыялады. Жарыяланган демократиялык режим эң оболу элди бийликтин бирден-бир булагы катары таануусуна негизденет. Элдик бийлик бүткүл мамлекеттик бийликтин элге

таандык экендигин, эл тарабынан бул бийликти эркин аткаруу керек экендигин билдирет. Элди мамлекеттик бийликтин эң башкы алып жүрүүчүсү катары таануу элдин эгемендигинин көрүнүшү болуп саналат. Элдин эгемендигин бөлүүгө болбойт. Эл өз бийлигин өз кызыкчылыгы үчүн гана пайдаланып, өз алдынча жана көз карандылыксыз ишке ашырат.

Мамлекеттик эгемендик түшүнүгү мамлекеттик бийликтин үстөмдүгүн бекемдөөнүн натыйжасында гана эмес, ошондой эле анын тышкы көз карандысыздыгынын натыйжасында пайда болду. Үстөмдүк жана көз карандысыздык мамлекеттик бийликтин эгемендигинин ар түрдүү көрүнүшү гана болуп саналат. Көз карандысыздык мамлекеттик бийлик башка бийликке көз карандысыз жана өз алдынча экендигин (мамлекеттик ичинде жана тышында) билдирет. Ошондуктан биз ушул үч учурдун биримдиги мамлекеттик бийликтин юридикалык касиетин түзөт, деген пикирге [18,18-б.] толук макулбуз – эгемендик практикада: мамлекеттин ичинде ар түрдүү бийликтерге мамиленин үстөмдүгүн, мамлекеттик бийликтин структурасына карата биримдикти, башка мамлекеттердин бийликтерине карата көз каранды эместикти билдирет[74,9-б.]. Эгемендик мамлекеттик бийликти уюштуруунун конституциялык принциби болуп эсептелет.

Мында эл мамлекетке бийликтин өзүн бербейт, бийлик кылуу укугун берет, ал кимдир бирөөгө берилиши мүмкүн болбогон уюштуруу бийлигине ээ болот.

РФ Конституциялык сотунун судьясы Б.С. Эбзеев төмөнкүдөй деп белгилейт: “Мамлекеттик бийлик – мыйзам чыгаруу, аткаруу же сот бийлиги – бул эл уюштурган бийлик, элдин атынан аракеттенет, элден ыйгарым укук берилет. Ошондуктан мамлекеттик эгемендик элдин эгемендигине караганда экинчи болуп эсептелет, анткени мамлекеттик бийликтин чеги, анын “эркин” сунуштары эл тарабынан аныкталат жана өзүнүн легитимдүүлүгүн жоготууга тобокелдик кылбастан, мамлекет тарабынан бузулбайт” [75,25-б.].

Кыргыз Республикасынын колдонуудагы Конституциясына ылайык эл өз бийлигин мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу ишке ашырат. Көрсөтүлгөн беренде Кыргыз Республикасында элдик бийликти жүргүзүүнүн эки түрү аныкталган: бийликти тикеден-тике ишке ашыруу жана аны мамлекеттик бийлик органдары жана өз алдынча башкаруу органдары аркылуу ишке ашыруу. Ушуга байланыштуу элдин эркин билдирүүнүн формасына жараша өкүлчүлүктүү жана тикеден-тике демократия деп айырмалашат. Референдум элдин эркин тике билдирүүнүн эң маанилүү формаларынын бири катары көрсөтүлгөн.

Укуктук илимде тикеден-тике демократия түшүнүгүн чечмелөөдө биримдик жок. Көптөгөн мамлекет таануучу-илимпоздор тике демократияны иштеп чыгууну жана талдоону колго алышкан [37,15-б.].

Бул аныктама юридикалык илимде кеңири жайылган. Мамлекетти башкарууга эл массасынын демилгесин жана өз алдынчалыгын тикеден-тике демократия деп түшүнгөн В.Ф.Коток мамлекеттик чечим кабыл алууда жана бул чечимди ишке ашырууда элдин көзөмөлү керек экендигин жазган [76,9-б.].

А. П. Фарберов ушундай эле аныктама берген: “Тикеден-тике элдик бийлик мамлекеттик чечим иштеп чыгууга жана аны кабыл алууга эл массасынын эркин билдирүүнү, ошондой эле бул чечимдерди турмушка ашырууга анын тикеден-тике катышуусун, элдик көзөмөлдү жүзөгө ашырууну билдирет” [39,9-б.].

Тикеден-тике демократияга карата мындан да кыска аныктама берилген. Р. А. Сафаров аны эл тарабынан мыйзам чыгаруу жана башкаруу милдеттерин тикеден-тике жүзөгө ашырууга такаган [40, 237, 241-б.].

Г.Х.Шахназаров – чечим бардык жарандардын эркин тикеден-тике жана ачык-айкын билдирүүнүн негизинде кабыл алына турган чечимге таянган [41, 137-б.].

В. Т. Кабышев тикеден-тике элдик бийлик – бул бийлик жүргүзүүгө, мамлекеттик чечимдерди иштеп чыгууга, кабыл алууга жана жүзөгө ашырууга жарандардын тикеден-тике катышуусу деп эсептейт [30, 4-5-б.].

Жогоруда келтирилген аныктамалардын бардыгы, айрымдары – кыйла эле жалпы мүнөздө, башкалары – тикеден-тике демократиянын таралуу чөйрөсүн чектейт, бир максатты көздөйт. Бул максат – мамлекеттин жана коомдун ишин чечүүгө элдин катышуусу.

Ю. А. Дмитриев жана В. В. Габриэлян берген аныктама алда канча толук мүнөзгө ээ [77,13-б.]. Авторлордун пикирине караганда тикеден-тике демократия мамлекеттик бийликтин субъектилери тарабынан мамлекеттик жана коомдук турмуштун белгилүү маселелери боюнча чечим кабыл алуу процессинде пайда болгон коомдук мамилелерди билдирет. тикеден-тике демократиянын төмөнкүдөй мүнөздүү белгилери бөлүп көрсөтүлгөн: жарандардын өз эркин тикеден-тике билдирүүсү; эрктин жана аны билдирүү субъектисинин биримдиги; аны билдирүү укуктарынын субъектилеринин өзгөчө чөйрөсү; чечим кабыл алууга өз атынан бийлик жүргүзүүгө жарандардын катышуусу; элдин жана ал түзгөн бийлик органынын эркин салыштыруу. Тикеден-тике демократия төмөнкүдөй милдеттерди аткарат: императивдик (белгилүү маселерди биротоло чечүү), консультативдик (бийлик органдары менен элдин эркин салыштыруу), регулятивдик (өкүлчүлүк менен башкаруу жана элдин суверенитети принциптеринде социалдык башкаруу системасына элдин катышуусу).

Эл же анын бир бөлүгү тарабынан бийликти тикеден-тике ишке ашыруунун ыкмалары жана каражаттары бийлик ыйгарымдарын кандайдыр бир органдарга же адамдарга берүүнү жокко чыгарат, аны тикеден-тике демократиянын формалары деп атоо кабыл алынган. Тикеден-тике демократия формалары төмөнкүдөй талаптарга ылайык келүүгө: коомдук мааниси бар чечимдерди кабыл алууга катышуу укугу бар көпчүлүктүн эркин, пикирин бириктирүүгө тийиш.

Тикеден-тике башкаруунун бийликти ишке ашыруу менен бөтөнчө байланышы жөнүндөгү тезиске таянып, мындай демократиянын императивдик формаларын бөлүп көрсөтүшөт; элдин жана ал түзгөн бийлик органдарын салыштырууга тикеден-тике демократиянын белгилери эске алынат; мында чечим регулятивдик функцияларга – регулятивдик формаларга таянып аткарылат.

Тикеден-тике элдик бийликке жана анын милдеттерин аткарууга ар түрдүү көз караштар бирдиктүү көз караштардын жоктугун шарттайт. Тикеден-тике демократия институттарын классификациялоонун методологиялык чоң мааниси бар. Ал тикеден-тике демократия институттарын система катары кароого, ошондой эле аларды мазмундук талдоого негизги мамилелерди билдирүүгө мүмкүндүк берет. “Ар кандай иликтөө ыкмасы жана методу сыяктуу эле классификациялоо субъективдүү мүнөзгө ээ, башкача айтканда ар бир окумуштуу бул проблемага өз карашын билдирүүгө укуктуу. Ушуга жараша классификациянын бир нече түрлөрүнө жол берилет. Ал тургай кыйла өркүндөгөн классификация да: башка түрлөрдү жокко чыгарбайт, ошондуктан тигил же бул классификациянын универсалдуу мүнөзүн талап кылуу... жана башка түрлөрдү четке кагуу жаңылыштык болор эле” [78, 181-б.].

Ушул болжолго таянуу менен В.В.Комарова сунуш кылган классификацияга токтолобуз [42,37-б.]. Окумуштуунун пикири боюнча жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун өкүлчүлүктүү органынын гана карамагына кирген бул маселелерди чече турган референдум, шайлоо, чакырып алуу, жыйын жана муниципалдык түзүлүштөгү калктын жалпы чогулуштарынын айрым түрлөрүн тикеден-тике демократиянын императивдик формаларына киргизүүгө болот.

Тикеден-тике демократиянын консультативдик формаларына митингдер, жүрүштөр, демонстрациялар, пикеттер; эл алдында угуулар; жарандарды сурамжылоо; консультациялык референдумдар; талкуулар кирет.

Жарандардын укук чыгаруу демилгеси; жарандардын чогулуштары; жарандардын конференциялары; жарандардын кайрылуулары; шайлоочулардын суроо-талаптары; өкүлчүлүктүү органдардын депутаттарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун шайланган кызмат адамдарынын отчеттору тикеден-тике демократиянын регулятивдик формаларына кирет.

Биздин оюбузча, тикеден-тике башкаруу формаларын бөлүп көрсөтүү, объективдүү мүнөзгө ээ. Элдин бийликтик эркин билдирүүнүн ар түрдүү максаттык багытын жана тийиштүү институттардын иштешинин укуктук механизмдеринин болушун эске алганда, тике башкаруунун бул формаларын ар түрдүү укуктук системаларда колдонсо болот.

Ошентип, тикеден-тике демократиянын императивдик формаларынын системасында референдум өзгөчө орунду ээлейт, анын жогорку формаларынын бири таанылган. Тикеден-тике демократиянын институттарынын мазмуну жана формасы боюнча референдумга жакын жерлерине салыштырмалуу талдоо жүргүзөбүз. Бир караганда өкүлчүлүктүү жана аткаруучу бийлик органдарына шайлоо институту алда канча жакын деп эсептелет.

О.Е. Кутафин шайлоого төмөнкүдөй аныктама берген: “өкүлчүлүктүү бийлик органдарын түзүүдө коомдук жана мамлекеттик турмуштун орчундуу маселелери боюнча тикеден-тике эркин билдирүү катары мамлекеттик бийликти жүргүзүүгө жарандардын катышуусу бул органдарда мамлекеттик бийликти ишке ашыруу боюнча милдеттерин аткаруу үчүн өкүлдөрдүн добуш берүүсүнүн бир формасы болуп саналат” [79,130-б.].

Ошентип, элге же анын бир бөлүгүнө таандык болгон бийлик ыйгарымдарын берүү эл өкүлдөрүн шайлоонун максаты болуп эсептелет. Бул жерде элдин эрки кыйла тайкы билдирилип калат жана бийлик ыйгарымдарын андан ары өткөрүп берүүнү билдирбейт. Шайлоо

институтунун референдумдан биринчи айырмачылыгын биз ушундан көрөбүз.

Экинчи айырмачылыгы процедуралык мүнөзгө ээ. Добуш берүү стадиясы эл өкүлдөрүн же шайлануучу кызмат адамын шайлоо үчүн аяктоочу учур болуп саналат. Албетте, эгерде шайлоону болуп өткөн жок же жараксыз деп таанууга мүмкүнчүлүк болбосо, ушундай деп эсептелиши мүмкүн. Ошол эле учурда референдумда добуш берүү аны өткөрүү процедурасындагы акыркы этап болуп саналбайт. Добуш берүүнүн артынан маанилүү этап – референдумдун чечимдерин аткаруу этабы (өзгөчө консультативдик) же бул чечимдин аткарылбагандыгы үчүн кызмат адамдарынын жоопкерчилиги келет. Бул этапта колдонуудагы ата мекендик мыйзамдар менен бекемделбегендиги, бул укуктук институттун мазмунунда алардын жок экендигин билдирбейт.

Депутатты же шайлануучу кызмат адамын шайлоочулар тарабынан чакырып алуу укугу шайлоочулардын өз ыйгарымдарын ишке ашыруусуна көзөмөл жүргүзүүнүн каражаттарынын бири жана шайлоочулар алдында шайлануучу адамдардын жоопкерчилигинин формасы болуп саналат. Шайлануучу адамды чакырып алуу референдум менен катар элдик бийликтин императивдик формасы, ошондой эле мамлекеттин ишин жана муниципалдык түзүлүштөрдү башкарууга катышууга жарандардын конституциялык укугун ишке ашыруунун жана контролдоонун формасы болуп саналат. Чакырып алуу – императивдик мандаттын курамдык бөлүгү, ал чакырып алуудан тышкары, өзүнө шайлоочулардын сунуш-талаптарын, депутаттардын жана шайлануучу кызмат адамдарынын калк алдындагы отчетторун камтыйт. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары тикеден-тике элдик бийликтин бул формаларын пайдаланууну карайт. Маселен, КРыны Конституциянын 73-беренесине ылайык [14] Жогорку Кеңештин депутаты императивдик мандат менен байланышпаган жана аны чакырып алууга жол берилбейт [14].

Чогулуштар, жарандардын жыйындары тикеден-тике элдик бийликтин байыркы формаларынын бири болуп саналат. Жарандардын чогулуштары (жыйындары) жергиликтүү же аймактык өз алдынча башкаруунун формасы катары чыгат жана жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү максатына кызмат кылат [80, 99-б.].

Калктын жыйындарын (чогулуштарын) өткөрүү, чынында тигил же бул аймактагы салтка байланыштуу болот, ал жамааттын ыктыярдуу демилгеси болуп саналат. Бул сыяктуу чогулуштардын чечими укукка ээ болгон шартта муниципалдык түзүлүштүн аймагында императивдик милдеттүү мүнөзгө ээ болот. Жарандардын конституциялык укугун куралсыз тынчтык жолу менен ишке ашыруунун, чогулуш, митинг жана демонстрация, жүрүш жана пикет өткөрүүнүн формасы болуп саналган консультациялык түрлөрү да болот. Алар мамлекеттик бийлик органдарын кандайдыр бир чечим кабыл алууга мажбурлоо каражаты катары пайдаланылат.

Элдик талуудан айырмаланып чогулуш өткөрүүдө чечим иштеп чыгуу тикеден-тике мүнөзгө ээ болот. Ошентип жарандардын чогулушу – бул коомдук мааниси бар маселелер боюнча көпчүлүктүн кызыкчылыгына жооп берген чечим кабыл алуу үчүн пайдаланылат. Саясий жана социалдык жактан ар түрдүү максаттагы адамдарды бириктирүүнүн татаал милдетин өзүнө алган ишти уюштуруу формасы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предметине кайрылганда, референдум азыркы демократиялык мамлекеттин ажыралгыс институту болуп санала тургандыгын белгилөө зарыл.

Бүткүл элдик референдум – бул элдин эркин билдирүүнүн жогорку формасы, бирок жергиликтүү референдумдардын мүнөзү башка экендиги талашсыз. Эреже катары референдумдун катталган катышуучуларынын 50%дан ашыгы добуш берүүгө катышканда референдум болуп өтүү деп эсептелет. Буга байланыштуу ал боюнча добуш берүү болбогон маселени

референдумга кайталап чыгаруу, тетири чечим болгон учурда да кийинки мөөнөткө калтырылууга тийиш.

Референдум – өзүнө бир нече стадияны камтыган процесс. Референдум демилгесин көтөрүү, башкача айтканда анын дайындалышын талап кылуу биринчи жана айрыкча маанилүү этап. Эреже катары, мамлекет башчылары, парламенттин депутаттары жана эл референдумду демилгелөө укугуна ээ. Элдик демилге жөнүндө айтсак, И.М. Кислицын белгилегендей [84, 40-55 б.] мыйзамды чыгаруучу субъект референдум талаптарын билдирүүгө чыга турган белгилүү сандагы жарандарды аныктайт. Элден чыгуучу демилгенин мыйзамдуу шарттары сакталганда гана референдумду дайындоо жөнүндөгү талап ыйгарымдуу орган же адам үчүн милдеттүү болуп саналат.

Референдумду аныктоодо анын предмети жөнүндөгү маселе чагылдырылууга тийиш. Бүткүл элдик добушка коюлуп жаткан маселелердин чөйрөсү референдумдун мазмуну деп аталат. Референдумдун предмети демократиянын ошол институтунун классификациясынын негизине алынууга тийиш. Мазмуну боюнча референдумдар конституциялык, мыйзам чыгаруучулук, эл аралык-укуктук жана администрациялык-укуктук болуп бөлүнөт.

Референдумга коюлуп жаткан маселелердин мазмунуна байланыштуу негизги үч позицияны бөлүп көрсөтүүгө болот. Алардын биринчиси референдумга мамлекеттик жана коомдук турмуштун ар кандай маселеси коюла тургандыгында жана референдум дайындоо жөнүндө маселени талап кылууга жана чечүүгө укугу барлар маанилүү деп тааныгандыгында [81, 129-б.].

Референдумдун предмети жөнүндө маселени чечүүгө мындай мамиле элдин эгемендүү эркинин жогоркулугуна таянганы менен, жалпы мүнөзгө ээ болот. Бул өз кезегинде референдумдун предмети жөнүндөгү маселени кеңири чечмелөө үчүн жана кызыккан субъектилер үчүн пайдалануу үчүн мүмкүнчүлүк түзө алат.

Референдумдун предмети жөнүндө маселеде окумуштуулардын экинчи тобу мыйзам, референдум аркылуу милдеттүү чечүүнү талап кылган маселелердин тизмесин тикеден-тике бекемдөөгө тийиш [30, 121-122-б.; 27,126-127-б.]. Маселен, В.Ф. Коток менен В.Т. Кабышев конституцияны кабыл алуу же олуттуу өзгөртүү, республикалардын ССР Союзунун курамынан чыгуу маселелери, СССР Жогорку Советинин палаталарынын ортосундагы пикир келишпестиктер референдумдун жардамы менен гана чечилиши мүмкүн. Мындай позиция кыйла тайкы көрүнөт жана мамлекеттин ишин башкарууга катышууга элдин укугун чектейт. Үчүнчү позиция “мыйзамда тыюу салынбагандардын бардыгын жасаса болот” принцибин практикалык ишке ашырууга негизделген, башкача айтканда бул сыяктуу добуш берүү жүргүзүлбөй турган маселелердин тизмеси аныкталат [42, 85-б.].

Бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруучу органдарынын компетенциясына кирген маселелер менен референдумдун предметинин катышы жөнүндөгү маселе кыйла маанилүү бойдон кала берет: Атайын билимди, тажрыйбаны жана даярдыкты талап кылган маселелер референдумга коюлабы, эгерде коюлса ким тарабынан коюлат? Референдум аны дайындоого укуктуу болгон субъект пайдалана турган курал боло алабы жана башка мамлекеттик органдардын ролун жана позициясын басаңдатышы мүмкүнбү?

Укук боюнча окуу жана илимий адабияттарда референдумдун предмети жөнүндө илимпоздордун көз-караштары ар башка. чыкты [45, 187 б.; 63, 34-40 б.]. Ошентип, жогоруда айтылган аспектилердин, талкуулардын жана талдоолордун негизинде жана ошондой эле бул маселени изилдеген окумуштуулардын көз-караштарын талдоо [45, 187 б.; 63, 34-40 б.] жүргүзүү менен бирге, биздин оюбузча референдумдун маңызы жана мазмуну жөнүндө төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот.

Биринчиден, биздин пикирибизде, «референдум» түшүнүгүн жалпылап, кандайдыр бир мамлекетке же конкреттүү референдумга тиешесиз алганда, мыйзам же мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселе боюнча бүткүл элдик добуш берүү жолу менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүнүн формасы деп кабыл алууну сунуштаса болот.

Экинчиден, референдумдун маани-маңызы менен анын жөнгө салуу предмети боюнча төмөнкүдөй позицияны ээледик жана аны билдирүүнү туура көрдүк.

1) Референдумдун маани-маңызы жалпы элдик добуш берүүгө коюлган жана бир гана жоопту талап кылган маселелер боюнча адамдардын эркин түздөн-түз билдирүүсүндө чагылдырылат.

Ошол эле учурда, референдумду жөнгө салуу предмети анын маңызы менен аныкталууга тийиш жана референдумга коюлган маселе так болушу керек жана ал жалпы элдик добуш берүү аркылуу өзгөрүлбөс мүнөзгө ээ чечим кабыл алуу менен чектелиши керек.

2) Эгерде Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө Мыйзам жалпы элдик добуш берүүгө коюлса, анда бул мыйзам долбоору, Жогорку Кеңештин регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу жол-жобосунун толук кандуу кабыл алууну талап кылат.

3) Ушундай гана учурда мыйзам долбоору, анын концепциясы, жөнгө салуу предмети, принциптери жана ченемдери мыйзамда каралган тартипте, тиешелүү тараптардын катышуусунда толук каралып, парламент аркылуу да, жарандук коомдун институттары аркылуу да талкууланышы камсыздалат.

Бул өтө маанилүү процесс. Себеби референдумдун маани-маңызы менен мазумуну бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган мыйзамга бир гана маанини туюндурган «Макул» (же «Жок») деп жооп берүү менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүндө жатат.

2.3 Референдумдун конституциялык-укуктук табияты

Референдумдун укуктук табиятын, биринчи кезекте, анын тиешелүү укуктук ченемдик актылардын принциптери жана ченемдери менен жөнгө салынаары мүнөздөйт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 2-беренесинин 2-бөлүгүндө «Кыргызстандын эли өз бийлигин ушул Конституциянын жана мыйзамдардын негизинде түздөн-түз шайлоолордо жана референдумдарда, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу жүзөгө ашырат» [14] деп жазылган.

Ал эми ушул эле берененин 2-бөлүгүндө «мыйзамдар жана мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселелер референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) коюлушу мүмкүн. Референдумду өткөрүүнүн тартиби, референдумга коюлуучу маселелердин тизмеги конституциялык мыйзам менен белгиленет» [14] деп аныкталган.

Албетте, профессор А.А. Арабаев белгилегендей көрсөтүлгөн жоболор Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык укуктук негиздерин түзүшөт [9, 187-188-б.; 82, 592-604].

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 2-беренесинин 4-бөлүгү да референдумга тикеден-тике тиешеси бар шайлоо принциптерин аныктайт. Анда “шайлоо эркин болуп саналат. Жогорку Кеңештин депутаттарын, Президенти, өкүлчүлүктүү жергиликтүү органдардын депутаттарын шайлоо жашыруун добуш берүү менен жалпыга тең жана тике шайлоо укугунун негизинде жүргүзүлөт”, [14] деп бекитилген.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 52-беренеси жарандардын төмөнкү укуктарын бекемдейт:

- республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдар менен чечимдерди талкуулоого жана кабыл алууга катышуу;

- конституциялык мыйзамда каралган тартипте референдумга катышуу;

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасында референдумдун конституциялык негиздерин, анын ичинде референдумга байланыштуу ченемдерди жана принциптерди аныктаган биздин мамлекеттин Негизги Мыйзамынын үстөмдүгү.

Окумуштуулардын айтымында [9, 187-188-б], Кыргыз Республикасында референдум тиешелүү конституциялык мыйзамдарда [15; 66] камтылган төмөнкү укуктук принциптердин негизинде өткөрүлүшү керек: 1) Референдумга катышуу эркин. 2) Добуш берүү ыктыярдуу жана жашыруун болуп саналат жана жалпы, бирдей жана түз шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен жүргүзүлөт. 3) референдумдун ар бир катышуучусу бир добушка ээ. 4) референдум учурунда ачыктык, коомдук катышуу, анын ичинде добуштарды эсептөөдө камсыз кылынат. 5) Кыргыз Республикасынын эрезеге жеткен жарандары референдумга катышууга укуктуу. 6) эч ким жаранды референдумга катышууга же катышпоого мажбурлоо максатында ага таасир этүүгө укугу жок. Жарандын эркин билдирүүсүн контролдоого таптакыр тыюу салынат. Референдумдун жүрүшүндө эч кимди өз пикирин жана ишенимин билдирүүгө же четке кагууга мажбурлай албайт. 7) Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган же жайгашкан Кыргыз Республикасынын жарандары мыйзамга ылайык референдумга катышууга укуктуу. Референдум мезгилинде мындай жарандардын референдумга катышуу укугу тышкы иштер маселелери боюнча мамлекеттик орган тарабынан анын дипломатиялык өкүлчүлүктөрү жана консулдук мекемелери аркылуу камсыз кылынат. Консулдук каттоодо турган, Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган же жайгашкан Кыргыз Республикасынын жарандары Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн, консулдук мекемелеринин аймагында гана добуш беришет. 8) сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп табылган же соттун өкүмү менен эркиндигинен ажыратылган жерлерде кармалып турган

Кыргыз Республикасынын жарандары референдумга катышууга укугу жок [9, 187-188-б].

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» колдонуудагы Конституциялык мыйзамы [15] 8 баптан жана 48 беренеден турат. Бул мыйзамданда өлкөдө өтө турчу референдумдар жөнүндөгү жалпы жана корутундуу жоболордон сырткары, референдумду дайындоо демилгеси [15]; референдум өткөрүүгө карата даярдык көрүүнүн тартиби [15]; Кыргыз Республикасынын референдумун даярдоодо жана жүргүзүүдө үгүттөө [15]; добуш берүүнү уюштуруунун жана өткөрүүнүн тартиби [15]; референдумдун натыйжаларын аныктоо [15]; референдумду каржылоо [15]; референдум жөнүндө мыйзамдарды бузгандыгы үчүн жоопкерчилик тууралуу маселелерди жөнгө салуучу укуктук ченемдер менен принциптерди бекитет [15].

Аталган мыйзамдар менен бирге, «Кыргыз Республикасында элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [64], «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [65] да Кыргыз Республикасында референдумду дайындоо жана аны өткөрүү менен байланышкан коомдук укуктук мамилелерди жөнгө салышат.

Ата мекендик илимде [83, 271 б.; 9, 185-187-б.] конституциялык укук Кыргызстандын эли тарабынан өз бийлигин ишке ашырууда тикеден-тике демократия институту катары референдумдун өзгөчө ролу баса көрсөтүлгөн [9,185-187-б.].

Ошондой болсо да тикеден-тике демократия институту катары референдумду таануу жана аны ушул сапатта бекемдеп калуу анын конституциялык-укуктук табиятын көрсөтөт. Маселен Россия Федерациясынын Конституциясынын [58] 3-статьясы Россия Федерациясынын көп улуттуу эли эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат, деп бекемдеген, экинчиден

Россия Федерациясынын эли өз бийлигин ушундай сапатта тикеден-тике, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аркылуу ишке ашырат. Үчүнчүдөн референдум жана эркин шайлоо эл бийлигинин жогорку тикеден-тике көрүнүшү болуп саналат.

Россиянын Негизги мыйзамынын соңунан «Россия Федерациясындагы референдум жөнүндө» [59] федералдык конституциялык мыйзамдын 1-беренеси Россия Федерациясындагы референдум мамлекеттик мааниси бар маселелер боюнча референдумга катышууга укуктуу жарандардын бүткүл элдик добуш берүүсү, деп бекиткен [59; 73, 386-417 б.].

Казакстан Республикасынын Конституциясынын [60] 3-беренеси Казакстандын элин мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы деп таанып, Эл бийликти тикеден-тике республикалык референдум жана эркин шайлоо аркылуу жүзөгө ашырат, ошондой эле өз бийлигин жүргүзүүнү мамлекеттик органдарга берет, деп ырастайт.

«Республикалык референдум жөнүндө» Казакстан Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [61] 1-беренесинде республикалык референдум түшүнүгүнө аныктама берилген, ал боюнча Конституциянын, конституциялык мыйзамдардын, мыйзамдардын жана Казакстан Республикасынын мамлекеттик турмушунун айрыкча маанилүү маселелери боюнча чечимдеринин долбоорлору боюнча бүткүл элдик добуш берүү түшүнүлөт. Конституциялык мыйзамдын 2-беренесинде [61] Конституцияны, конституциялык мыйзамдарды, республиканын мыйзамдарын кошкондо Казакстан Республикасынын мыйзамдарын кабыл алуу, ошондой эле аларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү референдумдун предмети боло алат, деп белгиленген. Экинчиден, республиканын мамлекеттик турмушунун башка айрыкча маанилүү маселелерин чечүү да кирет.

Ошондой болсо да совет мезгилинде референдум буржуазиялык демократиянын институту катары каралган жана ошол мезгилдеги илимпоздор тарабынан терс баа берилген. Атап айтканда эл өкүлчүлүгү

кабыл алган мыйзамдарды добуш берүү аркылуу четке кагууга элдин укугу референдум деп түшүнүлгөн. ССР Союзунун Конституциясынын 49-беренесинде (1936-ж.) референдум институтун пайдалануунун укуктуулугу бекитилгенден кийин илимий адабиятта да бул институтка баа берүү өзгөргөн. Референдум, ал мезгилдеги авторлордун пикири боюнча мыйзамдык же башка маселени чечүү үчүн шайлоочуларга тикеден-тике кайрылууну билдирген, мыйзам чыгаруу же башка маселе боюнча шайлоочуларга кайрылуу референдумдун мамлекеттик-укуктук институтун түзгөн [52].

1936-жылдагы ССР Союзунун Конституциясынын 49-беренесинде СССР Жогорку Советинин Президиумунун ыйгарымдарын бекемдөө аныкталган, бул орган «бүткүл элдик сурамжылоону (референдумду) өзүнүн демилгеси боюнча же союздук республикалардын биринин талабы боюнча жүргүзөт» [52, 45] деп аныктаган.

Конституциялык мыйзам чыгаруучу бул жерде референдум жөнүндө түшүнүктү жалпы элдик сурамжылоо катары гана эсептээрин көрүп жатабыз. Буга байланыштуу 1977-жылы гана кабыл алынган СССРдин Конституциясы [54] референдумдун статусун жалпы элдик добуш берүү катары аныктаган. Мисалы, Негизги мыйзамдын 5-беренесинде “мамлекеттик турмуштун айрыкча маанилүү маселелери бүткүл элдик талкууга чыгарылат, ошондой эле бүткүл элдик добуш берүүгө (референдумга) коюлат” деп жазылган

И.М. Кислицын белгилегендей [84, 40-55 б.] 1977-жылдагы СССР Конституциясынын [54] соңунан союздук республикалардын Негизги мыйзамдары бүткүл элдик добуш берүү катары референдум жөнүндөгү жобону бекемдеген [84, 40-55 б.]. Маселен, атап айтканда 1978-жылдагы РСФСР Конституциясынын [55] 5-беренеси «мамлекеттик турмуштун маанилүү маселелери» боюнча референдум жана бүткүл элдик талкуу жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн караган [84, 40-55 б.]. 1992-жылдын 9-декабрында гана РФ эл депутаттар съезди бүткүл элдик талкуу жана референдум өткөрүү

“Россия Федерациясынын Конституциясы жана мыйзамдарында белгиленген тартипте” жүргүзүлө тургандыгын аныктады. 1990-жылдын 15-декабрындагы [56] РСФСР Конституциясына түзөтүүлөрдө референдум өткөрүүнүн негиздери аныкталган; ага ылайык референдум дайындоо РСФСРдин эл депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринен кем эмес экенинин же бир миллиондон кем эмес жарандардын талабы боюнча Съездин бөтөнчө ыйгарымы катары жүргүзүлө тургандыгы жарыяланган.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясы [57] референдум жөнүндө 1977-жылдагы ССР Союзунун Конституциясынын [54] жоболорун көчүрүп алган. Маселен, Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 5-беренесинде: «Мамлекеттик турмуштун айрыкча маанилүү маселелери бүткүл элдик талкууга чыгарылат, ошондой эле бүткүл элдик добуш берүүгө (референдум) коюлат» деп жазылган.

Талдоолор көрсөткөндөй, Советтер Союзунун Конституциясынын 5-беренесинде каралган тикеден-тике элдик бийликтин эки формасынын ичинен практикада бүткүл элдик талкуу гана колдонулган. Маселен, бүткүл элдик талкуу 1977-ж. Советтер Союзунун Конституциясынын долбоору боюнча жүргүзүлгөн. Расмий маалыматтарда төрт айга созулган бул талкууга «советтик жарандардын 80%дан ашыгы катышкандыгы, 400 миңге жакын сунуш, пикир жана толуктоо түшкөндүгү айтылган. 1936-жылы Советтер Союзунун Конституциясынын долбоорун бүткүл элдик талкуулоо тажрыйбасын эске алуу менен бул жолу киргизилген сунуштарды иликтөө алда канча үзүрлүү жүргүзүлгөн» [52].

Ошондой болсо да конституциялык-укуктук табиятты түшүнүү тике демократия институту катары анын предметин, түрлөрүн жана башка өзгөчөлүктөрүн аныктоону билдирет.

Биздин оюбузча, А.А. Аванесяндын [45] айткандары абдан туура, референдум институтун практикада кеңири пайдалануу үчүн аны теориялык

жактан негиздөө, карама-каршылыктарын четтетүү жана “референдум” түшүнүгүн туура чечмелөө жана анын түрлөрүнүн чек арасын коюу зарыл.

А.А. Аванесяндын [45, 32-б.] өзү референдумду жогорку юридикалык күчкө ээ болгон добуш берүү аркылуу ишке ашуучу маселелердин ачык тизмеси боюнча жарандардын эркин түздөн-түз билдирүү катары аныктоону сунуш кылган. Мындай болгон учурда окумуштуунун пикири боюнча референдумду “бүткүл элдик сурамжылоо” жана “бүткүл элдик талкуулоо” сыяктуу институттар менен окшош кароо туура эмес, анткени бул институттар формасы боюнча да, мазмуну боюнча да референдумдан айырмаланат. Алардын айырмасы коюлуп жаткан маселелер боюнча императивдик чечим чыгара албайт. Бүткүл элдик сурамжылоонун негизги максаты тигил же бул маселе боюнча жарандардын пикирин билүү. А.А. Аванесяндын оюн менен кийинчерек И.М Кислицин макул болгон, алардын ою боюнча «...жалпы улуттук талкуунун максаты - талкууланып жаткан маселе же мыйзам долбоору боюнча сунуштарды, сын-пикирлерди жана түшүндүрмөлөрдү киргизүү. Жарандар тарабынан белгилүү бир маселе боюнча императивдик чечимдин кабыл алынышы референдумдун максаттарына» [45; 84, 40-55 б.]. Референдумда кабыл алынган чечим тигилерден айырмаланып эң жогорку юридикалык күчкө ээ. Референдумду бүткүл элдик добуш берүү менен салыштыруунун максатка ылайыксыздыгы, бүткүл элдик добуш берүү – бул ыкма, ал аркылуу эл өз эркин, өз эгемендигин билдирет. Референдумда кабыл алынган чечим бийликтин булагы катары элдин эркине жогорку юридикалык күч берет. Демек референдум өз маңызы боюнча консультативдик боло албайт. Биздин оюбузча референдумду жөнгө салуучу институт катары караган РФнын колдонуудагы мыйзамдары чаташууга жол бербөө үчүн “консультативдик референдум” деген түшүнүктү колдонгон. Диссертанттын пикирине караганда “бүткүл элдик сурамжылоо” деген түшүнүктү теорияга жана практикага киргизүү максатка ылайык. Ал эми бүткүл элдик талкуу сыяктуу

институтту добуш берер алдында референдум процессинде пайдалануу зарыл. Диссертанттын пикири боюнча бүткүл элдик (элдик) талкууну референдум компаниясынын чегинде гана эмес, ошондой эле өз алдынча институт катары да пайдалануу зарыл. Ошондой эле бүткүл элдик сурамжылоо сыяктуу түз демократия институтун пайдаланууну кеңейткен жакшы, анткени бүгүнкү күндө ар түрдүү теле коммуникациялык, компьютердик ж.б. каражаттар бар, алар калкты сурамжылоону алда канча жеңилдетүүгө мүмкүндүк берет. Диссертанттын пикири боюнча, бүткүл элдик (элдик) сурамжылоо жана бүткүл элдик (элдик) талкуу катары элдик бийликтин институттарын пайдаланууну жөнгө салган мыйзамдарды кабыл алуу зарыл [45].

М.В. Баглайдын [46] адилет пикири боюнча дүйнөлүк практикада референдум жашыруун добуш берүү жолу менен кандайдыр бир документтин же чечимдин долбоорун жарандардын бекитүүсүн (же бекитпөөсүн), парламенттин, мамлекеттик өкмөт башчысынын тигил же бул аракеттери менен макулдугун (же макул эместигин) билдирет. Референдумдар айрым эң маанилүү учурларда (мисалы конституция кабыл алуу же ага түзөтүү киргизүү) жогорку легитимдүүлүккө жетишүү үчүн колдонулат. Референдум өткөрүүнүн башка бир кеңири жайылтылган жолу – өзүнө жоопкерчилик алгысы келбеген учурда өзүнүн кандайдыр бир актысына жактыруу алууга мамлекеттик бийликтин каалоосу [46, 434-435-б.]. М.В. Баглайдын жана И.М. Кислициндин пикирлери боюнча референдумдун жыйынтыгы императивдик мааниге ээ болушу мүмкүн, андайда мыйзам актысын бекитүү же аны четке кагуу, өкмөттү отставкага кетирүү ж.у.с. керек болот [46, 434-435-б.; 84, 40-55 б.].

Бул жагынан алганда “Россия Федерациясындагы референдум жөнүндө” Россиянын Федералдык конституциялык мыйзамы өзүнүн 6-беренесинде камтыган маселелер референдумдун предметин түзөт [59]. Биринчиден, конституциялык чогулуш Россия Федерациясынын жаңы Конституциясынын

долбоорун бүткүл элдик добушка коюуга укуктуу. Мында Конституциялык Чогулуш тарабынан мындай чечим кабыл алуу тартиби, ошондой эле Россия Федерациясынын жаңы Конституциясынын долбоорун бүткүл элдик добушка коюу тартиби Россия Федерациясынын Конституциясынын 135-статьясына ылайык [58; 59] кабыл алынуучу федералдык конституциялык мыйзам менен аныкталат [58; 59; 73, 386-417 б.].

Экинчиден, референдумга ченемдик актынын долбоору же Россия Федерациясынын эл аралык келишиминде каралып, референдумга милдеттүү түрдө коюлуучу маселе чыгарылышы мүмкүн. Ченемдик актынын же маселенин көрсөтүлгөн долбоорун референдумга коюу, референдумду дайындоо, даярдоо жана өткөрүү Россия Федерациясынын тийиштүү эл аралык келишиминде каралган өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен Федаралдык Конституциялык мыйзамга ылайык [59] ишке ашырылат [63, 34-40 б.;73, 386-417 б.], бул тууралу кыргыз окумуштуусу А.Ш. Мамбеткулов [63, 34-40 б.], жана орус окумуштуулар В.А. Кочев, П.А. Ромашов [73, 386-417 б.] дагы оз илимий эмгектеринде белгилешкен.

Үчүнчүдөн, мамлекеттик мааниси бар маселелер референдумга Федералдык Конституциялык мыйзамда каралган тартипте гана чыгарылат.

Төртүнчүдөн, референдумга Россия Федерациясынын Конституциясы менен Россия Федерациясына, ошондой эле Россия Федерациясынын субъектилерине тиешелүү маселелер коюлушу мүмкүн.

Көрүнүп тургандай, референдум жөнүндө Россиянын конституциялык мыйзамы референдумдун предмети болушу мүмкүн болгон маселелердин кыйла кеңири, анын үстүнө ачык тизмесин камтыйт.

Биздин оюбузча, мына дал ошондуктан “Россия Федерациясынын референдуму жөнүндө” Россиянын федералдык конституциялык мыйзамында [59] айрым конкреттүү маселелерди референдумга чыгарууга жол бербеген жоболор камтылган. Маселен, аталган мыйзамдын [59] 6-беренесинин 5-бөлүгүнө ылайык референдумга биринчиден, Россия

Федерациясынын субъектисинин статусун өзгөртүү жөнүндө; экинчиден, Россия Федерациясынын Президентинин, Мамлекеттик Думасынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтүн убагынан мурда кыскартуу же узартуу жөнүндөгү, ошондой эле Россия Федерациясынын Президентин, Мамлекеттик Думанын депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоо жөнүндө же мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөтүн кийинкиге калтыруу жөнүндө; үчүнчүдөн, Россия Федерациясынын мамлекеттик кызматтарын ээлеген адамдардын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу жөнүндө; төртүнчүдөн, мамлекеттик бийликтин федералдык органдарынын, башка мамлекеттик федералдык органдардын жекече курамы жөнүндө; бешинчиден, жогоруда көрсөтүлгөн РФтин мыйзамына [59] ылайык, жана А.Н. Лебедевтин [85, 70-95 б.] белгилөөсү боюнча, Россия федерациясынын эл аралык келишимине ылайык түзүлгөн органдардын ыйгарым укуктарынын мөөнөтүн кыскартуу, токтотуу же узартуу, аларды шайлоо жөнүндө, ошондой эле Россия Федерациясынын эл аралык келишимдеринде башка жагдайлар каралбаса Россия Федерациясынын эл аралык келишимдерине ылайык кызматка шайланган же дайындалган кызмат адамдарын жылыштыруу жөнүндө; алтынчыдан, Россия Федерациясынын федералдык бюджетин кабыл алуу жана өзгөртүү жөнүндө; жетинчиден, федералдык салыктарды жана жыйындарды жүргүзүү, өзгөртүү жана алып салуу жөнүндө, ошондой эле аны төлөөдөн бошотуу жөнүндө; сегизинчиден, калктын саламаттыгын жана коопсуздугун камсыз кылуу боюнча өзгөчө жана шашылыш чараларды көрүү жөнүндө; тогузунчудан, мунапыс жана кечирим берүү жөнүндө маселелер референдумга коюлушу мүмкүн эмес [59; 85, 70-95 б.].

Ошону менен бирге, Россиянын референдум жөнүндөгү конституциялык мыйзамы [59] референдумдун предметине карата белгилүү талаптарды камтыйт. Сөз биринчиден, референдумга коюлуп жаткан маселе Россия Федерациясынын Конституциясына [58] каршы келбөөгө тийиш, адамдын жана жарандын жалпы таанылган укуктары менен

эркиндиктерин, бул укуктар менен эркиндиктерди ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин өзгөртпөөгө тийиш.

Экинчиден, референдумга коюлган маселе ар түрдүүчө чечмеленбеши керек, референдумда кабыл алынган чечимдердин укуктук натыйжалары бүдөмүк болбоого тийиш.

Үчүнчүдөн, референдум өткөрүү боюнча ар түрдүү демилгелүү топтор референдумга чыгаруу үчүн ар түрдүү, анын ичинде алтернативалуу маселелерди сунуш кыла алат.

Төртүнчүдөн, мамлекеттик бийликтин федералдык органы, башка мамлекеттик орган тарабынан маселенин маңызы боюнча чечим кабыл алуу референдумга чыгарылышы мүмкүн, ал аталган маселе боюнча референдумга тоскоолдук кылуучу жагдай болуп саналбайт.

Бешинчиден, мамлекеттик бийликтин федералдык органы тарабынан, башка мамлекеттик орган тарабынан маселенин маңызы боюнча чечим кабыл алуу Россия Федерациясынын эл аралык келишимдерине ылайык милдеттүү түрдө референдумга коюлушуна жол берилбейт [59].

Алтынчыдан, Россия Федерациясынын Конституциясында, анын эл аралык келишиминде, референдум жөнүндө федералдык конституциялык мыйзамда каралган тартипте жана мөөнөттө референдум өткөрүү милдеттүү болуп саналат [59].

«Россия Федерациясындагы референдум жөнүндө» федералдык конституциялык мыйзамдын [59] 6-беренсиндеги жоболордун талаптары ушундай.

Ошондой эле мыйзамда Россиядагы референдумду дайындоону жана өткөрүүнү жокко чыгарган факторлор жана жагдайлар так аныкталгандыгын белгилей кетмекчибиз. Маселен, «Россия Федерациясындагы референдум жөнүндө» федералдык конституциялык мыйзамдын [59] 7-беренесинин жоболоруна ылайык биринчиден, референдум өткөрүү демилгеси аскердик же өзгөчө абалдын шартында

дайындалышы жана жүргүзүлүшү мүмкүн эмес, ошондой эле аскердик абал же өзгөчө абал алынган күндөн тартып үч айдын ичинде мүмкүн эмес [59; 85, 70-95 б.], булар федералдык конституциялык мыйзамда каралган.

Экинчиден, Россия Федерациясынын айрым жерлеринде аскердик же өзгөчө абал киргизилген учурда жана федералдык конституциялык мыйзамда каралган жагдайларда жана тартипте референдум дайындалбайт, аны өткөрүү кийинкиге калтырылат. Федералдык конституциялык мыйзамда [59] белгиленген тартипте демилгеленген референдум аскердик же өзгөчө абал алынган күндөн тартып үч ай өткөндөн кийин дайындалат.

Үчүнчүдөн, референдум Россия Федерациясынын Президентинин, Мамлекеттик Думанын ыйгарым укуктарынын соңку жылында, ошондой эле ыйгарымдуу федералдык органдын чечиминин негизинде Россия Федерациясынын бүткүл аймагында бир учурда өткөрүлгөн шайлоо кампаниясынын мезгилинде өткөрүлбөйт [59].

Казакстан Республикасынын мыйзамдары [61]., атап айтканда Казакстан Республикасынын “Республикалык референдум жөнүндө” конституциялык мыйзамы [61] референдумдун предметине арналган атайын беренени камтыйт. Айрым авторлор белгилегендей, бул Конституциялык мыйзамдын 2-статьясына ылайык Конституцияны, конституциялык мыйзамдарды, республиканын мыйзамдарын кабыл алуу, аларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү; экинчиден республиканын мамлекеттик турмушунун башка маанилүү маселелерин чечүү Казакстанда республикалык референдумдун предмети болушу мүмкүн [61].

Республикалык референдум жөнүндө Казакстан Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [61] 3-беренесине ылайык адамдын жана жарандын конституциялык укуктары менен эркиндиктерин бузган маселелер; экинчиден, көз каранды эмес мамлекет катары Казакстан Республикасынын статусун, унитардуулугун жана аймактык бүтүндүгүн, башкаруу формаларын, көз каранды эмес Казакстандын негиздөөчүсү, Казакстан

Республикасынын биринчи Президенти-Эл башы түптөгөн республиканын ишмердигинин негизги принциптерин жана анын статусун; үчүнчүдөн, республиканын администрациялык-аймактык түзүлүшүнүн жана чек араларынын маселелерин; төртүнчүдөн, сот акыйкаттыгы, коргонуу, улуттук коопсуздук жана коомдук тартипти коргоо маселелерин; бешинчиден, бюджет жана салык саясатынын маселелерин; алтынчыдан мунапыс жана кечирим берүү маселелерин; жетинчиден Президенттин, Парламенттин палаталарынын жана Өкмөттүн карамагына кирген кызмат адамдарын кызматка дайындоо жана шайлоо, кызматтан бошотуу маселелерин; сегизинчиден, республиканын эл аралык келишимдеринен келип чыккан милдеттемелерди аткаруу маселелерин референдумда кароого болбойт [61].

Ошондой болсо да ата мекендик илимде Кыргызстандын эли өз бийлигин ишке ашыруусунун тикеден-тике институту катары референдумдун өзгөчө ролу баса белгиленген. Мында референдумдун тигил же бул түрүнүн юридикалык күчү көрсөтүлгөн [9,185-187-б.; 82, 592-605 б.].

Кыргыз окумуштуусу Х.А. Юнусова [11] ар түрдүү, анын ичинде чет өлкөлүк авторлордун референдумдарды классификациялоосун иликтеп чыгып “Ю.А.Дмитриев менен В.В.Комарова [47] сунуш кылган классификация айрыкча толук болуп саналат деп белгилеген. Мазмуну, объектинин жана субъектинин мүнөздөмөсү боюнча референдумдардын айрымалана турган белгилери бул классификациялардын негизине алынган, аларда референдум аркылуу кабыл алынган чечимдердин юридикалык күчү боюнча айтсак:

- референдумда кабыл алынган чечимдердин юридикалык күчүнүн мүнөзү боюнча референдумдар консультативдик жана императивдик болуп бөлүнөт;

- референдумдун предметине жараша конституциялык, мыйзамдык, эл аралык-укуктук жана администрациялык-укуктук референдумдар болуп бөлүнөт;

- эгерде мыйзам долбоорун кабыл алуу (кабыл албоо) жөнүндөгү маселе референдум аркылуу чечилсе, колдонуудагы мыйзамдарды өзгөртүү же алып салуу учурларын референдумдарды четке кагуучу жана ырастоочу катары бөлүүгө болот;

- жүргүзүү ыкмаларына жараша референдумдар милдеттүү жана факультативдик болуп бөлүнөт;

- субъектилерге жараша референдумдар: жарандар (эки формада болушу мүмкүн: петициялык жана четке кагуучу же “элдик veto”), мамлекеттик орган, жергиликтүү бийлик органдары, Конституциялык жыйын тарабынан демилгелениши мүмкүн;

- өткөрүү масштабдары боюнча референдумдар жалпы мамлекеттик, региондук жана жергиликтүү болуп бөлүнөт;

- референдумга катышууга парламентти тартуу (тартпоо) убактысына жараша парламентке чейинки, парламенттен кийинки, парламенттен тышкаркы болуп бөлүнөт” [47; 11,44-45-б.].

Россиялык илимпоз В.Н. Мамичев [48] Ю.А. Дмитриевдин жана В.В. Комарованын классификациясын колдоп, ар кандай классификация белгилүү даражага чейин шарттуу, ошондуктан референдум сыяктуу татаал объектини классификациялоо ар түрдүү өлкөлөрдө ага түшүнүү ар башкача экендигин жана алардын мыйзамдарынын өзгөчөлүгүн эске алсак, мындай процедура эки эсе оор деп белгилейт. Мында, В.Н. Мамичеванын пикири боюнча “дүйнөлүк юридикалык адабияттарда референдумдар юридикалык күчү боюнча жана принциптүү маселелер боюнча консультативдик жана императивдик деп классификацияланат. Мындай бөлүштүрүүнүн негизине референдум өткөрүүнүн натыйжаларынын ар түрдүүлүгү же башкача айтканда аны чечүүдөгү укуктук күчтөр эске алынат” [48, 114-116-б.].

Салыштырма конституциялык укук илими иштеп чыккан референдумдардын салттуу классификациясын карап жатып, Р.Р. Гятов [44]

референдумдарды төмөнкү негиздер боюнча бөлүштүрүүнү айрыкча маанилүү деп эсептейт:

- а) референдумдун демилгечисине жараша;
- б) референдумга коюлуп жаткан маселелердин укуктук мүнөзү боюнча;
- в) референдумда кабыл алынган чечимдердин юридикалык күчү боюнча.

Мында Р.Р. Гятовдун пикири боюнча “референдумдар жөнүндө Россиянын мыйзамдары референдумдардын түрлөрүнүн ар түрдүүлүгүн алда канча чектейт, Россия Федерациясында факультативдик мыйзам чыкканга чейинки императивик референдумдардын басымдуулук кыларын тааныйт. Мындай жагдай Россия Федерациясында референдум институтун өнүктүрүүгө жана аны Россиянын мамлекеттик жана муниципалдык курулушунда колдонууга тоскоол болот” [44,9-б.].

Юридикалык илимде референдумардын ар кандай түрлөрү бөлүнүп көрсөтүлгөн, алар ар түрдүү негиздер боюнча бөлүнөт. Маселен, россиялык илимпоз М.М. Курячая [43] классификациялоо үчүн негиз катары төмөнкүлөрдү сунуштайт:

- А) өткөрүү ыкмасы;
- Б) өткөрүүнүн демилгечиси;
- В) референдумдун предмети;
- Г) өтө турган аймак;
- Д) юридикалык күчү;
- Е) өткөрүү убактысы[43,4-б].

Башка бир илимпоз В.Н. Руденко [49]. референдумду төмөнкүчө жиктейт:

- өткөрүү деңгээли боюнча;
- референдум өткөрүү зарылчылыгы жана эл алдында бийлик чечимдерин кабыл алууда жарандардын ыйгарым укуктары боюнча;
- предмети боюнча;
- өткөргөн убактысы боюнча;

- укуктук натыйжалары боюнча;
- мыйзам чыгаруу (укук жаратуу) процессиндеги орду боюнча;
- укуктук мааниси боюнча [49, 43-46-б.].

В.В. Комарова [42] референдумдарды төмөнкүдөй негиздер боюнча классификациялоону сунуш кылган:

- референдумда кабыл алынган чечимдин милдеттүүлүгү боюнча;
- өткөрүү ыкмасы боюнча;
- мазмуну боюнча;
- өткөрүп жаткан убактысы боюнча;
- референдум өтүп жаткан аймак боюнча;
- демилгечи боюнча;
- жүргүзүлүп жаткан бийликтин деңгээли боюнча [42,94-95-б.].

Көрүнүп тургандай классификациялоо критерийлери ар түрлүү авторлордо ар түрдүүчө аталышы мүмкүн, бирок мазмунунда олуттуу айырмачылык жок.

Ошентип, референдумдарды классификациялоо критерийлерин карап көрөлү.

Биринчиден, сөз анда В.В. Комарованын пикиринде кабыл алынуучу чечимдин милдеттүүлүгү катары референдумду классификациялоо үчүн негиздердин болушу жөнүндө баратат. Окумуштуу «...ушул негиз боюнча референдумдарды консультативдик жана императивдик», деп бөлүштүрөт [42,95-96-б.].

Бул классификациянын негизине референдумда кабыл алынуучу чечимдердин ар түрдүүлүгү, алардын юридикалык күчү алынган. Консультативдик референдум деген аталыштын өзү бул түрдүн маңызын ачып көрсөтөт. Кандайдыр бир маселе боюнча чечим кабыл алуу компетенциясына кирген орган же адам консультатция үчүн шайлоо корпусуна кайрылат. Бирок консультативдик референдум өткөрүү демилгеси мамлекеттик органдан же кызмат адамынан гана чыгат, деп ойлоо

жаңылыштык болор эле. Референдумдун бул түрү калкты сурамжылоого окшош, бирок референдумдун натыйжаларын сурап чыгуудан айырмаланып алда канча так жана анык, анын үстүнө референдум өткөрүү принциптери менен айырмаланат. Консультативдик референдумдун натыйжалары парламент жана өкмөт үчүн милдеттүү болбогону менен бул органдардын чечимине таасирин тийгизет [35,59-б.], - деп жазган В. В. Маклаков.

Тикеден-тике демократия системасында референдумдун бөтөнчө орду жөнүндө жана кабыл алынуучу чечимдердин укуктук кесепеттери жөнүндө эске тутуу керек.

Буга байланыштуу референдумдун чечимдери мамлекеттик органдардын аткаруусу үчүн милдеттүү деп ойлойбуз.

Консультативдик референдумга коюлуп жаткан маселе бир түрдүү эмес мүнөзгө ээ болгон учурда иштин жагдайы башкача. Референдум маселесинин мындайча коюлушу кабыл алынуучу чечимди туура эмес чечмелөө же алмаштырып коюу тобокелин тартат, андан тышкары мамлекеттик органдарга коомдук пикирди бурмалап, өзүнө жаккан чечимди кабыл алууга же болбосо жоопкерчиликти өзүнөн алып салууга мүмкүнчүлүк берет. Бирок консультативдик референдумдун көрсөтүлгөн кемчилиги аны колдонуудан баш тартуу үчүн негиз боло албайт.

В. В. Комарованын адилет пикири боюнча консультативдик референдум өзүнүн бардык кемчиликтерине карабастан демократиянын ажыралгыс элементи, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жарандардын кайта байланышка чыгуусунун формасы, мамлекеттик жана коомдук турмуштун эң маанилүү маселелери боюнча коомдук пикирди билүүнүн ыкмасы болуп саналат [37, 26-б.].

Тийиштүү ченемдик жөнгө салуу консультативдик референдумдун жогоруда көрсөтүлгөн кемчиликтерин жоюуга жана аны колдонуунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет. Референдум жөнүндөгү

ата мекендик мыйзам консультативдик референдумдарды өткөрүү мүмкүнчүлүгүн карабайт.

Консультативдик референдум элдик демилгени ишке ашыруунун ыкмаларынын бири катары кызмат кылып жатса, референдумга даяр мыйзам долбоорун чыгаруу жарандар үчүн колдон келбеген милдет болуп калышы мүмкүн. Анын үстүнө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык кабыл алуу парламенттин компетенциясына кирген мыйзамдар референдумдун предмети болуп калышы мүмкүн. Мамлекеттин жана коомдун түзүлүшүнө, консультативдик референдумга чоң өзгөртүү киргизе турган мыйзам долбоорун Жогорку Кеңеш тарабынан чыгаруу, биздин оюбузча өзүн толук актайт эле.

Консультативдик референдумдан айырмаланып императивдик референдумдун чечими конкреттүү мүнөзгө ээ жана жалпыга милдеттүү, биротоло чечим деп таанылат. Башкача айтканда референдумда кабыл алынган чечим кандайдыр бир бекитүүгө муктаж эмес жана адамдардын чектелбеген чөйрөсүнө жайылтылат. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» КР Конституциялык мыйзамынын [15] ылайык референдумда кабыл алынган чечим милдеттүү болуп саналат, мыйзамга ылайык кошумча бекитүүнү талап кылбайт жана Кыргызстандын бүткүл аймагында колдонулат [15; 63, 34-40 б.]. Эгерде референдумдун чечимин аткаруу үчүн кошумча акт чыгаруу талап кылынса, бул маселе компетенциясына кирген мамлекеттик орган референдумун чечими күчүнө кирген күндөн тартып 15 күндүн ичинде көрсөтүлгөн ченемдик укуктук актыны аныктоого милдеттүү [15].

Эреже катары референдумга ченемдик актынын долбоору коюлат жана добуш берүүнүн натыйжасы жарыялангандан кийин дароо күчүнө кирет. Мындай референдум ратификациялануучу деп аталат. Элдик бийликти ишке ашырууда жарандардын ролун төмөндөтпөстөн, айрым учурларга көңүл буруу керек. Ченемдик актынын долбоорун тийиштүү бийлик органдары

тарабынан алдын-ала карабастан жарандардын бекитүүсүнө чыгаруу тетири кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Референдумга чыгарылган мыйзам долбоору конкреттүү комдук мамилелерди жөнгө салууда биринчи же бирден-бир болбойт деп ойлойбуз. Референдумда кабыл алынган мыйзам долбоору дароо күчүнө кире тургандыгын эске алганда ал ченемдик актылардын системасына коллизия алып келиши мүмкүн, аны четтетүү көп убакытты талап кылат. В. В. Комарованын пикирине кошулуу менен биз ратификациялоочу референдумду пайдалануу мурда парламентте же өкмөттө каралган мыйзам долбоорун бекитүү үчүн гана керек деген пикирине кошулабыз.

Экинчиден сөз референдум өткөрүү ыкмасы жөнүндө болуп жатат, аны дагы референдумду классификациялоо үчүн негиз катары бөлүп көрсөтсө болот.

Милдеттүү референдумду өткөрүү мыйзамда так аныкталган шартта гана мүмкүн. Эреже катары милдеттүү референдумду дайындоо шарттары же Конституцияда же атайын мыйзамда айтылат.

И.П. Трайнин “милдеттүү референдум эң маанилүү мыйзам долбоорлорун элдик добуш берүүнү караган конституциялык мыйзамдардын негизинде жүргүзүлөт, деп эсептейт. Ал элин көпчүлүгү тарабынан бекитилгенге чейин мыйзам долбоору катары гана каралышы мүмкүн” [28, 99-117-б.].

Милдеттүү референдум элдин өзүнүн эрки, ал бийликтин чечимин санкциялайт. Милдеттүү референдум элдин бийлигин салтанаттуу таануу жана практикалык ырастоо.

Милдеттүү референдум мыйзамда так белгиленген шарттарына ылайык жүргүзүлөт, аны сактабоо легитимсиз чечим кабыл алууну билдирет.

И.П.Трайнин [28] факультативдик референдумдун төмөнкүдөй дефинициясын берди: «Референдум факультативдик болот, мындайда элик добуш берүү мыйзам долбоору же кабыл алынган мыйзам боюнча

Конституцияда көрсөтүлгөн тартипке ылайык белгилүү сандагы шайлоочулардын талабы боюнча жүргүзүлөт. Мында айрым өлкөлөрдүн Конституциялары кээде мындай добуш берүүнүн демилгеси шайлоочулардан гана эмес, ошондой эле парламенттин депутаттарынын бир бөлүгүнүн же мамлекет башчысынан (Президенттен) чыга тургандыгын карайт» [28, 100-б.].

Генгелдин пикирин колдоп, К.Н.Тахтарев [50] «...жарандардын каалоосу боюнча ишке ашырылуучу элдик добуш берүү уюштуруу же мыйзам чыгаруу бийлигин аракетке келтирет, парламент иштеп чыккан мыйзамдарды бекитүүнү же бекитпөөнү чечет, ошондой эле жалпы мааниси бар ар кандай өкмөттүк иш-чараларды жана токтомдорду кыймылга келтирет», деп жазган [50, 172-173-б.]. Факультативдик референдумга мындай аныктама берүү анча так эмес деп эсептейбиз. Референдумда парламент кабыл алган чечимдерди бекитүү референдумдун жогоруда биз караган түрүн (ратификациялануучу) көрсөтөт. Бул маселе боюнча окумуштуулардын сунуштарын караган учурда изилдөө жүгүзүлгөн мезгилди жана шартты эске тутуу зарыл. Факультативдик референдумдар азыркы маанисинде мамлекеттик органдар же жарандар өздөрү элдик добуш берүүгө коюу зарыл деп эсептеген маселелер боюнча жүргүзүлөөрүн тааныйт, ошол эле учурда милдеттүү референдумдар мыйзамда белгиленген убагында тактык менен өтөт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [15] 9-главасы Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүүнүн өзгөчө тартибин бекемдеди. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [15] 114-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык: «Ушул Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам Жогорку Кеңеш тарабынан дайындаган референдум менен кабыл алыныш мүмкүн». Ошентип, Кыргыз Республикасында Негизги мыйзамга өзгөртүү киргизүү маселеси боюнча милдеттүү референдум мыйзам түрүндө бекемделген.

Биздин оюбузча, өткөрүлүшү мыйзамда көрсөтүлгөн референдум чечим кабыл алуунун бирден-бир мүмкүн болгон ыкмасы катары милдеттүү деп аталат. Эгерде референдум менен катар мыйзамда чечим кабыл алуунун башка ыкмалары каралса, анда референдум факультативдик деп таанылат.

Бүткүл элдик добушка коюлуучу маселелердин чөйрөсү жогоруда белгиленгендей, референдумдун предметин (мазмунун) аныктайт. Референдумдун предмети ошондой эле демократиянын бул институтунун классификациясынын негизине алынган. Демек, эгерде биз мазмуну же предмети боюнча ченемдик референдумду бөлүп карасак, анда административдик-аймактык референдумда ченемдик акт (конституциялык, мыйзам чыгаруу, эл аралык укуктук жана ченемдик укуктук) кабыл алынат. Референдумда кабыл алынуучу укуктук актыларын юридикалык мүнөзү бул классификациянын негизинде жатат. Референдумдун аталышы добуш берүүгө кайсы суроолор коюла тургандыгын аныктайт. Биз үчүн конституциялык референдум өзгөчө кызыгуу туудурат. Негизги мыйзамды кабыл алуу жана өзгөртүү менен байланышкан маселелер каралган референдум конституциялык деп таанылат.

Бирок референдум жөнүндө ата мекендик мыйзамдар аны өткөрүүгө жалпы талаптарды гана камтыйт, ал эми референдум өткөрүүнүн дүйнөлүк практикасы конституциялык референдумду өткөрүүнүн алда канча татаал процедураларын белгилейт. Маселен, “Россия Федерациясынын референдуму жөнүндө” Россия Федерациясынын федералдык конституциялык мыйзамына [59] ылайык референдумда кадимки мыйзамды кабыл алуу үчүн референдумга катышкандардын жарымынан ашыгы долбоорду жактап добуш берген шартта референдум болуп өттү деп эсептелет. Бирок, Россия Федерациясынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду кабыл алуу үчүн, жашыруун добуш берүү үчүн тизмеге киргизилген Россиянын жарандарынын жарымынан көбү ал үчүн добуш бериши керек [59; 42, 95-б.].

Биз В.В.Комарованын [42]. оюн бөлүшүп, бул чечимди толук негиздүү деп эсептейбиз, анткени жаңы мыйзамды кабыл алуу же учурдагы Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү саясий жана укуктук көз караштан алганда принципалдуу мааниге ээ процессуалдык маселе. Түзөтүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү жана мамлекеттин жаңы Конституциясын кабыл алуу социалдык адилеттүүлүктүн талаптарынан келип чыгышы керек жана социалдык өнүгүүнү стимулдаштырууга жана социалдык процессти башкарууга багытталууга тийиш.

Кыргыз окумуштуучусу С.К. Косаков белгилегендей, Кыргыз Республикасынын Конституциясы укуктук, саясий, идеологиялык, маданий турмушта маанилүү дөөлөт болуп саналат [86,7-б.]. Ошондуктан Конституцияны кабыл алууда же ага өзгөртүүдө киргизүүдө Баш мыйзамдын легитимдүүлүгүнө шек келтирүүнү жокко чыгарган ыкма колдонулууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жөнүндөгү референдумдар үч жолу болуп өткөн (1994-ж. 22-октябрь, 1996-ж. 10-февраль, 1998-ж. 17-октябрь). 2003 жана 2007-жылдарда референдумдарга Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы коюлган. 2010-жылы 27-июнда Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алуу боюнча референдум болуп өткөн. 2016-жылдын 11-декабрында референдумда ал Конституцияга өзгөртүүлөр киргизилген. Биз тиешелүү бөлүмдөрдө референдумдардын ар бирин изилдейбиз.

Үчүнчүдөн, референдумдарды классификациялоо аны өткөрүү убактысына карата негизделген. Ошентип, өткөрүлгөн мезгили боюнча референдумдар мыйзам чыгарууга чейинки жана мыйзам чыгаруудан кийинки деп бөлүнөт. Эгерде референдумга парламент кабыл алган мыйзам долбоору коюлуп жатса, анда сөз референдумдун мыйзам чыгаруудан кийинки түрү жөнүндө болуп жатат. Референдумдун мындай түрү АКШда өтөт жана ыктыярдуу деп аталат. Референдум кыйыр деп эсептелет жана

талаштуу маселелер боюнча шайлоочулардын пикирин билүү максатында өткөрүлөт, мисалы, алкогольдук ичимдиктерди сатуу жана керектөө боюнча.

Эгерде референдумга ага чейин парламентте каралбаган мыйзамдын долбору коюлса мындай референдумду мыйзам чыгарууга чейинки деп атайбыз.

Референдумдун бул түрүнө мыйзам чыгаруу демилгесин көтөрүүгө укуктуу болгон мамлекет органдары же белгилүү сандагы жарандар даярдаган долбоорлор коюлат.

Референдумда жактырылган мыйзам референдум жолу менен гана өзгөртүлүшү мүмкүн. Референдум өткөрүлүп жаткан аймагына жараша ал жалпы мамлекеттик жана жергиликтүү мүнөзгө ээ болот.

Ага ылайык референдумдун мындай түрүнө коюлуп жаткан суроолордун мүнөзү да, мааниси да айырмаланат.

Жергиликтүү референдумдар мыйзамда белгиленген процедура боюнча өткөрүлөт жана өзүнүн өзгөчөлүктөрү болот, өз аймагында жарандардын аймакты бакшарууга катышуу укугун ишке ашыруусу негизги мааниге ээ болот [80,98-б.].

Кыргыз Республикасында 2000-жылга чейин жергиликтүү референдумдар жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу системасынын бир бөлүгү болуп саналган. «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын [87] кабыл алынышы менен жергиликтүү референдумдар жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасынан чыгып калган.

Референдум жөнүндө Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарын талдоого алсак, жалпы мамлекеттик референдумдар гана жүргүзүлөт.

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 1-беренесинде Кыргыз Республикасынын референдуму деп, конституциялык мыйзамдын,

мыйзамдын жана башка ченемдик укуктук актынын долбоору, ошондой эле мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын жарандарынын, тактап айтканда референдумдун катышуучуларынын жалпы элдик добуш берүүсү деп бекитилген. Референдум эркин шайлоолор менен бирге катардагы түздөн-түз элдик бийликти билдирүү болуп саналып, Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында өткөрүлөт [15].

Башкача айтканда, референдум Кыргызстанда республикалык гана формада өткөрүлөт. Бул деген Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү мыйзамдарынын негизинде өлкөдө жергиликтүү референдумдар өткөрүлбөсүн түшүндүрөт.

Анткени референдумга коюлган маселелер конституциялык мыйзамдардын жана башка ченемдик укуктук актылардын долбоорлору, ошондой эле мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелер. Башкача айтканда, референдумга мыйзам долбоорлору жана башка ченемдик укуктук актылар жана мамлекеттик деңгээлде чечилүүгө тийиш болгон башка маселелер гана коюлат. Ошондуктан референдум Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында өткөрүлөт.

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 7-беренесине ылайык, референдумга конституциялык мыйзамдардын, мыйзамдардын долбоорлору, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзамдардын жана башка ченемдик укуктук актылардын долбоорлору, ошондой эле мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелер коюлушу мүмкүн [15].

Ошону менен бирге, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 8-беренеси кайсы маселелер референдумга коюлбай тургандыгын так жана ачык

белгилейт. Конституциялык мыйзам боюнча, референдумга төмөнкү маселелер коюлушу мүмкүн эмес:

- согуш жана тынчтык;
- Президенттин, Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу;
- Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу;
- салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу;
- тарифтер жөнүндө;
- мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү;
- Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары;
- аскердик же өзгөчө абал киргизүү;
- республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү;
- мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан;
- мунапыс жана ырайым кылуу [15].

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 74- жана 114- беренелеринин жана «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 12- беренесинин жоболоруна ылайык, референдум биринчиден Жогорку Кеңеш тарабынан мыйзам формасында даярдалат.

Экинчиден, референдумду дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоору катышкан депутаттардын көпчүлүгү, бирок Жогорку Кеңештин депутаттарынын 50дөн кем эмес добушу менен кабыл алынат.

Мында, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорлору үчүн өзгөчө тартип каралган («Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 12-беренеси, 3-бөлүк) [15]. Мындай актылар мыйзамдын долбоору Жогорку Кеңешке түшкөн күндөн тартып, бир айдан эрте эмес жана 3 айдан кечиктирилбестен, депутаттардын жалпы санынын үчтөн экисиден кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынат [15].

Үчүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндө мыйзам менен референдумду өткөрүү датасы жана референдумга коюла турган суроонун (суроолордун) сунуш кылынган (сунуш кылынуучу) баяндамасы аныкталат, мында референдумдун датасы аны дайындоо жөнүндө мыйзам күчүнө кирген күндөн тартып, 4 айдан кечиктирилбестен, ар кандай дем алыш күнгө дайындалышы мүмкүн («Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 2-беренеси, 4-бөлүк) [15].

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 10-беренесинин жоболоруна ылайык [63, 34-40 б.], референдум дайындоо жөнүндөгү маселе Жогорку Кеңеш тарабынан төмөнкүлөрдүн демилгеси боюнча каралышы мүмкүн:

-Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам долбоору боюнча Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисиден кем эмесинин же болбосо 300 миңден кем эмес шайлоочунун;

- 10 миң шайлоочунун (элдик демилге);

- ушул бөлүктүн 1-пунктунда көрсөтүлгөн маселеден тышкары, бардык маселелер боюнча Жогорку Кеңештин депутатынын;

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн [15].

Дайындалган референдум менен анын натыйжалары расмий жарыяланган мезгилдин аралыгында аталган субъектилер жаңы референдум өткөрүү жөнүндө демилге көтөрө албайт.

Жарандардын демилгеси туурасында айтканда, жогоруда белгиленгендей, референдумга катышууга укугу бар Кыргыз Республикасынын ар бир жараны же жарандардын тобу «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 11-беренесинин жоболоруна негизделип, референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун Жогорку Кеңешке киргизүү тууралуу кол чогултуу үчүн 10дон кем эмес адамды демилгелүү топко киргизе алат.

Жогорку Кеңеш тарабынан референдум дайындоо тартиби тикеден тике парламенттин регламенти менен жөнгө салынат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламентинин [68] 65-66-беренелеринин жоболоруна ылайык, биринчиден, референдум мыйзам менен дайындалат.

Экинчиден, тизмеси референдум жөнүндө Конституциялык мыйзамда белгиленген маанилүү мамлекеттик маселелерди Конституцияга киргизүү жөнүндө мыйзамдардын долбоорлору референдум дайындоонун предмети болуп саналат.

Үчүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндөгү мыйзамдын долбоорунун аталышы (референдумдун предмети), референдум өтүүчү дата же маселе аныкталат.

Ошону менен бирге Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдардын долбоорлору үчүн Жогорку Кеңештин Регламентинде өзгөчө процедура каралган. Алсак, биринчиден, Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбооруна парламенттик Регламенттин [68] 47-беренесинде көрсөтүлгөн документтерден тышкары Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбоору тиркелет.

Буга байланыштуу, мыйзам чыгаруу демилгесин көтөрүү укугу бар субъект тарабынан Жогорку Кеңешке киргизилүүчү мыйзамдын долбооруна Жогорку Кеңештин Регламентинин [68] 47-беренесинин талаптары боюнча төмөнкүдөй коштомо документтер тиркеле тургандыгын белгилей кетүү керек:

1) демилгечинин коштомо каты;

2) мыйзамдын долбооруна негиздеме-маалымкат, анда төмөнкү маалыматтар берилүүгө тийиш:

а) мыйзам долбоорунун максаттары жана милдеттери жөнүндө;

б) мыйзамдын мүмкүн болгон социалдык, экономикалык, укуктук, укук коргоочулук, гендердик, экологиялык, коррупциялык натыйжалары жөнүндө;

в) парламенттик угуунун, коомдук талкуунун натыйжалары жөнүндө;

г) мыйзам долбоорунун башка мыйзамдарга ылайык келиши жөнүндө;

д) каржылоо булактары жөнүндө [68];

3) эгерде мыйзам долбоорунда колдонуудагы мыйзамга түзөтүү киргизилсе, салыштырма таблица [68];

4) мыйзамдын киргизилген долбоорунан келип чыккан мыйзам долбоорлору (мындан ары – мыйзамдардын долбоорлорунун пакети) [68];

5) ишкердикти жөнгө салууга багытталган мыйзамдардын долбоорлоруна регулятивдик таасир берүүгө талдоо [68].

Мында, мыйзамдын долбоорун элдик демилге тартибинде киргизген учурда төмөнкүлөр кошумча түрдө сунушталууга тийиш:

1) демилгелүү топту каттоо жөнүндө документ (курамы, аты-жөнү, паспорттук маалыматтары);

2) кол коюлган барактар;

3) расмий басылмада жарыяланган мыйзам долбоорунун текстинин бир нускасы [68].

Экинчиден, референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун талкуулаган учурда Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбоорунун текстине өзгөртүү киргизүүгө жол берилбейт.

Үчүнчүдөн, Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоору Жогорку Кеңешке түшкөн күндөн тартып 1 айдан эрте жана үч айдан кечиктирилбестен депутаттардын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

Төртүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун четке кагуу жөнүндө Жогорку Кеңештин токтому Жогорку Соттун Конституциялык палатасында даттанылышы мүмкүн.

Референдумдун натыйжаларын аныктоонун жол-жобосу да референдумдун республикалык масштабда өтөөрүн негиздейт. Алсак, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 37-беренесине ылайык, Борбордук шайлоо комиссиясы аймактык шайлоо комиссияларынын тиешелүү аймактар боюнча добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндө протоколдорунун негизинде, аларда камтылган маалыматтарды кошуу жолу менен добуш берилген күндөн тартып 35 календардык күндөн кечиктирбестен референдумдун натыйжаларын аныктайт [15; 63, 34-40 б.].

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 37-беренесинин 3-бөлүгүнө ылайык «Эгерде референдумдун катышуучуларынын тизмесине киргизилген референдумдун катышуучуларынын 30 пайызынан көбү добуш берүүгө катышса, Борбордук шайлоо комиссиясы референдумду болуп өтү деп тааныйт. Эгерде добуш берүүгө катышкан референдумдун катышуучуларынын жарымынан көбү коюлган маселе үчүн добуш берсе, Борбордук шайлоо комиссиясы чечимди референдумда кабыл алынган деп тааныйт [15].

Аталган мыйзамынын [15] 37-беренесинин 4-бөлүгү аймактык шайлоо комиссиясы участкалардагы добуш берүүнүн жыйынтыгын кайсы учурларда жараксыз деп тааныларын бекиттти.

Ал эми Борбордук шайлоо комиссиясы аталган Конституциялык мыйзамдын [15] жоболоруна ылайык 2 учурда гана референдумдун натыйжаларын жараксыз деп тааныйт.

Добуш берүүнүн жыйынтыктарын жана референдумдун натыйжаларын жарыялоо, референдумда кабыл алынган чечимдин күчүнө кириши «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 37-бересинде аныкталган.

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 39-беренесинин 5-бөлүгүнө ылайык «Референдумда кабыл алынган чечим, эгерде чечимдин өзүндө андай чечимди жокко чыгаруунун же өзгөртүүнүн башка тартиби көрсөтүлбөсө, жаңы референдумда чечим кабыл алуу жолу менен жокко чыгарылышы же өзгөртүлүшү мүмкүн». Референдумда кабыл алынган чечим жалпыга милдеттүү, кошумча бекитилүүгө муктаж эмес жана өлкөнүн бүткүл аймагында колдонулат.

Талдоо көрсөткөндөй, илимий адабияттарда аны өткөрүүнүн демилгечиси боюнча референдумдар классификацияланган. Мамлекеттик орган (мамлекет башчысы, өкмөт, парламент же парламенттин бир бөлүгү, жергиликтүү бийлик органдары), шайлоочулар, башка субъектилер (мисалы: коомдук бирикмелер, алардын жетекчилери, депутаттардын тобу ж.б.) референдумдун демилгечиси болуп чыга алышат.

Шайлоочулардын демилгеси боюнча референдум эки формада болот – петициялык жана четке кагуучу, “элдик veto” формасында.

Четке кагуучу референдум – мурда кабыл алынган актыны бузуу максатында шайлоочулардын белгилүү санынын талабы боюнча же администрациялык бирдиктердин белгиленген санынын талабы боюнча

жүргүзүлгөн референдум. (Кээде мындай талаптын мөөнөтү көрсөтүлөт). Эгерде добуш берүү шайлоочулардын демилгеси боюнча жүргүзүлүп жатса анда четке кагуучу референдумдун “элдик veto” формасы болот.

Швейцариянын Конституциясынын 89-беренеси ушундай референдумду көрсөткөн: союздук мыйзамдар жана жалпы маанидеги токтомдор, эгерде добуш берүүгө укугу бар 50 миң жаран же сегиз кантон талап кылса кабыл алуу же четке кагуу үчүн элге сунушталууга тийиш. Өз кезегинде четке кагуучу референдум милдеттүү, ошондой эле факультативдик болушу мүмкүн. Биринчиси испан конституциясы, экинчиси француз конституциясы тарабынан каралган. Бул жерде элдик добуш берүүгө коюлуп жаткан акт мурда мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү органы тарабынан кабыл алынгандыгында жана парламенттин узакка созулган вотумунан кийин гана элдик добуш берүүгө коюлушу мүмкүн. Башкача айтканда актыны кабыл алуу дайыма бул мамлекеттик орган үчүн каалаган нерсе болууга тийиш. Француз конституциячысы жана саясат таануучусу М.Прело элдик vetoну башкача түшүндүргөн. Ал бул институтту колдонууда шайлоочулар тарабынан каршылык болбосо бул институтту колдонууда мыйзам биротоло кабыл алынды деп эсептеле тургандыгын белгилеген. Бирок Франциядагы конституциялык регламенттештирүү, биздин оюбуз боюнча бул институттун жогоруда айтылган түшүнүүсүнө жакын турат.

Ошентип, жогорудагылардын негизинде, референдумду конституциялык-укуктук талдоо боюнча төмөнкүдөй корутундуга келдик.

Биринчиден, референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу сунушталат.

Биздин пикирибизде, референдумдун укуктук табияты Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары тарабынан анын социалдык маңызын жана мазмунун мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин жана уюштуруу принциптерин аныктоо менен референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануусунда жатат.

Экинчиден, референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу менен анын автордук аныктамасын сунуштайбыз.

Референдум конституциялык-укуктук институту деп, референдумдун укуктук табиятын мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин, уюштуруу жана өткөрүү тартибин бекитүүгө жана бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган конституциялык-укуктук принциптер менен ченемдердин тутумун түшүнүү сунушталат.

3-Глава

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА РЕФЕРЕНДУМДУ КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУНУН НЕГИЗГИ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

3.1 Кыргызстанда референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери

Кыргыз Республикасынын Конституциясы [14], Кыргызстандын элин эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана мамлекеттик бийликтин бирден - бир булагы деп таанып, Кыргызстандын эли өз бийлигин тикеден-тике шайлоолордо жана референдумдарда, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу ишке ашырат, деп белгилейт [14]. Мында референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) мыйзамдар жана мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелер коюлушу мүмкүн. Референдум өткөрүү тартиби жана ага коюлуучу маселелердин тизмеси конституциялык мыйзам менен белгиленет (*бул белгиленген нерселер Негизги мыйзамдын беренелеринде так бекитилген: автордун белгилөөсү*) [14; 83]. Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 2-беренесинин жоболору ушундай.

Ушул жагынан алганда Кыргыз Республикасынын Конституциясы элдик бийликтин жана ага ылайык келген коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн маңызын билдирген мамилелерди бекемдейт жана жөнгө салат, тикеден-тике жана өкүлчүлүктүү демократия аркылуу элдин толук бийлигин ишке ашыруунун негизги механизмдерин аныктайт. Мында жаңы демократиянын шартында мамлекеттик бийликтин элге таандык экендиги элдик бийликтин бүткүл системасынын негизин түзөт [17, 140-б.; 88].

Бүткүл бийликтин жогорку алып жүрүүчүсү Кыргызстандын эли экендигин таануу элдик эгемендиктин көрүнүшү болуп эсептелет.

Кыргызстандын эли – бул «республикага аты берилген кыргыздар гана эмес, ошондой эле кыргыздар менен бирге Кыргызстандын бирдиктүү элин түзгөн жана анда жашаган бардык улуттардын өкүлдөрү. Коом катары да, ошондой эле мамлекет катары да анын программалык жоболорун жана максаттарын аныктоодон көрүнүп турган уюштуруу бийлигине ушул айтылгандар таандык. Бул өз кезегинде Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана анын коомдук, мамлекеттик түзүлүшүнүн маңызын жана негиздерин, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин, инсандын, коомдун жана мамлекеттин өз ара мамилесин аныктап турат» [89,90-б.].

Элдик эгемендик эл өз бийлигин эч ким менен бөлүшпөстөн өз алдынча жүргүзө тургандыгын жана өз кызыкчылыгында гана пайдалана тургандыгын билдирет. элдик эгемендик бөлүнбөйт, анын бир гана субъектиси болушу мүмкүн, ал – эл. демократиялык легитимдештирүүнүн чыккан жана акыркы пункту катары эл жөнүндөгү түшүнүк демократияны түшүнүүдө негизги базалык түшүнүк болуп саналат [90,75-б.].

Юридикалык көз караштан алганда “эл” түшүнүгү “жарандар” деген түшүнүк менен окшош келет жана адамдардын жыйындысынын бирдиктүү мамлекеттин чегинде тийиштүү мамлекетке таандык экендигин аныктайт [90,74-б.]. Мына ушундан улам эл мамлекеттин физикалык субстратын түзөт дейбиз.

Бийлик кимдир бирөөнү тескөө же башкаруу, башкаларды өз эркине баш ийдирүү мүмкүнчүлүгүн билдирет. Бийлик – социалдык кубулуш. Ал коом менен кошо жаралат жана ар кандай коомдо өкүм сүрөт, анткени ар кандай коом башкарууну талап кылат, ал эми башкаруу мажбурлоону кошкондо ар түрдүү каражаттар менен камсыз кылынат. Мамлекеттин пайда болушу менен бирге эле мамлекеттин олуттуу белгилеринин бири катары мамлекеттик бийлик да пайда болот. Мамлекеттик бийлик өзүнүн негизги элементтери катары коомдун бардык мүчөлөрүн баш ийдирүүнү камсыз

кылган жалпы эркке жана күчкө ээ болот. Мамлекеттик бийлик мамлекеттин эгемендигин мүнөздөйт, ал мамлекеттин үстөмдүгүнөн, биримдигинен жана көз карандысыздыгынан көрүнөт.

Көрүнүктүү ата мекендик илимпоз, академик А.Ч.Какеев эл аралык конференцияда сүйлөгөн сөзүндө адилеттик менен төмөнкүчө белгилеген: “Элдин жогорку бийлигин таануу, мамлекеттин негизги органдарын мезгили менен шайлап туруу, мамлекетти башкарууга катышууга жарандардын теңчилиги, көпчүлүктүн эрки боюнча чечим кабыл алуу жана ал чечимди ишке ашырууда азчылыктын көпчүлүккө баш ийүүсү демократиянын негизги, минималдуу принциптери болуп саналат” [91,104-б.].

К.А. Абдукадыровдун пикирине кошулуп «... Кыргызстандын элин бийликтин жогорку алып жүрүүчүсү» деп таануу элдик эгемендиктин көрүнүшү болуп эсептелет [92, 23-б.]. Бул автор белгилегендей элдик эгемендигин эл өз бийлигин эч ким менен бөлүшпөй өз алдынча жана өз кызыкчылыгында пайдалана тургандыгын билдирет [92, 23-б.]. Элдик эгемендик бөлүнбөйт, анын бир гана субъектиси бар, ал – эл.

Буга байланыштуу Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун Судьясы Б.С.Эбзеев туура байкаган деп ойлойбуз: “Мамлекеттик бийлик – мыйзам чыгаруу, аткаруу же сот бийлиги – бул эл шайлаган, элдин атынан иштеген бийлик. Ушундан улам мамлекеттик эгемендик элдин эгемендигине караганда экинчи орунда турат, анткени мамлекеттик бийликтин чегин, анын “эркиндигин” эл аныктайт жана мамлекет аны легитимдүүлүгүн жоготуу тобокелине салып буза албайт” [75,25-б.].

Эл мамлекетке бийликтин өзүн эмес, бийлик жүргүзүү укугун берет, ал уюштуруу бийлигине ээ, андыктан кимдир бирөөгө өткөрүп бере албайт [18,24-б.].

Конституция [14] Кыргызстандын элинин бардык бийлик органдарынын алдындагы артыкчылык укугун тастыктайт. Эл бийликти эч ким менен бөлүшпөйт, Кыргыз Республикасында элден башка эч ким кызматка бара

албайт. Кыргыз Республикасында элдик бийлик толугу менен элге таандык, ал эми бул бийликти элдин эркин жүзөгө ашырышы алардын эгемендүү эркине жана негизги кызыкчылыктарына толук дал келет.

Кыргызстандын негизги мыйзамы [14] 3- беренесинде конституциялык принциптерди белгилеген, Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийлик ага негизделет. Бул принциптер биринчиден, элдин бийлигинин үстөмдүгү, ал бийлик бүткүл эл шайлаган Жогорку Кеңеш жана Президент тарабынан камсыз кылынат; экинчиден, мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү; үчүнчүдөн, мамлекеттик органдардын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын эл алдындагы ачыктыгы жана жоопкерчилиги жана өз ыйгарымдарын элдин кызыкчылыгында ишке ашыруусу; төртүнчүдөн, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын милдеттерин жана ыйгарым укуктарын ажыратуу функциясы.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 2-беренесинин 4- бөлүгү референдумга тикеден-тике тиешеси бар шайлоо принциптерин аныктайт. Анда «шайлоо эркин болуп саналат. Жогорку Кеңештин депутаттарын, Президенти, өкүлчүлүктүү жергиликтүү органдардын депутаттарын шайлоо жашыруун добуш берүү менен жалпыга тең жана тике шайлоо укугунун негизинде жүргүзүлөт» [14].

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 52-бернеси жарандардын төмөнкү укуктарын бекемдейт:

- республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдар менен чечимдерди талкуулоого жана кабыл алууга катышуу;
- конституциялык мыйзамда каралган тартипте референдумга катышуу;

Биздин оюбузча, Кыргызстандын Негизги мыйзамынын [14] жогорку жоболору Кыргыз Республикасында референдумдун конституциялык негиздерин аныктайт. Муну менен бул конституциялык принциптер жана нормалар талдоо көрсөткөндөй биринчиден, референдумдун укуктук табиятын аныктайт. Экинчиден референдумдун социалдык табиятын

аныктайт. Үчүнчүдөн референдумдун предметин, төртүнчүдөн референдумдун субъектилерин, бешинчиден референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптерин аныктайт.

Ошентип аларды кеңири карап чыгалы.

1.Референдумдун укуктук табияты.

Референдумдун укуктук табияты, биздин көз карашта Кыргызстандын Негизги мыйзамы анын социалдык маңызын жана мазмунун көрсөтүү менен, анын предметин, субъектилерин жана референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптерин аныктоо менен конституциялык-укуктук институт катары бекемдегендигинде турат.

Биздин пикирибиз боюнча укуктук табиятын бекемдеген конституциялык нормалар менен принциптердин жыйындысы, референдумдун предмети, субъектиси жана аны уюштуруу жана өткөрүү тартиби референдумдун конституциялык институтун билдирет. Бул орус окумуштуулар В.А. Кочев, П.А. Ромашов [73, 386-417 б.] дагы оз илимий эмгектеринде белгилешкен.

2. Референдумдун социалдык табияты.

Референдумдун социалдык маңызына байланыштуу ата мекендик жана чет өлкөлүк юридикалык адабияттарда жана бүтүндөй гуманитардык илимдерде ал тикеден-тике демократия институту катары карала тургандыгын белгилөө керек[9,411-б.].

Бул планда алганда Кыргыз Республикасынын Конституциясы [14] мамлекеттин жана коомдун негизги мыйзамы катары, биздин көз караштан алганда юридикалык, негизинен конституциялык нормалар менен принциптер аркылуу референдумдун социалдык маңызын жана табиятын аныктайт. Конституциянын 1 жана 2- беренелеринде [14] Кыргызстандын эли Кыргыз Республикасында эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат; Кыргызстандын эли өз бийлигин тикеден-тике шайлоолор жана референдумдар, ошондой эле

мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аркылуу жүзөгө ашырат, деп айтылган [14].

Конституциялык жоболор талдоо көрсөткөндөй биринчиден, Кыргызстанда элдин эгемендигин бекемдейт.

Экинчиден, Конституция Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин демократиялык маңызын жана табиятын ачып көрсөткөн.

“Эл мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат” деген конституциялык формула төмөнкүлөрдү билдирет:

- 1) мамлекетте бийлик элге таандык;
- 2) мамлекеттеги бийлик элдин кызыкчылыгын көздөөгө милдеттүү;
- 3) мамлекеттеги бийлик элдин таламында ишке ашырылууга тийиш;
- 4) эл мамлекетте бийликтин социалдык базасы болуп саналат.

Муну менен, бул конституциялык формула Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин социалдык маңызын жана табиятын баса белгилейт жана юридикалык жактан бекемдейт.

Үчүнчүдөн конституция Кыргыз Республикасында референдумдун демократиялык маңызын жана табиятын ачып көрсөтөт.

“Кыргызстандын эли өз бийлигин тикеден-тике шайлоодо жана референдумда жүзөгө ашырат” деген конституциялык формула төмөнкүлөрдү билдирет:

- 1) референдум элдин эркинин көрүнүшү болуп саналат;
- 2) референдум элдин бийлигинин тикеден-тике көрүнүшү болуп саналат;
- 3) референдум элдин өз бийлигин ишке ашыруусунун механизмдеринин бири болуп саналат;
- 4) референдум демократиянын институту болуп саналат.

Референдумдун ушундай демократиялык маңызы жана табияты анын предметинин өзгөчөлүгүн шарттайт, мыйзамдар жана башка мамлекеттик мааниси бар маселелер анын өзгөчөлүгүн түзөт.

3. Референдумдун предмети.

Кыргызстанда референдумдун предмети жөнүндө айтканда Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 2-беренсинде референдумдун предмети түшүнүгү жалпы түрүндө баяндалган. Анын жоболоруна ылайык мамлекеттик мааниси бар маселелер жана мыйзамдар референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) коюлушу мүмкүн. Мында Кыргызстандын Негизги мыйзамы референдумду өткөрүү тартиби жана ага коюлуучу суроолор конституциялык мыйзам менен аныкталат, деп белгилейт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы [14] ошондой эле Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндөгү мыйзам Жогорку Кеңеш дайындаган референдумда кабыл алынышы мүмкүн, деп белгилеген (114-бер.)

2007-ж. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы [93] референдумдун предметин аныктоодо ага коюлуучу жалпы талаптарды жолдоп, референдум маселесин аныктоодо жана жөнгө салууда теорияда айтылып жүргөн үч позицияны чагылдыргандыгын белгилөө керек. элдин эгемен эркинин үстөмдүгү жөнүндө биринчи позицияны бөлүшүп, мыйзам чыгаруучу референдумга анын демилгечиси койгон маселени аныктоодо эркиндиктин жалпы принцибин белгилеген.

Референдумда чечилүүчү маселелердин тизмесин бекемдөө зарылчылыгына таянып, мыйзам чыгаруучу ошондой эле Кыргызстанда милдеттүү референдум жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн көрсөткөн. Маселен, референдумга Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мыйзамдарына жана мамлекеттик мааниси бар башка маанилүү маселелерине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилиши мүмкүн [14; 15].

Үчүнчү позицияны жолдоп, мыйзам чыгаруучу 2007-жылдагы Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндө конституциялык мыйзамынын 8-

беренесинде референдумга чыгарылбай турган маселелердин тизмесин аныктаган. Ага 7 маселелер кирген.

Ошону менен бирге бул 2007-ж. Конституциялык мыйзам [93] 7-берененин 2-бөлүгүнө референдумга коюлуучу маселени баяндоого белгилүү талаптарды койгон.

2016-ж. “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” колдонуудагы Конституциялык мыйзамдын 1-беренесинин 1-бөлүгү “референдум” [15] түшүнүгүнө аныктама берилген. Муну менен бул жерде Кыргызстандагы референдумга:

- конституциялык мыйзам долбоору;
- мыйзамдын долбоору;
- башка ченемдик укуктук актынын долбоору;
- мамлекеттик маанидеги маселелер, - коюлушу мүмкүн, деп белгиленген.

2016-ж. референдум жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 2-беренесинде референдумдун предметин аныктоодо Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] жана 2007-ж. Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө Конституциялык мыйзамынын [93] тийиштүү жоболору кайталанган.

Кыргыз Республикасынын 2016-ж. референдум жөнүндө Конституциялык мыйзамынын [15] атайын беренеси – “7-берене. Референдумга коюлуучу маселелер” – референдумга Конституциялык мыйзамдардын, мыйзамдардын долбоорлору, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясына ж.б. ченемдик укуктук актыларга өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдардын долбоорлору, ошондой эле мамлекеттик мааниси бар башка маселелер коюлушу мүмкүн, деп ырастайт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Конституциясы да [14] 2016-ж. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзам да [15] референдумдун предметин так аныктабаганы көрүнүп турат.

Биздин оюбузча референдум жөнүндө Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдары, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясы [14] жана 2016-ж. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы [15], референдумдун предмети жөнүндө сөз кылып жатып, анын формасын бекемдейт.

Башкача айтканда референдум жөнүндө Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдары маселелер бүткүл элдик добуш берүүгө кандай формада коюлушу керек экендигин аныктайт. Мында “мамлекеттик мааниси бар маселелер” деген сөз айкашы да референдумдун предметине тактык киргизбейт.

Х.А. Юнусованын пикиринде, референдумга коюлуучу суроолор анын предмети болуп эсептелет. Формалдуу көз караштан алганда референдум элдин эркин тикеден-тике билдирүү болуп саналгандыктан ага мамлекеттик турмуштун ар кандай маанилүү маселелери коюлушу мүмкүн. Бирок иш жүзүндө андай эмес. Референдумду уюштуруу жана өткөрүү масштабы аны белгилүү бир учурларда гана жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, референдумдун предметине карата чектөө коюу көп өлкөлөр үчүн мүнөздүү. Биздин мыйзамдар дагы ушул жол менен кетти. Ошол эле учурда, референдумга коюлган маселелердин тизмеси ички мыйзамдарда ачык бойдон калууда. Мисалы, 7-беренеге ылайык, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор, мыйзамдар жана башка мамлекеттик маанидеги маселелер референдумга коюлушу мүмкүн. Ошол эле учурда "мамлекеттик маанидеги маселе" деген түшүнүк аныкталган эмес [11,104-105-б.].

Биздин оюбузча “көп маселелерди бул түшүнүккө киргизүүгө болгондуктан, “мамлекеттик мааниси бар маселелер” деген түшүнүктү мыйзам аркылуу бекемдөө зарылчылыгы жөнүндө Х.А.Юнусованын сунушу колдоого арзыйт. Ошондуктан автор “өз аракетин адамдардын белгисиз

чөйрөсүнө жайылтуу бүткүл мамлекеттин деңгээлиндеги маанилүүлүк сыяктуу түшүнүктөрдү конкреттештирүү үчүн негизги белгилерин берүүнү” сунуштайт [11,124-б.].

Референдумга чыгарууга жол берилбеген маселелерди бекемдөө референдумдун предметин чектөө критерийи болуп саналат. Эреже катары, бул маселелер “же тез арада ыкчам кесипкөй кийлигишүүнү (куралдуу күчтөрдү колдонуу, өзгөчө абал киргизүү), же тийиштүү квалификациясы бар адистер конституцияда белгиленген мөөнөттө иштеп чыгууга тийиш болгон адистешкен кесипкөй чечим жана мамлекеттик бийликтин жогорку өкүлчүлүктүү органы тарабынан жактырыла турган маселелер (бюджетти кабыл алуу, мамлекеттик чек араны өзгөртүү)” [34, 128-129-б.]

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2016-ж. Конституциялык мыйзамынын [15] 8-беренеси Кыргызстанда референдумга чыгарылбай турган маселелердин тизмесин бекиткен. Ага төмөнкүлөр кирген:

- согуш жана тынчтык;
- Президенттин, Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу;
- Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу;
- салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу;
- тарифтер жөнүндө;
- мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү;
- Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары;
- аскердик же өзгөчө абал киргизүү;

- республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү;
- мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан;
- мунапыс жана ырайым кылуу [15].

Биздин көз карашыбызда 2016-ж. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 8-беренесинде мыйзам чыгаруучу бүткүл элдик добуш берүүнүн предмети болбой турган маселелерди так аныктаган.

Референдум институтунун саясий-укуктук мааниси анын жардамы менен жарандар белгилүү маселелерди императивдүү чечүү жана бийликтин мамлекеттик ж.б. органдарынын саясатын калыптандырууга натыйжалуу таасир тийгизүү, ал эми булардын соңкусу өз кезегинде – өз чечимин элдин же анын бир бөлүгүнүн пикири менен салыштырууга мүмкүнчүлүккө ээ болгондугунда турат [42,79-б.].

Х.А. Юнусованын пикири боюнча «...көз карандысыз, демократиялык, укуктук мамлекет катары калыптануунун маанилүү маселелери КРде референдумдардын негизги предмети болуп эсептелет. Ушуларды эске алуу менен биз 1994-жылдан тартып 2016-жылга чейин КРде жүргүзүлгөн референдумдардын предметтерин негизги жана кошумча деп бөлүштүрүүнү сунуш кылабыз. Референдумдун негизги предметине Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жөнүндөгү маселени, ошондой эле жаңы Конституцияны кабыл алууну кошууга болот. Шайлоо жөнүндө кодекстин жаңы редакциясын кабыл алууну, мамлекет башчысына ишеним көрсөтүү, өткөөл мезгилдин президентинин кызматын легитимдештирүү жөнүндөгү маселени референдумдун кошумча предмети катары эсептөөгө болот» [11,107-б.].

Ошону менен бирге референдум болуп өткөн мыйзамдуу, эркин шайлоону тааныбоо үчүн пайдаланылышы мүмкүн эмес, анткени шайлоонун жыйынтыгын кайра кароо туруктуулукту бузушу мүмкүн.

Ошентип, референдум жөнүндөгү улуттук мыйзамдарда бүткүл элдик добуш берүүнүн предмети аныкталган эмес.

Биздин оюбузча КР Конституциясынын 2-беренесинин [14] (референдум (бүткүл элдик добуш берүү) жоболоруна таянуу менен мыйзамдар жана мамлекеттик мааниси бар башка маселелер коюлушу мүмкүн). «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» 2016-ж. КР Конституциялык мыйзамынын 2 жана 7-беренелери боюнча [15] Кыргызстанда референдумдун предметине төмөнкүдөй аныктаманы сунуш кылууга болот.

Кыргызстанда биринчиден, мыйзам менен жөнгө салынуучу маселелер референдумдун предмети болушу мүмкүн. Башкача айтканда сөз коомдук мамилелердин жөнгө салгычы катары мыйзамдын предмети жөнүндө болуп жатат.

Ата мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун [94,58-59-б.; 95,41-42-б.; 96, 57-68-б.; 97,49-б.] адилет пикири боюнча жарандардын укуктук статусунун бардык компоненттерин, анын ичинде негизги укуктарды жана эркиндиктерди, аларды коргоонун ыкмаларын, юридикалык жоопкерчиликти жана жарандарга карата мажбурлоо чараларын колдонууну; экинчиден, коомдук бирикмелерди түзүү жана иштетүү шарттарын; үчүнчүдөн, мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарынын органдарынын ишин уюштуруу тартибин аныктоону; төртүнчүдөн, мамлекеттик бийлик органдары менен өз ара мамилелердин принциптерин жана укуктук негиздерин орнотууну; бешинчиден, конституциялык тартиптеги маселелерди; алтынчыдан, салыктардын бардык түрлөрүн белгилөөнү, алып салууну жана өзгөртүүнү; жетинчиден, жазык, жазык-процесстик, жазык-аткаруу, жарандык-процесстик, администрациялык-процесстик мыйзамдарды, сот түзүлүшү, прокуратура, адвокатура, башка укук коргоо органдары жөнүндө мыйзамдарды; сегизинчиден, үй-бүлө

мыйзамдарын; тогузунчудан, жалпыга маалымдоо каражаттарынын укуктук статусун мыйзамдуу жөнгө салуунун өзгөчө чөйрөсүнө киргизүүгө болот.

Буга байланыштуу «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [65] ченемдик укуктук акт катары мыйзамдын өзүнүн предметин аныктабай тургандыгын белгилөө керек

Бирок, коомдук мамилелерди өнүктүрүүнүн объективдүү тенденцияларына ылайык оптималдуу укуктук системаны түзүүнүн милдеттери улуттук мыйзамдардын натыйжалуу жана ырааттуу системасын түзүүнү талап кылат. Мыйзамды жөнгө салуунун бөтөнчө чөйрөсү жөнүндө так көз караштын жоктугу жалпы эле мыйзам чыгаруу процессине терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Мындан тышкары, мыйзамдын жана мыйзам астындагы актылардын катышынын көйгөйүн чечүүгө терс таасирин тийгизиши, алардын ортосундагы чек аранын билинбей калышына алып келиши мүмкүн[94,58-б].

Биздин оюбузча «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында [65]. баяндалган мыйзам түшүнүгүнө аныктама Конституциянын жоболоруна ылайык келбейт.

Биздин оюбузча, кыргызстандык мыйзам чыгаруучу өзүнүн аныктамасында мыйзам кабыл алуу субъектисин негизсиз чектеп жиберген. Маселен, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинин 1-бөлүгүндө [65] мындай деп жазылган: «Мыйзам – Жогорку Кеңеш белгиленген тартипте кабыл алган жана тийиштүү чөйрөдөгү айрыкча маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салган ченемдик укуктук акт».

Ушул мааниде алганда А.А. Арабаевдин [94,57-58-б.] пикири абдан туура, ал Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Жогорку Кеңеш жана Кыргызстандын эли мыйзамдык жөнгө салуунун предмети болуп саналган ар кандай маселе боюнча мыйзам кабыл алууга укуктуу,

анткени Негизги мыйзамда парламенттин, ошондой эле мамлекеттик бийликтин булагы катары элдин мыйзам чыгаруу ишмердигине кандайдыр бир чектөөлөр жок.

Албетте, мыйзам кабыл алуу – мыйзам чыгаруу органы катары Парламенттин ажыралгыс укугу. Мына ошондуктан, эгерде Парламент карабаса жана кабыл албаса бир дагы мыйзам күчүнө кирбей турган эреже аксиома болуп отурат[98,526-б.].

Ошондой болсо да Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесине ылайык [14] Кыргызстандын эли эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы катары өз бийлигин тикеден-тике шайлоодо жана референдумда жүзөгө ашырат, мыйзамдарды жана бүткүл элдик добуш берүүгө чыгарыла турган мамлекеттик маанидеги башка маанилүү маселелерди кабыл алуу жагы да ушуга кирет [99, 271 б.].

Биздин оюбузча Кыргызстандын элинин ушул конституциялык укугун эске алуу менен А.А.Арабаев [94] «...мамлекеттик жана коомдук турмуштун маанилүү маселелерин жөнгө салган жана жогорку юридикалык күчкө ээ болгон, баштапкы мүнөздөгү ченемдик укуктук акт катары Жогорку Кеңеш өзгөчө тартипте кабыл алган же референдумда тикеден-тике Кыргызстандын эли кабыл алган» [99,222-б] мыйзам түшүнүгүнө абдан так аныктама берген.

Ошондой болсо да, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын эски редакциясында «Жогорку Кеңештин процедурасына ылайык же референдум жолу менен кабыл алынган жана мамлекеттик жана коомдук турмуштун эң маанилүү маселелерин жөнгө салган ченемдик укуктук акт» (10-бет.) мыйзам деп түшүнүлгөн [99,222-б].

Ата мекендик илимпоз А.А. Арабаевдин көз карашы боюнча [94,58-59-б.; 82, 592-604 б.] «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамына [65]

мыйзам түшүнүгүнө жана аны жөнгө салуу предметине байланыштуу төмөнкүдөй түзөтүүлөрдү киргизүү зарыл деп

Биринчиден, 4-берененин биринчи бөлүгүндө мыйзам түшүнүгү төмөнкүдөй редакцияда баяндалган: «Жогорку Кеңеш өзгөчө тартипте же тикеден-тике Кыргызстандын эли референдумда кабыл алган, мамлекеттик жана коомдук турмуштун маанилүү маселелерин жөнгө салган жана жогорку юридикалык күчкө ээ болгон баштапкы мүнөздөгү укуктук акт». Экинчиден, төмөнкүдөй редакциядагы 18-1 жаңы берене менен толукталсын: “18-1-берене. Мыйзамдык жөнгө салуунун предмети.

Мыйзамдык жөнгө салуунун бөтөнчө чөйрөсүнө төмөнкүлөр кирет:

-жарандардын укуктук статусунун бардык компоненттерин, анын ичинде негизги укуктар менен эркиндиктерди, аларды коргоо ыкмаларын, юридикалык жоопкерчилигин жана жарандарга карата көрүлүүчү мажбурлоо чараларын аныктоо;

-коомдук бирикмелерди түзүү жана иштетүү шарттары;

-мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлик органдарын түзүү жана ишин уюштуруу тартибин аныктоо [82, 592-604 б.];

-жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун укуктук негиздерин жана мамлекеттик бийлик органдары менен өз ара мамилелердин принциптерин орнотуу (Бул тууралуу А.А. Арабаев жазган) [82, 592-604 б.];

-конституциялык тартиптеги маселелер;

-салыктардын бардык түрүн киргизүү, алып салуу жана өзгөртүү;

-жазык, жазык-процесстик, жазык-аткаруу, жарандык-процесстик, администрациялык-процесстик мыйзамдар, сот түзүлүшү, прокуратура, адвокатура, башка укук коргоо органдары жөнүндө мыйзамдар;

-үй-бүлөлүк мыйзамдар;

-жалпыга маалымдоо каражаттарынын укуктук статусу [65].

Бир катар өлкөлөрдүн мыйзамдары референдумга коюлуп жаткан маселелерди баяндоого бир катар талаптарды коёт, анын маңызы

референдумдун катышуучуларынын бир беткей оң же терс жообун алууда турат (Австрия Конституциясынын 49b-беренеси [100]), Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндө колдонуудагы мыйзамдарында ушундай эле талаптар камтылган. Суроо аны көп түрдүү чечмелебегендей ага бир гана жооп берилгендей баяндалууга тийиш. (7-бер.2-б.) (КРнын Референдум жөнүндөгү Конституциялык мыйзамы) [15]

Бул тууралуу Россия Федерациясынын Конституциялык Соту төмөндөгүдөй деп аныктады «... референдумда кабыл алынуучу чечимдер эгемендиктин ээси жана Россия Федерациясында бийликтин бирден-бир булагы катары элдин эркине ылайык келе тургандыгына кепилдик берүү максатын көздөйт...» [101].

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2016-жылдагы Конституциялык мыйзамы [15] бүткүл элдик добушка коюлуп жаткан маселелерге белгилүү талаптарды камтыйт. Маселен, бул Конституциялык мыйзамдын 8-беренесинин 2-бөлүгүнүн жоболоруна ылайык референдумдун суроолору көп түрдүү чечмелөөгө мүмкүнчүлүк бербей, бир түрдүү гана жооп бергендей түзүлүш керек.

Биздин оюбузча, референдумда кабыл алынган чечимдин жогорку юридикалык күчкө ээ экендиги жана кайрадан бекитүүнү талап кылбаганы боюнча, референдумда кабыл алынган чечимдин укуктук натыйжасы бирдиктүү эмес деп айтуу керек.

Биздин оюбуз кыргыз окумуштуусу М.Дж. Джумабаевтин [83] ою менен шайкеш, себеби, референдумда көтөрүлгөн маселени көтөрүү талабынан тышкары, бул маселенин Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына шайкеш келишин мыйзамдуу түрдө бекитүү керек.

Референдумга коюлган суроо биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясына каршы келбеши керек, экинчиден, адамдын жана жарандын жалпы таанылган укуктары менен эркиндиктерин, мындай укуктар

менен эркиндиктерди ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин чектебөөгө жана бузбоого тийиш.

4. Референдумдун субъектилери.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 52-беренеси жарандарга төмөнкү укуктарды бекитип берет:

-республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдарды жана чечимдерди талкуулоого жана кабыл алууга катышууга;

-конституциялык мыйзамда каралган тартипте референдумга катышууга.

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы [15] 2-беренесинде «референдумга катышуу укугу», «референдумдун катышычуусу» түшүнүктөргө аныктаманы баяндайт. Бул жоболор Россия Федерациясынын референдум жөнүндөгү мыйзамы менен айкалышат [59; 73, 386-417 б.].

2016-жылы кабыл алынган референдум жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамында ошондой эле референдумдун субъектилери туурасында башка жоболор бекемделген. Маселен, биринчиден Конституциялык мыйзамдын 3-беренесинин 3-бөлүгүнө ылайык Кыргыз Республикасынын 18 жашка чыккан жарандары референдумга катышууга укуктуу.

Экинчиден, Конституциялык мыйзамдын [15] 3-беренесинин 5-бөлүгү Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган же жүргөн Кыргыз Республикасынын жарандары Конституциялык мыйзамга ылайык референдумга катышууга укуктуу.

Үчүнчүдөн Конституциялык мыйзамдын [15] 3-беренесинин 6-бөлүгүнө ылайык референдумга катышууга укугу жок адамдардын ичине жарандардын 2 топу киргизилди. Булар сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп

таанылгандар жана соттун өкүмү боюнча эркинен ажыратылган жайларда кармалгандар.

Анын демилгечилерин да референдумдун субъектилеринин чөйрөсүндө деп кароого болот.

«Кыргыз Республикасындагы референдум жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 10-беренесинин жоболоруна ылайык референдумду дайындоо жөнүндө маселе 4 субъектин демилгеси боюнча Жогорку Кеңеште каралышы мүмкүн

Аталган жоболор көрсөтүп тургандай, Кыргыз Республикасынын жарандары референдум дайындоонун демилгечилери болушу мүмкүн. Мында бул маселеде Конституциялык мыйзам референдум дайындоонун демилгечиси катары чыккан субъектилерди чектейт.

Биринчиден, бул 10 миң шайлоочу, алардын демилгеси «элдик демилге» деп аталт. Мында бул элдик демилге Кыргыз Республикасынын Конституциясын өзгөртүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн эмес. Мындай талапты 300 миңден ас эмес шайлоо укугуна ээ жарандар кое алат. Бул экинчиден.

Үчүнчүдөн, жарандардын тобу референдум дайындоонун демилгечиси болушу мүмкүн.

“Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы [15] бул планда алганда “демилгелүү топ” деген атайын түшүнүктү колдонот, бул жерде мыйзамга ылайык референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун демилгелеп кол чогулткан жарандардын тобун түшүнүү сунуш кылынат, ал боюнча юридикалык күчүнө киргенге чейин элдик демилгени ишке ашыруу тартиби жөнгө салынат (2-бер.).

Мында бул Конституциялык мыйзам «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамына [64]. шилтеме жасайт. Ошентип, референдум жөнүндө Кыргыз

Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15], 11-беренесинин 2-бөлүгүнүн жоболоруна ылайык мыйзам чыгаруу демилгесин ишке ашыруу, демилгелүү топту жана референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун каттоо, кол чогултуу, кол коюу барагынын формасы, ошондой эле кол коюлган барактарды текшерүү тартиби элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык ишке ашырылат.

«Кыргыз Республикасында элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын [64] 1-беренеси жарандардын мыйзам чыгаруу демилгесин көтөрүү укугун бекемдейт.

Экинчиден, мыйзам чыгаруу демилгесин ишке ашырууга мыйзамда белгиленген тартипте аракетке жөндөмсүз деп табылган, ошондой эле соттун өкүмү боюнча эркинен ажыратылган жерлердеги жарандар катыша албайт [64].

Үчүнчүдөн, мамлекеттик чек араны өзгөртүүгө, республикалык бюджетти түзүүгө, мунапыс жана кечирим берүүгө тиешелүү мыйзамдардын долбоорлору, эл аралык мамилелердин маселелери, аскердик же өзгөчө абал киргизүү маселелери референдумга коюлбайт.

Төртүнчүдөн, конституциялык мыйзамдар менен мамилелердин белгилүү чөйрөсүн жөнгө салууга багытталган мыйзамдардын долбоорлору элдик демилге катары көтөрүлгөн маселелерге башка чектөөлөдү да киргизе алат.

Талдоо көрсөткөндөй, мындай демилгелүү топ расмий мыйзамдуу орган болуп саналат, ага мыйзам боюнча белгилүү ыйгарым укуктар берилет.

Мында демилгелүү топ каттоо жөнүндө арызында өз тобунун аталышын көрсөтүүгө укуктуу.

Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги 30 күндүк мөөнөттө мыйзамдын долбоорунун коюлуучу талаптарга ылайык келишин, ошондой эле демилгелүү топ түзүү жөнүндө документтерди текшерет. Сунуш кылынган документтерди текшерүүнүн натыйжалары боюнча Кыргыз

Республикасынын Юстиция министрлиги демилгелүү топту каттоо жөнүндө күбөлүк берет.

Мында демилгелүү топту каттоого зарыл документтер Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине берилгенден кийин отуз календарлык күндүн ичинде демилгелүү топту каттайт. Топтун катталышы жөнүндө күбөлүк каттоо чечими кабыл алынган күндөн тартып беш күндүк мөөнөттө берилет.

Демилгелүү топ катталган күндөн тартып беш күндүк мөөнөттө Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги бул туурасында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине маалымат берет. Мындан тышкары каттоо күбөлүгү берилген күндөн тартып үч жумуш күндүн ичинде Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги өзүнүн сайтына мыйзамдын долбоорунун текстин негиздемеси менен, ошондой эле демилгелүү топ жөнүндөгү маалыматты жарыялайт. Демилгелүү топ каттоо күбөлүгүн алгандан кийин республикалык газеталардын бирине мыйзам долбоорунун текстин жарыялайт.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги мыйзамда [64]. каралган учурларда демилгелүү топту жана мыйзам долбоорун каттоодон баш тартууга укуктуу. Мыйзам чыгаруу демилгесин каттоодон Мында демилгелүү топтун мүчөлөрү каттоодон баш тартуу үчүн негиз болгон себептер четтетилгенден кийин Юстиция министрлигине кайра кайрылышы мүмкүн.

«Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын [64] 6-беренеси бул топтун укуктары менен милдеттерин бекемдейт. Маселен, мыйзамдын 7-беренесинин жоболоруна ылайык демилгелүү топтун мүчөлөрү төмөнкүлөргө укуктуу:

1) Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине мыйзамдын долбоорун киргизүү демилгесин колдогон кол чогултууга;

2) элдик демилгенин жүрүшү жөнүндө маалыматты мыйзамдуу ыкмалар жана каражаттар менен жайылтууга [64].

Демилгелүү топтун мүчөлөрүнүн ичинен ачык добуш берүү менен топтун төрагасы жана эки орун басары көпчүлүк добуш менен шайланат. Төрагасын жана анын орун басарларын шайлоо жөнүндө демилгелүү топтун чогулушунун чечими протокол менен жол-жоболоштурулуп, ага чогулушта төрагалык кылуучу колун коёт.

Демилгелүү топтун төрагасы ошондой эле төмөнкүлөргө укуктуу:

1) мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында демилгелүү топтун кызыкчылыгын көздөө;

2) демилгелүү топтун ишин координациялоо [64].

Демилгелүү топтун чогулушунун чечими анын катышуучуларынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

Атайын адабиятта белгиленгендей мыйзамдын долбоорун Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине киргизүү жөнүндө сунуштарга «каршы» же «жактап» [63, 34-40 б.] үгүт жүргүзгөн жарандар, демилгелүү топтун мүчөлөрү жарандарга акча, белек же башка буюм таратууга, товарларды арзан сатууга, үгүт жүргүзгөн басылма материалдарды кошпогондо ар кандай кызматты жана товарды акысыз берүүгө укуксуз. Үгүт жүргүзүүдө акча жана башка материалдык баалуулуктарды убада кылып жарандарга таасир этүүгө тыюу салынат.

Үгүт жүргүзүүгө төмөнкүлөр катыша албайт:

1) кызматтык милдеттерин аткарып жатканда мамлекеттик жана муниципалдык кызматта иштегендер, укук коргоо, салык, финансы органдарынын кызматкерлери жана аскер кызматчылары;

2) активдүү шайлоо укугу болбогон адамдар.

Мыйзамда демилгелүү топтун ишин уюштуруунун принциптери жана тартиби жөнгө салынат. «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын [64] 11-

беренесинин жоболоруна ылайык, биринчиден, кол топтоо республикалык газеталардын биринде мыйзам долбоорунун текстти жарыяланган күндөн тартып 30 календерлык күн өткүчө башталат жана кол топтоо башталган күндөн тартып үч айдын ичинде аяктайт. Кол топтоо мыйзам долбоорун колдоп 10 миң жарандан ашык кол топтолгондо мөөнөтүнөн мурда токтотулушу мүмкүн.

Экинчиден, кол топтоо укугу демилгелүү топтун мүчөлөрүнө таандык.

Үчүнчүдөн жарандар жашаган, иштеген, кызмат өтөгөн, окуган, ошондой эле башка жерлерде кол чогулта алат. Кызмат акы берилген жерде кол чогултууга жол берилбейт.

Төртүнчүдөн, жаран Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине мыйзамдын долбоорун киргизүү жөнүндө сунушту колдоп бир гана жолу кол коюуга укуктуу [64].

Бешинчиден, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине мыйзам долбоорун киргизүү жөнүндө сунушту колдоп кол койгон жарандар кол коюу барактарын тапшырганга чейин демилгелүү топко арыз берүү жолу менен кол коюу барактарындагы өз колун чакырып алууга укуктуу.

Алтынчыдан, элдик демилге жолу менен мыйзам долбоорун кайталап демилгелөө кол чогултуу үчүн белгиленген мөөнөт өткөндөн кийин алты айдан кийин гана жүргүзүлөт. Мурда чогултулган кол кийинки элдик демилгеде пайдаланылбайт.

Жетинчиден, кол топтолгондон кийин демилгелүү топ кол чогултуу жүргүзүлгөн ар бир область, Бишкек, Ош шаарлары боюнча колдун санын эсептеп чыгат, бул туурасында жыйынтыктоочу протокол түзүлөт.

Ошентип, демилгелүү топ референдумду демилгелөөдө жана өткөрүүдө маанилүү роль ойнойт.

Биздин оюбузча В. Жаныбек кызынын [13] сунушу колдоого арзыйт. Автор өз ишинде референдум өткөрүү демилгесинин субъектилери жөнүндө конституциялык нормаларды кайра кароонун максатка ылайыктуулугун

негиздейт. Мында илимпоз 300 миң шайлоочунун талабынын ордуна 30 миң шайлоочунун референдумду демилгелөө укугун колдоону сунуш кылат. Мындан тышкары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жана Президинтинин фракцияларына референдум өткөрүүгө укук берүү жөнүндө сунуш киргизет [13, 6,21,22-б.].

5.Референдумду уюштуруу жана өткөрүү принциптери.

Референдум жөнүндө Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдары [14, 64] бүткүл элдик добуш берүүнү уюштуруунун жана өткөрүүнүн конституциялык-укуктук принциптерин анын конституциялык негизи катары бекемдейт.

Ушул жагынан алганда А.А. Арабаевдин [94,19-б] акыйкат ырастоосу боюнча конституциялык принциптер укуктук нормативдик идеяларды билдире тургандыгын белгилөө керек. Бирок, укуктук идеялардан айырмаланып, алар конституцияда бекемделген, жетекчи идея катары чыгат жана конституциялык-укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндө колдонулат.

Мында конституциялык принциптер Конституциянын жана анын негизинде чыгарылган ченемдик укуктук актылардын[102,45-б.] мазмуну менен логикалык жактан шартталган.

Конституциялык принциптер ушундай сапатта инсандын, коомдун жана мамлекеттин уюштурулушунун, иштешинин жана өз ара байланышынын негиздерин аныктайт[94,19-б.].

Биздин оюбузча, конституциялык принциптерге ушундай түшүнүү алар негизги башталыш жана референдум катары чыга тургандыгын айтууга мүмкүндүк берет.

Албетте, референдум жөнүндөгү конституциялык принциптер жана нормалар «Кыргыз Республикасынын Референдуму жөнүндө» [15] Кыргыз Республикасынын конституциялык-укуктук мыйзамдарында жана эң оболу Конституциялык мыйзамында өзүнүн өнүгүшүн тапты. Конституциялык

мыйзамдын 3-беренесине ылайык, Референдум төмөнкүдөй принциптердин негизинде жүргүзүлөт.

Биринчиден, референдумга катышуу эркин болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Негизги мыйзамынын 2-беренесинин 4-бөлүгүнүн жоболору бул принциптин конституциялык негизи болуп саналат, ага ылайык, шайлоо жана референдумдар эркин болуп саналат.

Бул Кыргыз Республикасында референдум жана шайлоо республиканын жарандары өз укуктарын эркин жана ыктыярдуу ишке ашыруусуна негизделе тургандыгын билдирет. бүткүл элдик добуш берүүгө, ошондой эле өз эркин билдирүүгө аларды мажбурлап катыштыруу же катыштырбоо максатында жарандарга эч ким таасир тийгизүүгө укуксуз.

Жарандын өз эркин билдирүүсүнө көзөмөл жасоого таптакыр тыюу салынат.

Референдумдун жүрүшүндө өз пикирин жана көз карашын билдирүүгө же андан баш тартууга эч кимди мажбурлоого болбойт.

Ошентип, Кыргыз Республикасында, Россия Федерациясындай эле референдум өткөрүү референдумга катышууга конституциялык укугун жарандардын эркин жана ыктыярдуу ишке ашыруусуна негизделет [15; 73, 386-417 б.]. Референдумга жана шайлоого жарандардын катышуусу жөнүндөгү маселе эркиндиктин көрүнүшү катары каралган өлкөлөрдүн ичине кирди [15; 148, 386-417 б.]. Шайлоого жана референдумга катышуу коом алдында жана мамлекет алдында жарандын милдети болуп саналбайт.

Экинчиден, референдумда добуш берүү ыктыярдуу жана жашыруун болуп эсептелет жана жалпы, тең жана тикеден тике шайлоо укугунун негизинде ишке ашырылат.

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын [15] 1-беренесинин экинчи бөлүгүндө референдум эркин шайлоо менен катар элдин бийлигин тикеден тике билдирүү болуп саналат, деп жазылган.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 2-беренесинин принциптерине жана нормаларына негизделген мындай жоболор Кыргызстандагы шайлоолордун жана референдумдун принциптери бирдей болуп санала тургандыгын шарттайт. Мындай мамиле биздин көз караштан алганда референдумга бүткүл элдик добуш берүү катары түшүнүүдөн келип чыгат.

Албетте, мындай мамиле референдум өткөрүүдө «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Конституциялык мыйзамдын [66] тийиштүү жоболорун колдонууга мүмкүндүк берет жана ага негизделет. Атап айтканда, сөз шайлоо принциптерин бекемдеген жоболор туурасында болуп жатат.

«Президентти жана Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 2,3,4,5 жана 6-беренесинин жоболоруна ылайык, шайлоого:

-18 жашка чыккан бардык жарандар катышууга укуктуу.

Жалпынын катышуу принциби Кыргыз Республикасынын жарандары белгилүү куракка жеткенде жынысына, расасына, улутуна, динге мамилесине жана көз карашына, ошондой эле мүлктүк жана кызматтык абалына карабастан, референдумга катыша ала тургандыгында;

- Кыргыз Республикасынын бардык жарандары тегине, жынысына, расасына, этносунан, майыптыгына, билимине, кызматтык жана мүлктүк абалына, туткан динине, саясий жана башка көз караштарына карабастан, катышууга укуктуу [66;15]. Туура, бул жерде эрежеден четтеген учурлар бар. Сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп таанылган же камактагы жарандар референдумга катыша албайт [66;15].

- добуш берүү жашыруун болуп саналат [66;15], ага кимдир бирөөлөрдүн көзөмөл кылуу мүмкүнчүлүгүнө жол берилбейт.

Жашыруун добуш берүү принциби референдумга катышуучуга көзөмөл жасоого жол бербөөнү, шайлоо эркиндиги үчүн шарт түзүп берүүнү билдирет. Жаранга бюллетень толтуруу үчүн жабык кабинаны пайдаланууга мүмкүнчүлүк берилет, анда референдум комиссиясынын мүчөлөрүн кошкондо кимдир бирөөнүн катышуусуна жол берилбейт. Бюллетень толтургандан кийин референдумдун катышуучусу аларды ящикке өздөрү салат. Добуш берүү убактысы бүткөнгө жана добуштар эсептелгенге чейин бюллетендерди ачууга жол берилбейт.

Тике шайлоо укугу референдумдун катышуучулары добуш берүүгө тикеден тике коюлган суроого “каршы” же “макул” деп жооп бергендигин билдирет.

Үчүнчүдөн, референдумдун ар бир катышуучусу бир гана добушка ээ болот, анткени бүткүл элдик добуш берүүгө бирдей негизде катышууга ар бир жаран укуктуу [15].

Бул принциптер, учурунда М.Дж. Джумабаев тарабынан талдоого алынган [83]. Тең шайлоо укугу принциби – референдумдун ар бир катышуучусу бир добушка ээ болуп жана баардык жарандар референдумга бирдей негизде катыша тургандыгын билдирет. тең шайлоо укугунун биринчи элементи – референдумдун ар бир катышуучусунда бир гана добуштун болушу. Мындай укук жаран референдумдун катышуучуларынын бирден ашык тизмесине киргизилбей тургандыгы менен камсыз кылынат [15; 66; 83]. Ал жеке өзү добуш берет жана бюллетень алуу үчүн өздүгүн ырастаган документин көрсөтөт. Тең шайлоо укугунун экинчи элементи – референдумдун бир дагы катышуучусу башкалардын алдында кандайдыр бир артыкчылыкка ээ болбой тургандыгында.

Референдумга катышуу эркин жана ыктыярдуу болуп саналат, референдумдун ар бир катышуучусу бир добушка ээ болот жана өзү жашаган жерде жеке өзү добуш берет [15].

Төртүнчүдөн, референдум маалымдуулук принцибинин негизинде өткөрүлөт жана ага ылайык референдум процессине коомчулуктун катышуусу камсыз кылынат [15].

“Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” [15] Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 6-беренесине ылайык, референдумга даярдык көрүү жана өткөрүү ачык жана маалымдуу жүрөт.

«Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [66] 12-беренесине жана «Кыргыз Республикасынын Референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 13-беренесине ылайык, төмөнкүлөр Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасын түзөт:

-Борбордук шайлоо комиссиясы;

-аймактык шайлоо комиссиялары (Бишкек, Ош шаардык шайлоо комиссиялары, шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча райондук шайлоо комиссиялары, шаардык шайлоо комиссиялары – Борбордук шайлоо комиссиясынын чечими боюнча);

-участкалык шайлоо комиссиялары [67].

Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын системасы “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө” [67] атайын мыйзамында бекемделген.

Конституциялык мыйзамынын [66] 12-беренесинин 3-бөлүгүндө шайлоо комиссиялары өз ишин төмөнкү принциптерде жүргүзөт, деп так жазылган:

-мыйзамдуулук;

-маалымдуулук;

-ачыктык;

-көз карандысыздык;

-коллегиалуулук;

-адилеттик.

Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын ишин уюштуруу принциптери “Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдумдарды өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамында бекемделген [67].

Бешинчиден, референдум Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында жүргүзүлөт [15].

Албетте, жогоруда көрсөтүлгөн конституциялык-укуктук принциптер Кыргыз Республикасынын аймагында бүткүл элдик добуш берүүнү дайындоо, уюштуруу жана өткөрүү негиздерине алынган.

Конституцияга жана мыйзамга ылайык референдум биринчиден Жогорку Кеңеш тарабынан мыйзам формасында даярдалат [14;15]

Ошол эле учурда, башкы мыйзамга өзгөртүү киргизүү тууралуу референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорлору үчүн өзгөчө тартип каралган [14; 68].

Үчүнчүдөн, бүткүл элдик добуш берүүнү дайындоо жөнүндө мыйзам менен референдумду өткөрүү датасы аны дайындоо жөнүндө мыйзам күчүнө кирген күндөн тартып, 4 айдан кечиктирилбестен, ар кандай дем алыш күнгө дайындалышы мүмкүн [68].

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын [15] 10-беренесинин жоболоруна ылайык [63, 34-40 б.], референдум дайындоо жөнүндөгү маселе Жогорку Кеңеш тарабынан жогоруда келтирилген 4 субъектин демилгеси менен каралат.

Жогорку Кеңеш тарабынан референдум дайындоо тартиби тикеден тике парламенттин регламенти [68] менен жөнгө салынат.

Экинчиден, тизмеси референдум жөнүндө Конституциялык мыйзамда [15] белгиленген маанилүү мамлекеттик маселелерди Конституцияга

киргизүү жөнүндө мыйзамдардын долбоорлору референдум дайындоонун предмети болуп саналат.

Үчүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндөгү мыйзамдын долбоорунун аталышы (референдумдун предмети), референдум өтүүчү дата же маселе аныкталат.

Ошол эле учурда, Жогорку Кеңештин Регламенти Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум өткөрүү боюнча мыйзам долбоорлорунун өзүнчө жол-жобосун карайт. Ошентип, биринчиден, Парламенттин Регламентинин 47-беренесинде көрсөтүлгөн документтерден тышкары, Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум өткөрүү боюнча мыйзам долбооруна Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам долбоору тиркелет.

Буга байланыштуу, мыйзам чыгаруу демилгесин көтөрүү укугу бар субъект тарабынан Жогорку Кеңешке киргизилүүчү мыйзамдын долбооруна Жогорку Кеңештин Регламентинин 47-беренесинин талаптары боюнча коштомо документтер тиркелет.

Экинчиден, референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун талкуулаган учурда Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбоорунун текстине өзгөртүү киргизүүгө жол берилбейт [68].

Үчүнчүдөн, Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоору Жогорку Кеңешке түшкөн күндөн тартып 1 айдан эрте жана үч айдан кечиктирилбестен депутаттардын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынат [68].

Төртүнчүдөн, референдум дайындоо жөнүндө мыйзамдын долбоорун четке кагуу жөнүндө Жогорку Кеңештин токтому Жогорку Соттун Конституциялык палатасында даттанылышы мүмкүн [68].

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзам [15] референдумду демилгелөө, дайындоо жана өткөрүү убактысы

боюнча белгилүү чектөөлөрдү камтый тургандыгын белгилөө керек. Мезгилдүү мүнөздөгү референдумду чектөө мөөнөтүн коюу менен белгилүү мезгилде референдум өткөрүүгө тыюу салып, бул мөөнөттө кайталап референдум жүргүзүүгө жол берилбейт

Референдум жана шайлоо жөнүндө Россия Федерациясынын мыйзамында [103] ушуга окшош талаптар камтылган: «...референдум өткөрүү болжолдонгон аймак же бул аймактын бир бөлүгүндө киргизишет, анын күчү аскердик же өзгөчө абал алынгандан кийин 3 ай бою сакталат».

Мезгилдүү мүнөздөгү кийинки чектөө аралыгында кайталап референдум өткөрүүгө жол берилбеген мөөнөттү аныктоо менен байланышкан.

«Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамдын [15] 9-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык, мазмуну же мааниси боюнча мурункудай референдумду кайталап өткөрүүгө мурунку референдумдун натыйжалары расмий жарыялангандан (элге угузулгандан) кийин жыл бою өткөрүлбөйт [15].

Референдумда кабыл алынган чечимдин юридикалык күчү да каралып жаткан аспектиде чоң мааниге ээ болот. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» конституциялык мыйзамдын [15] 40-беренесине ылайык, референдумда кабыл алынган чечим жалпыга милдеттүү болуп саналат жана кошумча бекитүү талап кылынбайт жана Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында колдонулат.

Жогорудагыларды жыйынтыктоо менен буга чейин М.Дж. Джумабаев белгилеп кеткендей [83], Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги улуттук мыйзамдарды талдоонун алкагында бул бөлүм боюнча төмөнкүдөй негизги тыянактарды жана корутундуларды чыгарабыз [83].

Биринчиден, Кыргыз Республикасынын аракеттеги Конституциясы [14] да, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык мыйзамы [15] да референдумдун предметин так аныктабастан, бүткүл элдик добуш берүүгө чыгарылуучу маселенин формаларын гана бекитишет [83].

Экинчиден, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги Конституциялык мыйзамы бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү [83] жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамдын долбоору, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору чыгарылат деп, алардын баарын эсептегени менен негизи мыйзамдын формалары тууралуу гана кеп болуп жатат.

Үчүнчүдөн, биздин пикирибизде, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 2-беренесинин жана «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын [15] 2- жана 7-беренелеринин жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети болуп, мыйзам менен жөнгө салынуучу коомдук мамилелер эсептелет.

Төртүнчүдөн, мамлекеттик маанидеги жана мамлекеттик деңгээлде же бүткүл элдик чечим аркылуу чечилүүчү маселелер да Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети боло алышат.

Бирок, референдумдун предмети боло албай турган да маселелер бар.

Мындай маселелер мыйзам менен так аныкталып, алардын чечилүү жол-жобосу да мыйзам менен так жана ачык бекитилген. Алардын катарына төмөнкү маселелер кирет:

1) согуш жана тынчтык;

2) Президенттин, Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу;

3) Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу;

4) салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу;

5) тарифтер жөнүндө;

6) мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү;

7) Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары;

8) аскердик же өзгөчө абал киргизүү;

9) республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү;

10) мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан;

11) мунапыс жана ырайым кылуу маселелери [15].

Бешинчиден, мыйзамга ылайык, жана А.Ш. Мамбеткулов белгилегендей Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети катары бүткүл элдик добуш берүүгө коюлуучу маселелерге төмөнкүдөй шарттар коюлуусу керек [3; 63, 34-40 б.].

1) алар Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келбеси шарт;

2) алар адамдын жана жарандын жалпы таанылган укуктары менен эркиндиктерин жана аларды ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин чектебөөсү, басмырлабоосу же жокко чыгарбоосу керек.

3.2 Кыргыз Республикасында референдум укуктук институтун өркүндөтүүнүн жолдору

Кыргыз Республикасында референдум өткөрүү практикасы, талдоо көрсөткөндөй, эң оболу бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан бир катар проблемаларды ашкереледи.

Биринчи жолу эгемен Кыргызстанда референдум 1994-жылы 22-октябрда өткөрүлгөн, анда бул институт аркылуу 1993-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясына [104] өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген.

Жалпыга маалым болгондой эле, ошону менен бирге М.Дж. Джумабаев Г.Т. Искакова белгилешкендей, референдумдун натыйжасы боюнча, Кыргызстанда мыйзам чыгаруу бийлиги: Мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйыны болуп эки палатадан турган Парламент тарабынан ишке ашырыла баштаган. Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү органынын структурасы жөнүндөгү маселе башка мааниси андан кем эмес маселелер менен катар бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган [83; 105, 16-27 б.].

Башкача айтканда, 1994-жылдын 22-октябрындагы референдумда Кыргызстандын эли эки суроого добуш берген: «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-главасынын 1 жана 2 бөлүмдөрүнө төмөнкүдөй жоболор киргизилишине макулсузбу?» [83].

Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мыйзамдарына жана мамлекеттик турмуштун башка маанилүү маселелерине өзгөртүүлөр жана толуктоолор референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) коюлушу мүмкүнбү? Ооба. Жок. *(Бюллетенде коюлган суроолор: автордун белгилөөсү)*. (Бул тууралуу М. Дж. Джумабаев учурунда өз ишинде жазган) [83].

Кыргыз Республикасында мыйзам чыгаруу бийлигин эки палатадан турган Жогорку Кеңеш жүргүзөт: Мыйзам чыгаруу жыйынынын курамы туруктуу иштеген жана республиканын бүткүл калкынын өкүлчүлүгүнүн негизинде шайланган 35 депутаттан турат; Эл өкүлдөр жыйынынын курамына 70 депутат кирип, сессиялык негизде иштейт жана аймактык кызыкчылыктардын өкүлчүлүгүнүн негизинде шайланат. Ооба. Жок. *(Бюллетенде коюлган суроолор: автордун белгилөөсү)*. (Бул тууралуу М. Дж. Джумабаев учурунда өз ишинде жазган) [83].

1994-жылдын 22-октябрындагы референдум Президент А.А.Акаевдин Жарлыгы менен дайындалган. Жарлык “Кыргыз Республикасында саясий туруктуулукту камсыз кылуу жөнүндө жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү кечиктирилгис чаралар жөнүндө” [106] деп аталат. Учурунда Г.Т. Искакова өз эмгектеринде белгилегендей «... бүткүл элдик добуш берүү Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү органы – 12-шайланган Жогорку Кеңеш таратылып же “тыштан жана ичинен уюшулган өзүн өзү таратуу” болуп өткөн шартта жүргүзүлгөн [53; 105, 16-27 б.]. Андан ары автор төмөндөгүдөй жазган «Кыргыз Республикасында саясий туруктуулукту камсыз кылуу жөнүндө жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү кечиктирилгис чаралар жөнүндө» [53; 105, 16-27 б.]. деп аталган жарлыгын чыгарып, Президент А.А.Акаев 12-шайланган Жогорку Кеңеш өзүнүн негизги милдетин – мыйзам чыгаруу ишин андан ары жүргүзө албай калды” жана «Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу иши мөөнөтүнөн мурда токтотулду» -деп жарыялады.

Биринчи маселени жактап, 1 636 372 -88,9% добуш берди

КАРШЫ 201 594 – 11%

Жараксыз бюллетендердин саны 81 967.

Экинчи маселени жактап добуш бергендер 1 620 231 – 88,1%

КАРШЫ 218 692 – 11,9%

Жараксыз бюллетендердин саны 80 087

Катышкандардын саны 86%, демилгени колдогондор референдумга катышкандардын 90 %ын түздү.

Жогорку өкүлчүлүктүү орган менен Кыргыз Республикасынын Президентинин каршылашуусунун себептери жөнүндө талашка өтпөстөн, 1993-жылдын 5-майындагы КР Конституциясынын 1-беренесинин 5-пунктуна [104] көңүл бургубуз келет, анда бүткүл элдик добушка чыгарууга боло турган маселелердин тизмеси берилген. 1993-жылдын Конституциясына ылайык, элдин эркин билүү үчүн мыйзамдар жана *мамлекеттик турмуштун башка маселелери* референдумга коюлушу мүмкүн.

Референдум Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринин же үч жүз миңден кем эмес жарандын талабы боюнча, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентинин демилгеси боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн. Ошентип, 1993-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы [104] республикада референдумду демилгелөөгө укуктуу болгон субъектилердин чөйрөсүн белгиледи жана референдумга коюлуучу маселелерди аныктады. Конституция өз кезегинде мамлекеттин аймагында жогорку юридикалык күчкө жана тикеден тике колдонууга ээ болгон мыйзам деп таанылат.

Биздин оюбузча, буга байланыштуу Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун отставкадагы судьясы Б.С.Эбзеевдин позициясы талашсыз, ал «Конституция жогорку укуктук нормаларды бекемдөөнүн жана билдирүүнүн ыкмасы, ушул мааниде алганда ал өзү абсолюттук норма катары чыгат жана ал ар кандай укуктук актыларга карама-каршы келбейт...» деди [90,152-б.].

Негизги мыйзамдын жогорку юридикалык күчүн бекемдөө Конституциянын мыйзамдар иерархиясындагы жана баардык органдар менен кызмат адамдары кабыл алган башка укуктук актылардагы үстөмдүгүн билдирет.

Конституциянын тикеден тике таасири конституциялык нормаларды конкреттештирүү мыйзам чыгаруучу жана укук колдонуучу органдар, анын ичинде соттор тарабынан жүргүзүлө тургандыгы келип чыгат. Мындай конкреттештирүү процессинде «Конституциянын тамгасынан жана духунан», андагы баалуулук багыттарынан четтөөгө, Конституцияда каралган ыйгарым укуктардан же тийиштүү укуктар менен милдеттерди алып жүрүүчүлөрдүн чөйрөсүн чектөөгө болбойт» [90,153-154-б.].

Жогоруда баяндалгандарга байланыштуу, 1994-жылдагы референдумду дайындоо жөнүндө Президент А.А.Акаевдин жарлыгы башкалар менен салыштырганда жогорку юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик-укуктук актыга, башкача айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келди деп ойлойбуз.

Атап айтканда, референдумга коюлган суроонун предметин (объектисин) 1993 ж. 5-майда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциянда [104] Жогорку Кеңешинин компетенциясына киргизген, андыктан, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүнү жана толуктоону Жогорку Кеңеш гана киргизе алмак (96-бер., 1-бөл.) [104].

1993-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын сегизинчи главасы Негизги мыйзамга өзгөртүү жана толуктоо киргизүүнүн төмөнкүдөй тартибин бекемдеген [104]:

« 1. Ушул Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор Кыргыз Республикасынын Президентинин, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын үчтөн биринен кем эмесинин жана Кыргыз Республикасынын 300 миңден кем эмес жарандарынын сунушу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынат [104].

2. Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү сунуш Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту тарабынан корутунду берилгенден кийин 3 айдан

кийин, бирок сунуш түшкөн күндөн тартып 6 айдан кечиктирилбестен, каралат [104].

3. Кыргыз Республикасынын Конституциясына киргизилген өзгөртүүлөрдүн жана толуктоолордун баяндамасы аны Жогорку Кеңеште талкуулоонун жүрүшүндө өзгөртүлүшү мүмкүн эмес» [104]. (Бул тууралуу Г.Т.Искакова учурунда өз ишинде жазган) [105, 53].

Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүүнүн мыйзам чыгаруучу белгилеген өзгөчө тартиби ал “бүткүл Ата мекендик укук системасынын каркасы” деп таанылгандыгы, ошондой эле “саясий жана коомдук түзүлүштүн туруктуулугунун талашсыз жана бирден бир укуктук кепилдиги болуп санала тургандыгы” менен шартталган [90,11,14-б.].

Россиялык илимпоз Т.Я.Хабриеванын пикири боюнча, Конституцияны кайра кароо жана ага түзөтүү киргизүү процедурасы кыйла татаал, анткени Негизги мыйзамдын катуулугу Россия Федерациясынын Конституциялык сотуна Конституцияны чечмелөө укугун берүүнүн себептеринин бири деп эсептелинет [107,56-б.].

Конституциялык юстиция органы тарабынан Конституцияны чечмелөө Конституциянын жоболорун түшүнүүдө, анын позитивдүү укуктук принциптерин билүүдө так эместиктерди жоюуда турат. Чечмелөө – укук нормаларынын маанисин (мазмунун) аныктоого жана аны бир субъект тарабынан экинчисине түшүндүрүүгө багытталган белгилүү ой жүгүртүү процесси [108]. Укуктук нормаларды чечмелөө мыйзамдарды бир түрдүү түшүнүүгө жана колдонууга көмөк көрсөтөт, ошондой эле мыйзам биримдигин камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотуна эгемен Кыргызстандын Конституциясын чечмелөөдө өзгөчө роль таандык.

1993-жылдын 5-майындагы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [104] 85-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык, Конституциялык сот Конституцияны коргоо боюнча сот бийлигинин

жогорку органы деп таанылган. Конституциялык сот өзүнүн ага таандык өзгөчө формасында сот бийлигин – Конституциялык сот өндүрүшүн жүргүзөт. Конституциялык сот, атап айтканда:

1. Конституция менен ажырым болгондо мыйзамдарды жана башка ченемдик-укуктук актыларды Конституцияга ылайыксыз деп тааныган,

2. Конституциянын колдонулушу жана чечмелениши менен байланышкан талаштарды чечкен;

3. Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндөгү маселе боюнча корутунду берген.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту берген чечмелөө – расмий чечмелөө, ошондуктан, башка субъектилер үчүн милдеттүү болуп саналат [104].

Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун төрагасы В.Д.Зорькиндин көз карашын бөлүшүп, Конституциялык сот тарабынан Конституцияны чечмелөө «...мыйзамдагы Конституцияга ылайык келбеген жоболорду алып салуу үчүн кызмат кылат, муну менен Конституцияны коргойт жана укук чыгарууну, укук колдонууну жана конкреттүү укуктук мамилелердин бүткүл тармагын Конституциянын жоболоруна багыттайт» [90,16-б.] -деп ойлойбуз.

Конституциялык юстиция органы жетекчиликке алышы зарыл болгон таяныч позиция, Конституциялык чечмелөөнүн негизги принциби катары анын “өз алдынча жетиштүүлүгүн”, башкача айтканда, аны түшүнүү үчүн ресурстар анын өзүндө жаткандыгын таанууга кызмат кылат[90,56-б.].

Конституциялык сот өзүнүн интерпретациялык ишкердигинде жетекчиликке алууга тийиш болгон ушундай “ресурс” катары Конституциянын өзүндөгү принциптер, преамбуласын кошкондо Конституциядагы баардык бөлүмдөр кызмат кылат.

Бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүштүрүү жана биринин алдында экинчисинин өз алдынчалыгы Кыргыз

Республикасында мамлекеттик бийлик таянган Конституциялык принциптердин бири болуп саналат [104; 92, 23 б.].

Т.Я.Хабриеванын пикири боюнча, Конституция бийликтин ар түрдүү бутактарынын органдарынын ишинин мыйзамдуулугунун критерийи болуп саналат, талаштарды чечүү мүмкүнчүлүгү бар Конституциялык юстиция органы Конституциянын бузулбастыгын камсыз кылууга чакырылган. Ал бул милдетти актылардын Конституцияга ылайык келишин текшерүү аркылуу, ошондой эле Конституциялык нормаларды чечмелөө аркылуу камсыз кылат.

Кыргызстандагы референдумдун предмети жөнүндө талапка кайрылып, “биротоло бүткөн”, жыйынтыктуу тизмелерди (жагдайларды, субъектилерди ж.б.) ээн-жайкын чечмелөөгө жол берилбей тургандыгын” [107,338-б.] баса белгилөө керек.

Референдумга коюлуучу маселелердин тизмесин ал кезде колдонулган Конституция боюнча жеткиликтүү болгон, деп эсептейбиз.

Ушундан улам, 1994-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту Кыргыз Республикасынын Конституциясын [104]. коргоо боюнча өзүнө жүктөлгөн милдетти аткарган жок деп эсептейбиз. Анткени, “Кыргыз Республикасында саясий туруктуулукту камсыз кылуу жөнүндө жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү кечиктирилгис чаралар жөнүндө” [106] ошол учурдагы президент А.А. Акаевдин жарлгында өлкөнүн Негизги мыйзамынын, тактап айтканда, 1993-жылдын 5-майындагы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1 жана 8-главаларына [104] карама-каршы келгендигинин негизинде Конституцияга каршы келет деп тааныган жок. Бул жерде биз толугу менен А.А. Арабаевдин [82, 592-605 б.] оюн тен болушобуз, себеби мындай жагдай 1994-жылы дагы орун алган.

Профессор А.А. Арабаев белгилегендей, 1994-жылдын 22-октябрындагы референдумдун жыйынтыгы боюнча, ошондой эле жалпыга маалымат болгондой, эми өлкөнүн Конституциясына киргизилген толуктоолорго

ылайык, Негизги мыйзамга өзгөртүүлөр жана толуктоолор референдумга коюлушу мүмкүн [82, 592-605 б.].

Баардык кийинки референдумдар (1996,1998,2003,2007-жж.)

Президенттер: А.А.Акаев жана К.С. Бакиев тарабынан дайындалган болчу.

Ата мекендик конституционалист С.К. Косаковдун акыйкат пикири боюнча «... Президентин 1994-жылкы Жарлыгы Конституцияга карама-каршы болгон жана КР Президентинин бийлигин бекемдөө боюнча Конституцияга каршы өзгөрүүлөргө жол ачкан» [109,10-б.].

Тике демократиянын бул институтун тез-тез, көп учурда туура эмес пайдалануу Кыргызстанда элдик эгемендикти ишке ашырууда референдумдун маңызын жана ролун бурмалап түшүнүүгө көмөк көрсөткөн. Мындай тенденция референдумда кабыл алынган чечимдердин кадырын кетирген жана саясий-укуктук маанисин төмөндөткөн.

Конституциянын туруктуулугу – экономикалык-социалдык жана саясий турмуштун туруктуулугунун эң маанилүү шарты. Конституциялык текст менен өлкөнү өнүктүрүүнүн жаңы шарттарынын ортосундагы карама-каршылык Негизги мыйзамдын ченемдерин чечмелөө жана интерпретациялоо жолу менен жоюлууга тийиш, аларды өзгөртүү же алып салуу аркылуу барууга болбойт.

Референдумдун натыйжалары боюнча Кыргыз Республикасынын Парламенти эки палатага бөлүнүп калды, бирок Конституцияда бир палаталуу Парламенттин компетенциясы сакталып турат. Жогорку Кеңештин 1995-жылдын февраль-мартында жаңыдан шайланган курамы Конституциянын эски жоболорун жетекчиликке алды.

А.Акаев «Эсте калган 10 жыл» деген китебинде “ал мезгилдеги парламент өтө эле саясатташып кеткен... Депутаттар ал тургай өздөрүнүн эки палатасынын ыйгарым укуктарын жакшылап аныктай алган эмес” [110,164-б.]-деп жазып отурат.

Бирок, Г.Искакованын пикири адилеттик болуп саналат, ал парламенттин ишинин төмөнкү көрсөткүчүнө жооп кылып, “иш жүзүндө референдумда парламенттин эки палатасы түзүлгөн, алардын ыйгарым укуктарын бөлүштүрүүнү “унутуп коюшкан”, ошондуктан парламент ошондой иштегендиги эч кимди таң калтырбайт. Ушунун баардыгы шашкандын кесепети...» [53,339-б.]-деп көрсөткөн.

1995-жылдын 24-декабрына карата Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо дайындалган. Оппозициядагы топтор төмөнкүдөй шылтоо келтирип, шайлоо дайындоого каршы чыгышкан: Президент Акаев 1991-жылы шайланган жана ага ылайык анын ыйгарым укуктарынын Конституциялык мөөнөтү 1996-жылы октябрда аяктамак. Демек, шайлоо Президенттин ыйгарым мөөнөтү бүтөрүнө эки ай калганда, башкача айтканда, 1995-жылдын августунда дайындалууга тийиш эле.

Ошондуктан, Акаев мындай деп жазган: “Менин жакынкы тегерегимде референдумга түрткүлөгөн адамдар аз эмес эле. Бул жөнөкөй иш болгон жана сөзсүз ийгиликти кепилдемек” [110,180-б.].

Албетте, референдум өткөрүү аркылуу Президенттин ыйгарымын кезектеги мөөнөткө узартуу анда да, бүгүн да мамлекеттик түзүлүштүн демократиялык принциптерине каршы келмек.

Кыргыз Республикасынын Президентин биринчи жолу альтернативалык шайлоо 1995-жылдын 24-декабрында болуп өттү. Президенттик кызматка өз талапкердигин койгон 8 талапкердин ичинен 2 талапкерди (Турсунбай Бакир уулу, Юруслан Тойчубеков) каттоодон баш тартылган, кийинки 3 талапкер (Мамат Айбалаев, Жумгалбек Аманбаев, Өмүрбек Текебаев) катталбай калган. Ошентип, шайлоонун 1-турунда президенттик кызматка Акаев А., Масалиев А., Шеримкулов М. катышкан. Шайлоочулардын 73% добушун алып, А.Акаев шайлоодо жеңишке жетишкен.

«Ошол мезгилдеги ички жагдайды талдоого алып, А.Акев мындай деп жазган: президенттик ыйгарым укуктун анык болбогону ... алга илгерилөө маселесин жарга такай тургандыгын ачык көрүп турдум[110,214-б.].

Көйгөйдү чечүүнүн жолун Президент А.Акаев бийликтин ар бир бутагынын ыйгарымдарын алда канча так аныктоодон жана алардын жетектөө чөйрөсүн чектөөдөн көргөн. Ошентип, кайрадан Президент Акаев 1996-жылы 10-февралда бул маселе боюнча референдум өткөрүү жөнүндө жарлыкка кол коюп, референдумга кайрылган [111].

1996-жылкы Конституциялык өзгөртүүлөрдүн себебин талдап, А.А.Арабаев: «Коомдун жана мамлекеттин иш-аракети алардын туруктуу түрдө конституциялык өнүгүүсүн шарттайт. Эгерде коомдун өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында Конституциянын нормалары коомдук мамилелерге укуктук таасир тийгизүүнүн объективдүү жолу менен өзгөрүп жаткан керектөөлөрүнөн артта кала баштаса, конституциялык реформа жүргүзүүгө өбөлгө түзүлөт. 1996-жылдагы конституциялык реформанын зарылчылыгы объективдүү мыйзам-ченемдүүлүк болгондугунда талаш жок. 1994-жылы сентябрда 12-шайланган Жогорку Кеңеш өз алдынча тарап кеткенден кийин 1994-жылы 22-октябрда эки палаталуу парламентти түзүү тууралуу бүткүл элдик добуш берүү менен байланыштуу өлкөнүн эгемендүү тарыхында парламенти уюштуруунун принциптүү жаңы модели бекитилди [82, 592-605 б.]. А.А. Арабаев белгилегендей «...Эки Палаталуу парламент иштей баштаган алгачкы күндөрдөн тартып эле жаңы Жогорку Кеңештин компетенцияларына карата Конституциялык нормалар менен жоболордун ылайыксыздыгы байкалды. Бул бирдиктүү Жогорку Кеңештин ичинде Мыйзам чыгаруу жыйыны менен Эл өкүлдөр жыйынынын, ошондой эле Парламенттин Президент менен жана башка мамлекеттик бийлик институттары менен өз ара мамилелеринен көрүнө баштады. Ушундан улам Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин бутактарынын

ортосундагы ыйгарым укуктардын чегин ажыратуу зарылчылыгы пайда болду» [9,61-б.; 82, 592-605 б.].

Демилгечи, Кыргыз Республикасынын ал кездеги Президенти А. Акаевдин көз карашынан алганда «...февраль референдумуна Президент Конституциянын кепили катары милдеттенмелерин толук көлөмдө аткарсын үчүн гана зарыл болгон чекте анын ыйгарымдарын кеңейтүү жөнүндө сунуш киргизилген» [110,215-б.].

1996-жылдын 10-февралындагы референдумга төмөнкү маселе коюлган: «Сиз Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын жактырасызбы?». Ооба. Жок. К.А. Абдукадыровтун диссертациясында келтирилген маалыматка ылайык [92]:

Жактап 2 125 972 жооп берген, бул 98, 6%ды түзөт

Каршы добуш бергендер -31 085, бул 1,4%ды түзөт

Жараксыз бюллетендердин саны - 20 934.

Катышкандардын көрсөткүчү - 96,6%.

Референдумдун натыйжалары боюнча Конституцияга киргизилген Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктарындагы өзгөрүүлөргө кыйла кеңири токтолобуз. (Төмөндө келтирилген Салыштырмалуу таблицадагы айрым маалыматтар кыргыз окумуштуулары А.Ш. Мамбеткулов [63], Г.Т. Искакова [53;105], К.А. Абдукадыровтун [92], З.У. Матисакованын [112] илимий иштеринде дагы чагылдырылган, жана ошондой эле коомдук талкууда чыгарылып мамлекеттик расмий ММКда жарыяланган [111]: *автордун белгилөөсү*)

1993-жылдагы Республикасынын Конституциясынын 4-бер.	Кыргыз	
--	--------	--

<p>Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн структурасын аныктайт жана Жогорку Кеңештин бекитүүсүнө киргизет</p>	<p>Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн структурасын аныктайт</p>
<p>Жогорку Кеңештин макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Премьер-министрин дайындайт</p>	<p>Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Премьер- министрин дайындайт</p>
<p>Премьер-министрдин сунушу жана Жогорку Кеңештин макулдугу менен Өкмөт мүчөлөрүн дайындайт</p>	<p>Кыргыз Республикасынын Премьер-министри менен кеңшип, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мүчөлөрүн, ошондой эле администрациялык мекемелердин жетекчилерин дайындайт; аларды кызматтан бошотот</p>
<p>Өкмөттүн отставкага чыгуу өтүнүчүн кабыл алат, өз демилгеси менен Жогорку Кеңештин макулдугу боюнча Өкмөттүн ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда тапшыруу жөнүндө чечим кабыл алат</p>	<p>Премьер-министрдин, Өкмөттүн же айрым мүчөсүнүн Премьер- министрдин же Өкмөттүн отставкасы тууралуу өтүнүчүн кабыл алат</p>

<p>Жогорку Кеңештин макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Башкы прокурорун дайындайт</p>	<p>Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Башкы прокурорун дайындайт; Башкы прокурордун орун басарларын, облустардын жана Бишкек шаарынын прокурорлорун жана Кыргыз Республикасынын аскер прокурорун дайындайт; аларды кызматтан бошотот</p>
<p>Жогорку Кеңештин макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын башкармасынын төрагасын дайындайт</p>	<p>Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын башкармасынын төрагасын кызматка дайындайт; аны кызматтан бошотот</p>
<p>Жергиликтүү кеңештеринин макулдугу менен Премьер-министрдин райондор менен шаарлардын мамлекеттик администрацияларынын башчыларынын, облустардын жана Бишкек шаарынын мамлекеттик администрацияларынын башчыларынын сунушу боюнча дайындоолорун бекитет</p>	<p>Облустардын, райондордун, шаарлардын тийиштүү жергиликтүү кеңештеринин макулдугу менен алардын мамлекеттик администрацияларынын башчыларын дайындоо жүргүзөт; аларды кызматтан бошотот</p>

<p>Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун төрагасынын, анын орун басарларынын жана Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун жети судьясынын кызматына шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштайт</p>	<p>Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун төрагасын, анын орун басарларын жана Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун судьяларын кызматка шайлоо үчүн талапкерлерди Мыйзам чыгаруу жыйынына жана Эл өкүлдөр жыйынына сунуштайт</p>
<p>Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун, Жогорку Арбитраждык сотунун, алардын орун басарларынын жана Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана Жогорку Арбитраждык сотунуну судьяларынын кызматына шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштайт</p>	<p>Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун, Жогорку Арбитраждык сотунун, алардын орун басарларынын жана Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана Жогорку Арбитраждык сотунуну судьяларынын кызматына шайлоо үчүн талапкерлерди Эл өкүлдөр жыйынына сунуштайт</p>

<p>Жогорку Кеңештин макулдугу менен облустардын, Бишкек шаарынын, райондордун, шаарлардын сотторунун төрагаларын, алардын орун басарларын жана судьяларын, облустардын арбитраждык сотторун, ошондой эле Кыргыз Республикасынын аскердик сотторун дайындайт жана мыйзамда каралган учурларда кызматтан бошотот.</p>	<p>Облустардын, Бишкек шаарынын, райондордун, шаарлардын сотторунун төрагаларын, алардын орун басарларын жана судьяларын, облустардын арбитраждык сотторун, ошондой эле Кыргыз Республикасынын аскердик сотторун дайындайт жана мыйзамда каралган учурларда кызматтан бошотот.</p>
<p>Жогорку Кеңештин макулдугу менен Кыргыз Республикасынын чет мамлекеттердеги жана эл аралык уюмдардагы дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн башчыларын дайындайт</p>	<p>Кыргыз Республикасынын чет мамлекеттердеги жана эл аралык уюмдардагы дипломатиялык өкүлдөрүн дайындайт жана чакырып алат</p>

<p>Жогорку Кеңеш кабыл алгандан кийин эки жумалык мөөнөттө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына кол коет же өзүнүн каршылык көрсөтүүсү менен кайталап карап чыгуу үчүн Жогорку Кеңешке кайтарып берет. Эгер Жогорку Кеңеш депутаттардын жалпы санынын үчтөн экисин түзгөн көпчүлүк добуш менен өзү кабыл алган чечимди ырастаса, Кыргыз Республикасынын Президенти мыйзамга кол коет; эгер Президент эки жумалык мөөнөттө мыйзамга өз мамилесин билдирбесе жана кайтадан кароону талап кылбаса, анда ал кол коюуга милдеттүү.</p>	<p>Мыйзамга кол коет же өзүнүн каршылыктары менен Жогорку Кеңештин тийиштүү палатасына кайталап кароо үчүн кайтарып берет; мыйзамдарды элге жарыялайт; Кыргыз Республикасы ратификациялаган эл аралык мыйзамдарга жана Кыргызстандын мыйзамдарына байланыштуу Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотуна кайрылууга укуктуу.</p>
<p>Кыргыз Республикасынын Президенти мамлекеттик турмуштун маселелерин референдумга кое алат</p>	<p>Кыргыз Республикасынын Президенти өз демилгеси менен референдум дайындайт; 300 миңден кем эмес шайлоочунун, Жогорку Кеңештин 2 Палатасынын жалпы санынын көпчүлүгүнүн демилгеси боюнча референдум дайындоо жөнүндө чечим кабыл алат.</p>

А. Акаевдин сөздөрүнө караганда, 1996-жылдын 10-февралындагы референдумда «Кыргызстандагы президенттик ыйгарымды АКШдагы, Франциядагы жана КМШнын бир катар өлкөлөрүндөгү деңгээлге чейин көтөрүү максаты коюлган эмес... Биз алда канча жупуну милдеттерди койгонбуз. Башкы максат өлкөнүн өнүгүшүнүн жаңы этабына өтүүдө мамлекеттик бийликти чыңдоодо турган» [110, 216-б.].

Бул референдумдун натыйжасында «...Президент менен Жогорку Кеңештин ортосунда таасир көрсөтүү тең салмактуулугу өзгөргөн, эгерде алгач СССРден калган мурас катары президенттик институту ар кандай саясий партиялар көрүнүктүү роль ойногон күчтүү парламент тарабынан тең салмакталып турса, мезгил өтүп, А. Акаев бийликтин баардык бутактарынын үстүнөн арбитр болуп алган, күчтүү аткаруу функцияларын өз колуна топтогон», -дейт саясчы Ж.Сааданбеков А.Акаевге каяша айтып [113,380-б.].

1996-жылдын 10-февралындагы референдум парламенттин палаталарынын ортосундагы ыйгарымдарды бөлүп, Президентин ыйгарым укуктарына кыйла өзгөртүү киргизди. Жалпыга маалым болгондой, жана ошондой эле Г.Т. Искакованын белгилеп кеткенидей «...өкмөттүн структурасы, анын мүчөлөрүн жана администрациялык ведомстволордун жетекчилерин дайындоо, премьер-министрдин жана кабинеттин мүчөлөрүнүн отставкасы жөнүндө, чет өлкөлөрдөгү дипломатиялык өкүлчүлүктөрдү дайындоо жөнүндө маселелерди чечүү үчүн Жогорку Кеңеш менен макулдашуу талап кылынбай калган. Мамлекет башчысы Коопсуздук Кеңешин түзүп жана ага жетекчилик кылып, Боршайкомдун жетекчилерин жана Эсеп палатасынын төрагасын, ошондой эле алардын курамынын үчтөн бирин дайындап калган, баардык деңгээлдеги жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын жана республикадагы баардык судьяларды өзү дайындайт» [105, 16-27 б.]. Г.Искакова бул туурасында акыйкат жазган: «Институционалдык дизайн ушунчалык көкөлөп, мыйзам

чыгаруу чөйрөсүндө, ошондой эле өкмөткө жетекчилик кылуу чөйрөсүндө Президентке эбегейсиз ыйгарым укуктар берилип, бирок мында мыйзамдарга мурдагыдай эле парламент, ал эми мыйзамдардын аткарылышына – өкмөт жооп берип калган» [53,340-б.].

Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча кезектеги референдум 1998-жылдын 17-октябрында өткөрүлгөн.

Референдум Кыргыз Республикасынын Президентинин 1998-жылдын 1-октябрындагы №292 «1998-жылдын 17-октябрындагы Кыргыз Республикасындагы референдум (бүткүл элдик добуш берүү) жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен дайындалган [114].

Кыргызстандын элине өзүнүн кайрылуусунда Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев белгилегендей, “мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу бутагын андан ары өркүндөтүү менчиктин баардык формалары үчүн тең укуктуу шарт түзүп берүү жана басма сөз эркиндигинин бекем кепилдигин камсыз кылуу” [115] Кыргыз Республикасынын Конституциясына түзөтүү киргизүүнүн негизги максаты болгон.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 1998-жылдын 1-сентябрындагы Жарлыгы менен Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссия сунуш кылган «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жөнүндө» мыйзамдын долбоорун бүткүл элдик талкуулоо үчүн массалык маалымат каражаттарында жарыялоо талкуунун жүрүшүндө түшкөн сунуштарды эске алуу менен мыйзамдын долбоорун жеткире иштеп чыгуу тапшырылган эксперттик жумушчу топ түзүү жана 1998-жылдын 1-октябрынан кечиктирилбестен, Кыргыз Республикасынын Президентинин кароосуна сунуштоо каралган [116; 105, 16-27 б.].

Бүткүл элдик талкууга коюлган мыйзамдын бул долбоору маселелердин үч блогун камтыган. Биринчиден, Кыргызстанда Жогорку Кеңештин ишин

жана шайлоо системасын уюштуруунун конституциялык негиздерин өркүндөтүү каралган. Жогорку Кеңештин жалпы санын сактоо менен мыйзам чыгаруу жыйынынын курамын 67 депутатка чейин кеңейтүү жана эл өкүлдөрүнүн санын ага ылайык 38 депутатка чейин кыскартуу сунуш кылынган. Экинчиден, экономикалык эркиндиктин жана Кыргыз Республикасын туруктуу экономикалык өнүктүрүүнүн конституциялык негиздерин өркүндөтүү керек болчу. Ушул максатта жер жөнүндөгү маселе бүткүл элдик талкууга коюлган. Кыргыз Республикасынын Конституциясында “Жер жана башка табигый ресурстар жеке менчик, мамлекеттик, коммуналдык жана башка менчиктин түрлөрүндө болушу мүмкүн экендиги сунушталган, анткени Кыргыз Республикасынын Конституциясында бул жагынан белгилүү карама-каршылыктар бар экендиги байкалган”. Үчүнчүдөн, Кыргыз Республикасында сөз жана басма сөз эркиндигин конституциялык камсыз кылуу каралган. Мыйзамдын долбоору бул максатта Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 65-беренесин жаңы пункт менен толуктоону караган, анын нормаларына ылайык, сөз жана басма сөз эркиндигин чектеген мыйзамдарды кабыл алууга жол берилген эмес[17,66-68-б.].

Бул таблицада 1998-жылдын 17-октябрындагы референдумдун натыйжалары боюнча Кыргыз Республикасынын Конституциясына [104] киргизилген өзгөртүүлөр көрсөтүлдү (Келтирилген салыштырмалуу таблицадагы маалымат өз учурунда А.А. Арабаевдин [82, 592-605 б.], Г.Т. Искакованын [105], К.А. Абдукадыровтун [92] ошону менен бирге Венециялык Комиссиянын корутундусунда [1-3 жоболор: 117.],—жана ошондой эле коомдук талкууга чыгарылып мамлекеттик расмий ММКда жарыяланган [116]: *автордун белгилөөсү*)

Конституциянын жоболору	Конституциянын жаңы редакциясы
--------------------------------	---------------------------------------

<p>4-бер. 1, 2, 3, 4-б.</p>	<p>1. Кыргыз Республикасында менчик мамлекеттик жана жекече болушу мүмкүн. Кыргыз Республикасы менчиктин ар кандай түрлөрүнө жана укуктук жактан бирдей корголушуна кепилдик берет.</p> <p>2. Кыргыз Республикасында жер, анын казынасы, суу, аба мейкиндиги, токой, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү баардык табигый байлык мамлекеттин менчиги болуп саналат.</p> <p>3. Кыргыз Республикасынын мыйзамында белгиленген учурларда жана өлчөмдө жер участкатору жарандарга жана алардын бирикмелерине пайдаланууга берилиши мүмкүн. Жерди сатуу – сатып алууга жол берилбейт.</p> <p>4. Кыргыз Республикасы өз жарандарынын жана юридикалык жактардын менчик укугун, ошондой эле алардын мүлкүн жана башка мамлекеттердин аймагындагы өз менчигин коргойт.</p>	<p>1. Кыргыз Республикасында менчиктин мамлекеттик, коммуналдык, жеке жана башка формалары таанылат жана корголот. Кыргыз Республикасы менчиктин баардык формасын жана алардын укуктук жактан бирдей корголушун кепилдейт.</p> <p>2. Жер, анын казынасы, суу, аба мейкиндиги, токой, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү баардык табигый ресурстар Кыргызстандын элинин жашоосунун жана ишмердигинин негизи катары пайдаланылат жана мамлекеттин өзгөчө кайтаруусуна алынат.</p> <p>3. Жер менчиктин мамлекеттик, коммуналдык, жеке жана башка формаларында болушу мүмкүн. Жер ээлеринин өз укуктарын ишке ашыруу чеги жана тартиби жана аны коргоо кепилдиги мыйзам тарабынан аныкталат.</p>
-----------------------------	---	--

<p>54-бер., 2-б.</p>	<p>2. Жогорку Кеңеш эки палатадан турат: курамы 35 депутаттан турган, туруктуу иштеген жана республиканын бүткүл калкынын кызыкчылыгында өкүлчүлүктүн негизинде шайланган мыйзам чыгаруу жыйыны.</p> <p>2. Курамына 75 депутат кирген Эл өкүлдөр жыйыны сессия тартибинде иштейт жана аймактык кызыкчылыктардын өкүлчүлүгүнүн негизинде шайланат [143, 16-27 б.].</p> <p>3. Эл өкүлдөр жыйыны жана эл өкүлдөр жыйынынын депутаттарын шайлоо тартиби конституциялык мыйзам менен аныкталат.</p>	<p>2. Жогорку Кеңеш эки палатадан турат: курамы 60 депутаттан турган, туруктуу иштеген жана республиканын бүткүл калкынын кызыкчылыгында өкүлчүлүктүн негизинде шайланган мыйзам чыгаруу жыйыны.</p> <p>2. Эл өкүлдөр жыйыны сессия түрүндө иштеген жана аймактык кызыкчылыктардын негизинде шайланган 45 депутаттын курамындагы Эл өкүлдөр жыйыны.</p> <p>3. Эл өкүлдөр жыйыны жана эл өкүлдөр жыйынынын депутаттарын шайлоо тартиби мыйзам менен аныкталат.</p>
----------------------	--	---

<p>56-бер., 1-б.</p>	<p>25 жашка чыккан жана көрсөтүлөр алдында республикада 5 жылдан кем эмес жашаган КР жараны Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын же Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты болушу мүмкүн.</p>	<p>25 жашка чыккан жана көрсөтүлөр алдында республикада туруктуу 5 жылдан кем эмес жашаган КР жараны Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаты болушу мүмкүн. Шайлоо өтүүчү күнгө карата 25 жашка чыккан, шайлоого катышууга укугу болгон жана депутаттыкка талапкердигин коер алдында республикада 5 жылдан кем эмес туруктуу жашаган, анын ичинен тийиштүү облустун же Бишкек шаарынын аймагында 3 жылдан кем эмес жашаган КР жараны Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты болушу мүмкүн.</p>
----------------------	--	---

56-бер., 3-б.	<p>Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаты жана Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты кол тийбестик укугуна ээ: ал кылмыш же оор кылмыш жасаган жерде кармалган учурларды кошпогондо кармалышы же камакка алынышы, тинтүүгө же жеке текшерүүгө алынышы мүмкүн эмес.</p> <p>Депутатты жазык жоопкерчилигине тартууга, соттук тартипте тийиштүү палатанын макулдугу менен гана жол берилет.</p>	
---------------	---	--

Жогоруда келтирилген Мыйзамдын долбоорун бүткүл элдик талкуулоонун жыйынтыгы боюнча А.А. Акаев тиешелуу жарлык чыгарган [114].

Мында, мыйзамдын долбоорунун алгачкы тексти бүткүл элдик талкуунун жүрүшүндө Жогорку Кеңештин палаталарынын курамы туурасындагы биринчи бөлүмдүн экинчи пунктун кошпогондо принциптүү өзгөрүүгө дуушар болгон жок. Долбоордун акыркы вариантында мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан, Эл өкүлдөр жыйыны 45 депутаттан турат деп сунушталган. Палаталардын сандык составын өзгөртүү менен региондордун өкүлчүлүгүн теңөө, депутаттардын ишин уюштурууга

каражатты үнөмдөө принциби ишке ашмак. Мында, мыйзам чыгаруучулар палатасында 15 орун баштапкы вариантында саясий партияларга берилмек [17,68-69-б.; 82, 592-605 б.].

1998-жылы 17-октябрда болуп өткөн референдумга ага катышуу укугу бар КР жарандарынын 96,44% катышкан, анын ичинен 91,14 пайызы же 2075899 адам мыйзамды колдогон. Борбордук комиссиянын чечими менен референдум болуп өттү, деп мыйзам - кабыл алынган [118].

Жаңы редакцияга ылайык, КР Конституциясынын 54-беренесинин 3-пунктундагы норма алынып калган, ал боюнча мыйзам чыгаруу жыйынынын жана Эл өкүлдөр жыйынынын депутаттарын шайлоо тартиби буга чейин конституциялык мыйзамды жөнгө салуу чөйрөсүнө таандык болуп келген[17,69-б.].

Ошондой болсо да, кээде Парламентте өзүнүн саясий демилгелерине катуу каршылыкка дуушар болуп, Кыргызстандын Президенти А.Акаев президентке ишеним көрсөтүү же Конституцияга өзгөртүү киргизүү үчүн референдум сыяктуу куралды нечен курдай колдонгон.

Ар кандай чечим, анын ичинде жалпынын эркин билдирүү жана шайлоолор менен референдумдарда элдик эгемендикти көрсөтүү көпчүлүктүн эркин кабыл алуу болуп эсептелген [53,209-б.].

Президент А. Акаевге ишеним көрсөтүү жөнүндө эки жолу референдум өткөн.

Биринчи жолу 1994-жылы 30-январда маселе эл алдында коюлган учурда төмөнкүчө баяндалган: «1991-жылы 12-октябрда бүткүл эл тарабынан 5 жылга шайланган Кыргыз Республикасынын Президенти болуп санала тургандыгын жана Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген ыйгарым укуктарын өзү шайланган мөөнөттө ишке ашырууга укуктуу экендигин ырастайсызбы?» [119].

«Эсте калган он жыл» деп аталган китебинде Аскар Акаев бул референдум жөнүндө төмөнкүчө эске салат: «Президентке ишеним көрсөтүү

жөнүндө референдум жарыялоо ошол кездеги чакырыктарга бирден бир жооп эле. Мындай референдум 1994-жылы 30-январда, Өкмөт отставкага (Т.Чынгышев башчылык кылган- автордун эскертүүсү) кеткенден кийин бир жарым ай өткөрүп, болуп өткөн» [110,160-б]. Добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын 96,4%ы бүткүл элдик добушка коюлган суроого оң жооп берген. «Кыргыз эли 1994-жылдын октябрындагы президенттик шайлоодо, - деп уланткан А. Акаев, - өзүнүн мамлекет башчысына колдоо көрсөтүүдөн баш тарткан жок».[110,160-б.].

Экинчи жолу - 2003-жылдын 2-февралында. Добуш берүү үчүн бюллетендеги биринчи суроо мындай болгон: «Аскар Акаев 2005-жылдын декабрына чейин (шайлоонун конституциялык мөөнөтү бүткүчө) белгилегендерин турмушка ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын Президенти болуп кала берүүгө тийиш» [120].

А. Акаев мындай референдумдарды, биринчиден, реформа өткөрүү үчүн өз позициясын чыңдоо каражаты катары караган, парламенттин каршылыгына караган эмес; экинчиден, анын талапкерлигин эл колдойт жана саясий демилгесине ишеним көрсөтөт деп түшүнгөн; үчүнчүдөн, президенттик шайлоого альтернатива катары санаган.

А. Акаев өз өлкөлөрүн эң оор сыноолор аркылуу алып өткөн Орто Азия өлкөлөрүнүн лидерлери кезектеги президенттик шайлоонун жүрүшүндө кайрадан шайланарына шек жок, деп эсептеген. Борбор Азиянын өлкөлөрүнүн лидерлери жеке бийлигин чыңдоого жана авторитаризмди орнотууга умтулат деген пикирлер айтылган. Акаев: «бүткүл элдик референдум өткөрүүнүн формасын тандоону ишеним вотуму жөнүндө маселе боюнча элге тикеден тике кайрылууну» [110,181-б.] тандап алган. Референдум А. Акаевдин пикиринде, өзүнүн маңызы боюнча шайлоодон эч кем калбаган демократиянын эң жогорку көрүнүштөрүнүн бири болуп саналат.

Келтирилген далилдердин ынанымдуулугуна жетишүү үчүн тикеден тике демократиянын көрсөтүлгөн формалары бири-бирине каршы келбөөгө, ал тургай бири экинчисин алмаштырбоого тийиш. Шайлоо жана референдум өз ара байланышта болгондуктан, бири-бирин толуктоого тийиш.

1993-жылы кабыл алынган КР Конституциясы президент менен катар референдумга мамлекеттик турмуштун маселелерин чыгарууга 300 миң шайлоочунун талабы менен үндөшүп Жогорку Кеңешке укук. Бирок, бул укугун ишке ашырууга парламенттин бир да аракети ийгиликке алып келген эмес. Маселен, Мыйзам чыгаруу жыйыны 1995-жылы 21-ноябрда токтом кабыл алып, 1995-жылдын 24-декабрында КР Конституциясына өзгөртүү жана толуктоо киргизүү боюнча бүткүл элдик добуш берүүгө умтулган. Референдумга 3 маселе коюлган:

-Мамлекеттик администрациялардын башчыларын шайлоо жөнүндө [121], алар буга чейин Премьер-министрдин сунушу боюнча тийиштүү жергиликтүү кеңештердин макулдугун алгандан кийин президент тарабынан дайындалчу, ал эми райондор менен шаарлардын деңгээлинде тийиштүү жергиликтүү кеңештердин макулдугун алып, премьер-министр дайындаганы менен президент беките турган (Конституциянын 46-бер. 2-бөл.3-4-п.);

- Конституциялык соттун, Жогорку соттун жана Жогорку арбитраждык соттун биригишин [122] билдирген бирдиктүү сот системасы жөнүндө;

-орус тилине мамлекеттик тил статусун берүү жөнүндө [123].

Ошол учурда коомдо талкууга алынган жагдай болуп, жана ошондой эле Г.Т. Искакова белгилегендей кийинки эле күнү 1995-жылдын 22-ноябрында Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйыны, ошондой эле 3 токтомду [124; 125; 126; 105, 16-27 б.] кабыл алып, мамлекеттик администрациялардын башчыларын шайлоо жөнүндө жана орус тилине мамлекеттик тил статусун берүү жөнүндө Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча референдум өткөрүү тууралуу Токтомдордун долбоорлорун Мыйзам чыгаруу жыйыны кабыл алууну четке какты [105, 16-27 б.]. Бирок, Эл

өкүлдөр жыйынынын бирдиктүү сот системасынын маселеси боюнча референдум өткөрүү жөнүндө демилгеси колдоого ээ болду [126; 105, 16-27 б.].

Бирок, бул референдум болбой калды. 1995-жылы 22-декабрда КР Конституциялык соту Чүй облустук кеңешинин доосу боюнча КР Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын жана Эл өкүлдөр жыйынынын референдум өткөрүү жөнүндө токтомун Конституцияга каршы деп тааныды [127]. Ошентип, ата мекендик окумуштуу Г.Т. Искакованын пикири боюнча, «... Жогорку Кеңештин сессия тартибинде иштеген экинчи палатасы – Эл өкүлдөр жыйыны формалдуу түрдө региондордун кызыкчылыгын көздөп, кесипкөй палатанын депутаттарынын умтулуусун таш каптырды. Ал эми эгерде бул жетишсиз болсо, аларга Конституциялык сот жардамга келмек» [53,335-б.].

2003-жылы конституциялык реформаларды жүргүзүү зарылчылыгы [17,73-б.] Кыргызстанда демократиялык процессти өнүктүрүүдө бир катар терс факторлор менен расмий байланышта болгон, ошондой эле мамлекеттик бийликтин бутактарынын ортосунда так жөнгө салынган өз ара аракеттенүү механизми болгон эмес [128].

КР Президентинин 2002-жылдын 26-августундагы «Кыргыз Республикасында конституциялык реформаны даярдоо боюнча чаралар жөнүндө» жарлыгы [129; 82] менен түзүлгөн конституциялык кеңешме 4-сентябрдан тартып 2-октябрга чейин 12 жыйын өтүп, жыйынтыктоочу документти даярдаган. Анда конституциялык реформа боюнча мамлекет башчысынын демилгесине колдоо жана демократиялык кайра түзүүлөргө, мамлекеттик институттардын ыйгарымдарынын конституциялык тең салмактуулугун чыңдоого; сот системасын өркүндөтүүгө, жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүүгө багытталган өзгөртүүлөр менен толуктоолорду иштеп чыгуу жана конституцияга киргизүү зарылчылыгы билдирилген [130].

Өткөрүлгөн конституциялык кеңешменин ишинин негизинде жаңы мыйзам иштелип чыгып 2003-жылы 2-февралда референдумда кабыл алынды [117; 92].

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Конституциянын жаңы редакциясына [132] ылайык, башкача конституциялык-укуктук түскө ээ болду. Юридикалык жактан Жогорку Кеңеш бир мандаттуу аймактык шайлоо округдары боюнча шайланган 75 депутаттын курамындагы бир палаталуу парламент болуп калды.

2007-жылдын 17-сентябрындагы Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун чечими Кыргыз Республикасында 2007-жылы референдум өткөрүүгө негиз болуп калды [133; 92], ага ылайык, «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» мыйзамдын 16-1 главасы конституциялык эмес [11,74-75-б.] деп таанылды. Бул чечим ошондой эле 2006-жылы ноябрда жана декабрда парламент кабыл алган “Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө” мыйзамдардын колдонулушун токтотту.

Х.А. Юнусованын акыйкат пикири боюнча, “Конституциялык соттун бул чечими көбүрөөк тарыхый-укуктук мааниге ээ, ал негиздүү жана мыйзамдуу, анткени 2006-жылы 9-ноябрда жана 30-декабрда Конституциянын жаңы редакцияларын кабыл алууда колдонуудагы конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү тартибинин конституциялык процедуралары бузулган”. Тактап айтканда, 2006-жылдын 9-ноябрындагы Конституциянын жаңы редакциясын кабыл алуу учурунда иштеп жаткан 2003-ж. КР Конституциясынын 96-беренесине ылайык, Конституцияга өзгөртүүлөр менен толуктоолор эки жол менен кабыл алынышы мүмкүн:

- 1) Президент дайындаган референдум менен;
- 2) Конституциялык соттун корутундусун эске алуу менен ЖК тарабынан. Ал эми 2003-жылдагы КР Конституциясынын 58-беренесине ылайык, ЖК Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүүгө укуктуу

болгон. Бирок, ЖК “КР Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө мыйзамга толуктоо – 16-1 деген жаңы глава киргизип, Конституциялык соттун корутундусун албастан, КР Конституциясына өзгөртүү жана толуктоо киргизүү процедурасын белгилеген, мунун өзү колдонуудагы Конституцияга каршы келип, КР Конституциясынын жогорку юридикалык күчү жана тикеден-тике колдонулушу жөнүндөгү 12-беренесинин 1,2-пункттарынын талабын бузган. Конституциянын негизинде мыйзамдар жана башка ченемдик актылар кабыл алына тургандыгын эске алсак, кетирген катасы даана байкалат. Мындан тышкары ЖК дагы бир жагдайды эске алган эмес – КР Конституциясына өзгөртүүлөр 2003-жылы 2-февралда референдумда кабыл алынган. “КР ченемдик-укуктук актылары жөнүндө” КР мыйзамынын 1-беренесинин 7-пунктуна ылайык, референдумда кабыл алынган мыйзамды референдум жолу менен гана өзгөртүүгө же алып салууга болот. Демек, ошол мезгилде референдум гана Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүүнүн бирден бир мүмкүн болгон мыйзамдуу ыкмасы болуп эсептелет[11,74-75-б.].

2007-жылдын 21-октябрында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы боюнча бүткүл элдик добуш берүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгынын негизинде Кыргызстандын Негизги мыйзамы жаңы редакцияда кабыл алынды [17,92-б.; 92].

2005-жылы башталган конституциялык реформаны аяктоо, конституциялык түзүлүштү жана башкарууну өркүндөтүү максатында Конституциялык соттун 2007-ж.14-сентябрындагы чечиминин негизинде КР Президенти Ч.А. Мусабекованын [134,14-15-б.] жана Х.А. Юнусованын [11,45-б.] адилет пикири боюнча, референдум КР Президенти тарабынан 2007-ж. 21-октябрда [135] дайындалды.

2007-ж.21-октябрында референдумга 2 201 034 адам катышты, бул шайлоочулардын тизмесине кирген жарандардын жалпы саныны 80,6 %ын

түздү, анын ичинен “жактап” 2 078 748 (76,19 %), “каршы” 993 336 (3,64 %) [136] добуш берди.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2007-жылдын 23-октябрдагы [137] редакциясы башкаруунун орун алган системасын жана мындан келип чыккан коомдук мамилелерди өзгөрттү. Биринчиден, Жогорку Кеңеш толугу менен партиялык тизме боюнча пропорционалдык шайлоо системасы боюнча түзүлгөн. Ага ылайык, Жогорку Кеңеш уюштуруу-институционалдык өзгөрүүгө дуушар болду, бул болсо парламенттин ишинин функционалдык-мазмундук жагына оң таасирин тийгизди. Экинчиден, Жогорку Кеңештин депутаттык мандатынын укуктук табияты жана статусу өзгөрдү. Үчүнчүдөн, Кыргыз Республикасынын Президенти менен Жогорку Кеңештин ортосундагы өз ара мамилелердин конституциялык негиздери өзгөрдү. Төртүнчүдөн, 2003-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен салыштырганда Өкмөттү түзүүнүн маңызы жана тартиби сапаттык жактан өзгөрдү. Бешинчиден, жаңы укуктук конструкциянын натыйжасында өкмөт Президентке да, Жогорку Кеңешке да отчет берип калды. Алтынчыдан, Жогорку Кеңештин сот органдары менен өз ара мамилеси өзгөрдү. Жетинчиден, мамлекеттик органдарды түзүүдө гана эмес, ошондой эле Жогорку Кеңеште депутаттык фракциялар тарабынан чечим кабыл алуу жагынан да саясий партиялардын ролу жогорулады [17,92-б.; 112].

2010-жылы 27-июнда Кыргыз Республикасында өткөн референдум КР Убактылуу Өкмөтүнүн декреттеринин [138] жана “Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясын кабыл алуу боюнча референдум (бүткүл элдик добуш берүү) жөнүндөгү” 2010-жылдын 20-майындагы декретинин негизинде жүргүзүлдү [139].

Аларга 1 962 804 адам катышып, референдумга укуктуу болгон жарандардын жалпы санынын 72,24 %ын түздү, “жактап” 1 777 339 адам добуш берди (катышкан жарандардын жалпы санынын 90,55 %ы), «каршы» –

158 373 адам добуш берди (катышкан жарандардын жалпы санынын 8,07 %ы) [140].

2010-жылдагы референдумдун практикасын талдап, Х.А. Юнусова [11,93-95-б.] ал мыйзамдарды одоно бузуу менен өтүү деген тыянакка келген. Биринчиден, Убактылуу Өкмөттүн 2010-ж. 21-апрелиндеги №20 декрети [138] менен бекиген Референдум өткөрүүнүн убактылуу тартиби укуктук негиз болгон. Аны даярдоонун жана өткөрүүнүн жүрүшүндө Боршайком Убактылуу Өкмөттүн декреттерине таянган, ал эми референдум жөнүндөгү мыйзамдардын нормаларынын Убактылуу Өкмөттүн актыларына каршы келбегендиги гана колдонулган. Убактылуу Өкмөт (УБ) сыяктуу орган КР Конституциясында каралган эмес, андыктан аны ченемдик укук актыларды кабыл алууга (чыгарууга) укугу бар органдарга кошууга болбойт [65]. Экинчиден, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» КР Мыйзамында [65]. “декреттер” деген түшүнүк деги эле жок Үчүнчүдөн, референдум өткөрүү үчүн курамына 13 адам кирген Убактылуу Аткаруу комитети түзүлгөн (саясий партиялардан 7, өкмөттүк эмес уюмдардан 6 киши кирген) [141,142]. 2008-жылы түзүлгөн Боршайкомдун курамынын ыйгарым укуктары №1 декреттин 5-пункту менен мөөнөтүнөн мурда токтоп калган. Төртүнчүдөн, референдумду болуп өттү деп таануу үчүн зарыл болгон референдумдун катышуучуларынын минималдуу саны өзгөртүлгөн, б.а. референдум шайлоочулардын ар кандай катышуусу менен болуп өттү деп таанылат. Бул жобо 2007-жылдагы Кол тийбестик институту Референдум жөнүндө мыйзамдын 45-статьясынын 2-пунктуна карама-каршы келди, ал жерде добуш берүүгө катышуучулардын жарымынан ашыгы катышканда референдум болуп өттү деп таанылат. Бешинчиден, өлкөнүн түштүгүндөгү кайгылуу окуяларга байланыштуу, катышуучулардын тизмесин тактоо жана добуш берүүнү камсыз кылуу көйгөйү пайда болгон. Андыктан, 2007-жылдагы КР Референдуму жөнүндөгү мыйзамдын 36-

беренесине каршы туруп, жарандарга катталган жерин эске албастан, кайсы жерде жүрсө, ошол жерден добуш берүүгө уруксат берилген [143].

Алтынчыдан, көп сандагы жарандарга өздүгүн тастыктаган документи болбогондуктан, паспортунун ксерокөчүрмөсү боюнча добуш берүүгө уруксат берилген [144].

Көпчүлүгү негизги тизмеден өздөрүн таба албай, кошумча тизмелерге катталышкан. Жетинчиден, референдум өлкөнүн аймагынын бир бөлүгүндө киргизилген жана добуш берүү күнү алынып коюлган өзгөчө абалдын учурунда жүргүзүлгөн [145, 146, 147, 148, 149, 150].

Буга 2007-жылдагы КРдеги референдум жөнүндөгү мыйзамдын 9-беренесинин 1-пунктуна ылайык жол берүүгө болбойт. Мындан тышкары, референдумга, ошондой эле өткөөл мезгилдин президенти кызматын киргизүү жөнүндөгү маселе коюлган [151].

КР Конституциясынын бир дагы редакциясында, бир дагы башка ченемдик укуктук актыда мындай кызмат киргизилген эмес, альтернативасыз негизде Р.Отунбаеванын талапкерлигин референдумга коюу бир жагынан шайлоо укугунун жалпы принциптерине каршы келсе, экинчи жагынан 2007-жылдагы референдум жөнүндө мыйзамдын 8-беренесинин 6-пунктунун талаптарына каршы келет, анда мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруучу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан маселелерди бүткүл элдик добушка коюуга ачык тыюу салынат[11,93-95-б.].

Биздин оюбузча, Х.А. Юнусованын ошол мезгилдеги улуттук мыйзамдардын бузулушу тууралуу келтирген жүйөөлөрү абдан туура.

2016-ж. 11-декабрда Кыргыз Республикасынын Конституциясына [14] түзөтүү киргизүү боюнча кезектеги референдум өткөн. Ага төмөнкүдөй мазмундагы суроо киргизилген: «КР Жогорку Кеңеши долбоорун чыгарган «КР Конституциясына өзгөртүү киргизүү жөнүндө» КР мыйзамы кабыл

алынсын, референдумда (бүткүл элдик добуш берүү) анын катышуучулары “ооба” же “жок” деп жооп берүүгө тийиш.

Профессор Ж. Жоробековдун пикири боюнча, Конституцияны өзгөртүү жана референдум өткөрүү демилгеси колдоого муктаж, анткени 2010-жылдагы КР Конституциясынын колдонуудагы редакциясында бир катар кемчиликтер болгон [152].

Сөз Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн туруктуулугун камсыз кылуу жана бийликтин тең салмактуулугун орнотуу үчүн бийликтин мыйзам чыгаруу бутагынын ыйгарым укуктарын козгогон статьяга кошумча киргизүү сунуш кылынган. Атап айтканда, фракциялардын коалициясынан чыгуу жөнүндө түшүнүк кошумчаланган. Ошондой эле Жогорку Кеңештин пленардык жыйындарында добуш берүү укугун жана депутаттык мандатын сактоо менен премьер-министрлик же биринчи вице-премьер-министрлик кызматка дайындалууга депутаттарга мүмкүнчүлүк берүү сунуш кылынган. Эми сот жана президенттик бийликтерде бийликтин тең салмактуулугун кармап туруу системаларын орнотуу нормага толуктоолорду киргизүү менен жаңыланган, ал Жогорку Кеңешке, Г.Т. Искакова белгилегендей «... Жогорку соттун жана Конституциялык палатанын судьяларын Президенттин сунушу боюнча шайлоого, ошондой эле мамлекет башчысынын сунушу менен бошотууга укук берет. Мындан тышкары, Жогорку Кеңешке башкы прокурорду дайындоого макулдук берүү, аны жазык жоопкерчилигине тартуу жана кызматтан бошотуу үчүн депутаттардын добушунун жарымы жетиштүү болот» [105, 16-27 б.].

Жогорудагы автор жазгандай жаңы түзөтүүлөргө ылайык, парламенттин спикеринин жоопкерчилиги күчөтүлүп, коалиция парламенттик көпчүлүк статусун жоготкон учурда отставкага кете тургандыгы маанилүү жаңылык болуп саналат. Фракциялардын коалициясы парламенттик көпчүлүк статусун жоготкон учурда өкмөттүн автоматтык түрдө отставкага кетиши жана анын

жаңы курамынын түзүлүшү [105, 16-27 б.] жаңылык экендигин кошумчалоого болот.

К.Осмоналиевдин [153] көз карашынан алганда 2007-жылы 27-июнда референдумда кабыл алынган КР Конституциясынын колдонуудагы редакциясында республиканын президентинин ыйгарымдары бир аз кыскарып калган, ыйгарымдарынын бир бөлүгү Парламентке, бир аз бөлүгү Өкмөткө өткөн. Сот системасына айрым өзгөртүүлөр кирип, Конституциялык сот жоюлуп, анын ордуна Жогорку соттун Конституциялык палатасы пайда болгон. Эмне себептер менен Коопсуздук кеңеши Коргоо кеңеши деп (өлкө согуш абалында тургансып) аталгандыгы түшүнүксүз. КР Конституциясына киргизүү сунуш кылынган түзөтүүлөр туурасында айтканда, автор аларды жалпысынан колдоп, негиздүүлүгүн көрсөткөн [153].

Х.А. Юнусованын адилет пикири боюнча, «...референдум аркылуу өлкөнүн Негизги мыйзамынын преамбуласына жана 36 статьянын мазмунуна өзгөртүү киргизилген. Баардык эл аралык келишимдердин теңчилиги бекемделген, бирок адам укуктары боюнча эл аралык органдардын чечимдерин милдеттүү түрдө аткаруу жөнүндөгү норма түшүп калган. Премьер-министрдин ыйгарымдары күчөтүлүп, ага кадр маселелерин чечүү укугу берилген. Премьер-министрликке же Биринчи-вице-премьер-министрликке дайындалганда ЖКнын жыйындарына катышуу укугун сактап, өкмөттөгү кызматын токтоткон учурда депутаттык ыйгарымдары толук көлөмдө калыбына келтирилген. Фракциялардын коалициядан чыгуу шарттары катаалдаган, Судьялар кеңешинин алдында Тартип комиссиясы уюшулган. Реформа прокуратура органдарынын ыйгарым укуктарына да жеткен» [11,98-100-б.].

Референдумга 1 190855 адам, б.а. жарандардын жалпы санынын 42,28 %ы катышкан. Анын ичинен “жактап” 948185 адам добуш берген (добуш бергендердин 79,62 %ы), «каршы» –185140 адам добуш берген (добуш бергендердин 15,55 %ы) [154].

Биздин оюбузча, 2016-жылы референдумда КР Конституциясына киргизилген айрым түзөтүүлөр Негизги мыйзамдын өзүнө анча ылайык келбейт. Маселен, 2016-жылдын 11-декабрындагы референдумдун жүрүшүндө КР Конституциясынын 72-беренеси [14] жаңы нормалар менен толукталган, ага ылайык, Жогорку Кеңештин депутаты депутаттык мандатын жана Жогорку Кеңештин пленардык жыйындарында добуш берүү укугун сактоо менен Премьер-министрлик же Биринчи-Вице-премьер-министрлик кызматка дайындалышы мүмкүн [14]. Мында аталган кызмат адамы өкмөттөгү милдетин аткарууну токтотсо, Жогорку Кеңештин депутаты катары депутаттык ыйгарымдары толук көлөмүндө калыбына келтирилет [14]. Бирок, бул жобо мамлекеттик бийликти уюштуруу принциптерине каршы келет, аталган принцип КР Конституциясынын 3-беренесинде бекемделген. Ал жободо Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик аны бөлүштүрүү принцибине негизделет, деп так жазылган. Бул принципке ылайык, мамлекеттик бийлик – мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарынан турат. Алардын органдары жана кызмат адамдары өз милдеттерин аткарууда өз алдынча жана көз каранды эмес. Андыктан, аталган принцип парламенттин депутатына мыйзам чыгаруучу орган катары Аткаруу бийлигинин милдетин (премьер болуу, министр болуу) аткарууга тыюу салат, бул министр, ал тургай премьер-министр мыйзам кабыл алууга укуксуз болгондой эле талап [155].

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын Конституциясындагы мындай карама-каршылыкты жоюу зарыл.

Ошентип, жогоруда баяндалгандарды жыйынтыктап жатып, Кыргыз Республикасында референдум укуктук институтун өркүндөтүүнүн жолдорун негиздөө боюнча төмөнкүдөй тыянактар менен корутундуларды чыгарабыз.

1. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы [15] «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун, Кыргыз

Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын долбоорун [15; 105] кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат. Бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун кабыл алуу маселеси гана коюлат» деген жоболор менен толукталышы керек.

Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 7-беренесин жаңы редакциядагы «1-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

2. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарылган учурда, бүткүл элдик добуш берүүнү өткөрүү датасы ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын өтүүсү менен убактысына жараша аныкталат» деген жоболор менен толукталышы керек.

Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 12-беренесин жаңы редакциядагы «4-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

3. Биздин пикирибизде «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына [64] төмөнкү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керек.

Биринчи кезекте бул Мыйзамдын 8-беренеси жаңы «1-1» бөлүгү менен толукталып, анда жарандар тарабынан элдик демилге тартибинде сунуш

кылынуучу мыйзамдын долбоорун, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын талаптарына ылайык, тиешелүү экспертизалардан өткөрүү милдети Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине жүктөлөөрү бекитилиши керек.

4. «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын [64] 13-беренде «колтамгаларын топтоо» деген сөздөрдөн кийинки «экспертизаларды өткөрүү» деген сөздөрдү алып салуу сунушталат.

ТЫЯНАКТАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөдө Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык-укуктук табиятын аныктоо максатында автор тарабынан “референдум” түшүнүгүн жана анын белгилерин ачып берүү; референдумду укуктук институт катары изилдөө; Кыргызстанда референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн укуктук принциптерине талдоо жүргүзүү; Кыргыз Республикасындагы референдум укуктук институтунун көйгөйлөрүн изилдөө сыяктуу бир катар маселелерди чечүүгө аракет жасалып, алардын жыйынтыгында төмөнкү негизги теориялык **тыянактар** чыгарылды:

1.Референдумдун тарыхый институт экендиги талашсыз. Тарыхый жактан референдум өзүнүн биринчи колдонулган күнүнөн баштап, коомдогу жана мамлекеттеги олуттуу мааниге ээ маселелерди талкуулоонун, аларга болгон жарандардын жана жалпы эле коомду мамилесин аныктоонун жана, айрым учурларда, аларды кабыл алуунун өзгөчө каражаты болуп келген.

2.Референдум тарыхый, саясий, укуктук жана демократиялык институт катары дайыма илимдин жана окумуштуулардын кызыгуусун арттырып келген. Натыйжада референдум тиешелүү илим тармактарында институт катары калыптанды.

3.Ата мекендик укук таануу илимдеринде да референдум институт катары калыптангандыгы талашсыз. Бирок, Кыргызстандагы референдумду, анын теориялык базасын, тарыхый аспектилерин жана практикасын алдын ала талдоонун өзү көрсөтүп тургандай, бул жаатта көп маселелер жана көйгөйлөр бар экендиги ачыкталды. Албетте, мындай абал Кыргыз Республикасында референдумдун теориялык негиздерин жана алар менен байланышкан көйгөйлөрдү изилдеп, аларды чечүүнүн жолдорун илимий жактан негиздеп берүүнүн талап кылат.

4.Референдум институту Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарын калыптандырууда жана жалпы эле Кыргызстандын

мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүндө өзгөчө роль ойногондугу талашсыз. Андыктан Кыргызстандагы референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн теориялык жана укуктук негиздерин жана практикалык көйгөйлөрүн иликтеп, изилдөө менен референдум жөнүндөгү улуттук мыйзамдарды өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу да негизги изилдөө багыттарын түзүшү керектиги да аныкталды.

5.Референдумду жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо көрсөтүп тургандай, бул институт Кыргызстанда тиешелүү түзүмдөн турган референдум жөнүндөгү мыйзамдардын жыйындысы аркылуу бекитилет жана уюштурулат. Кеп Кыргыз Республикасынын Конституциясы башында турган референдумду жөнгө салууга тиешеси бар улуттук мыйзамдар жөнүндө болуп жатат.

6.Ошону менен катар Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдарды терең талдоо керектиги талашсыз. Анткени жогоруда каралган мыйзамдарда референдумдун предмети, аны дайындоодогу жана өткөрүүдөгү коомдук жана практикалык көйгөйлөр референдум жөнүндөгү улуттук укуктук ченемдик актыларда айрым маселелер толук камтылбаганын же учурдун талабына толук жооп бере албай жаткандыгын ачыктап турат.

7.Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдардын постсоветтик мейкиндиктеги башка мамлекеттердин улуттук мыйзамдарынан болгон өзгөчөлүктөрүн аныктап жана бөлүп көрсөтүү менен бул чөйрөдөгү ата мекендик укуктук ченемдик актыларды өнүктүрүүнүн жолдорун иштеп чыгууга болот.

8.Референдумдун укуктук табияты Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары тарабынан анын социалдык маңызын жана мазмунун мүнөздөө менен, анын предмети, субъекттерин жана уюштуруу принциптерин аныктоо менен референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануусунда жатат.

Референдум конституциялык-укуктук институту деп, референдумдун укуктук табиятын мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин, уюштуруу жана өткөрүү тартибин бекитүүгө жана бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган конституциялык-укуктук принциптер менен ченемдердин тутумун түшүнүү сунушталат.

9. Кыргыз Республикасынын аракеттеги Конституциясы [14] да, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык мыйзамы [15] да референдумдун предметин так аныктабастан, бүткүл элдик добуш берүүгө чыгарылуучу маселенин формаларын гана бекитишет. Тагыраак айтканда, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги Конституциялык мыйзамы бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамдын долбоору, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору чыгарылат деп, алардын баарын эсептегени менен негизи мыйзамдын формалары тууралуу гана кеп болуп жатат.

10. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [14] 2-беренесинин жана «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын [15] 2- жана 7-беренелеринин жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети болуп, мыйзам менен жөнгө салынуучу коомдук мамилелер эсептелет.

11. Мамлекеттик маанидеги жана мамлекеттик деңгээлде же бүткүл элдик чечим аркылуу чечилүүчү маселелер да Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети боло алышат. Бирок, референдумдун предмети боло албай турган да маселелер бар. Мындай маселелер мыйзам менен так аныкталып, алардын чечилүү жол-жобосу да мыйзам менен так жана ачык бекитилген. Алардын катарына төмөнкү маселелер кирет:

- согуш жана тынчтык;

- Президенттин, Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу;

- Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу;

- салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу;

- тарифтер жөнүндө;

- мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү;

- Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары;

- аскердик же өзгөчө абал киргизүү;

- республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү;

- мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан;

- мунапыс жана ырайым кылуу.

12. Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети катары бүткүл элдик добуш берүүгө коюлуучу маселелерге төмөнкүдөй шарттар коюлуусу керек (бул тууралуу К.А. Абдукадыров дагы белгилей кеткен [92]):

1) алар Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келбеси шарт;

2) алар адамдын жана жарандын жалпы таанылган укуктары менен эркиндиктерин жана аларды ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин чектебөөсү, басмырлабоосу же жокко чыгарбоосу керек [92].

Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү улуттук укук ченемдик актыларын жакшыртуу боюнча диссертациялык изилдөөнүн негизинде төмөнкү **практикалык сунуштар** иштеп чыгарылды:

1. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат. Бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун кабыл алуу маселеси гана коюлат» деген жоболор менен толукталышы керек.

Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 7-беренесин жаңы редакциядагы «1-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

2. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарылган учурда, бүткүл элдик добуш берүүнү өткөрүү датасы ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын өтүүсү менен убактысына жараша аныкталат» деген жоболор менен толукталышы керек.

Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 12-беренесин жаңы редакциядагы «4-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

3. Биздин пикирибизде «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына төмөнкү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керек.

Биринчи кезекте бул Мыйзамдын 8-беренеси жаңы «1-1» бөлүгү менен толукталып, анда жарандар тарабынан элдик демилге тартибинде сунуш кылынуучу мыйзамдын долбоорун, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын талаптарына ылайык, тиешелүү экспертизалардан өткөрүү милдети Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине жүктөлөөрү бекитилиши керек.

4. «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 13-беренде «колтамгаларын топтоо» деген сөздөрдөн кийинки «экспертизаларды өткөрүү» деген сөздөрдү алып салуу сунушталат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Косаков, С.К.** Конституция Кыргызской Республики 1993 года- конституция суверенного, демократического независимого государства (функциональные аспекты) [Текст] / С.К. Косаков. - Бишкек: КНУ, 2008.

2. **Тургунбеков, Р.Т.** Конституционный строй Кыргызской Республики [Текст] / Р.Т.Тургунбеков. – Бишкек, 1996. – 46 с.

3. **Круглов, Р.Б.** Референдум как высшая форма непосредственной демократии [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ Р.Б. Круглов. – Москва, 1998 - 28 с.

4. **Филиппова, И.А.** Конституционно-правовое регулирование референдума в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ И.А. Филиппова. – Нижний Новгород, 2000. – 192 с.

5. **Нудненко, Л.А.** Теория демократии [Текст]/ Л.А.Нудненко. – М.: Юрист, 2001. – 95 с.

6. **Горлачев, Р.Ю.** Конституционно-правовые гарантии непосредственной демократии в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Р.Ю. Горлачев. – Москва, 2003. - 176 с.

7. **Синцов, Г.В.** Конституционно-правовой институт референдума Российской Федерации и субъектов Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ Г.В. Синцов. – Москва, 2003. – 24 с.

8. **Рахимбаев, Э.Н.** Конституционно-правовые основы системы народовластия [Текст]: Монография / Э.Н. Рахимбаев. – Бишкек: Салам, 2011. - 327 с.

9. **Арабаев, А.А., Арабаев, Р.А.** Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу: Жалпы жана Өзгөчө бөлүктөрү [Текст]: Окуу китеби / А.А. Арабаев, Р.А. Арабаев – Бишкек: КУУ, Юрид. ин-т, Кырг.-Рос. билим берүү академ., 2014. – 411 б.

10. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование [Текст]: Монография /отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: Норма: Инфра-М, 2013. – 656 с.

11. **Юнусова, Х.А.** Референдум в системе народовластия в Кыргызской Республике: конституционно-правовой аспект [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ Юнусова Х.А. – Ош, 2017. – 168 с.

12. **Арабаев, А.А.** Становление конституционного законодательства суверенной Кыргызской Республики [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 /А.А. Арабаев. – Бишкек, 2001. - 172 с.

13. **Жаныбек к. В.** Конституционно-правовое регулирование референдума в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.Жаныбек к. –Бишкек, 2014 - 28 с.

14. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст]: 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган. 2016-жылдын 11-декабрында референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2016-жылдын 28-декабрындагы № 218 Мыйзамы менен өзгөртүүлөр киргизилген [Электрондук ресурс]. Көрүү режимин: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913/20?cl=ky-kg&mode=tekst>.

15. Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө [Текст]: 2016- жылдын 31-октябрдагы №173 Кыргыз Республикасын конституциялык мыйзамы [Электрондук ресурс]. Көрүү режимин: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111452?cl=ru-ru> <http://kenesh.kg>

16. **Акунов, А.А.** Саясат таануу: Окуу китеби [Текст] / А.А. Акунов, Г.С. Мамбеталиева. – Бишкек, 2014.

17. **Арабаев, А.А.** Современный Кыргызстан: государственно-правовое развитие [Текст]: Монография / А.А. Арабаев – Бишкек: Право и политика, 2009. - 672 с.

18. **Сооданбеков, С. С.** Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике [Текст]/ С.С. Сооданбеков, М.К. Укушев. – Б.: Илим, 2002.

19. **Руссо, Ж.Ж.** Об общественном договоре. Трактаты [Текст]: Перевод с франц. А.Д. Хаютина, В.С. Алексеева-Попова / Ж.Ж.Руссо. - М.: "КАНОН-пресс", 1998. - 416 с.

20. "Notes et Etudes documentaries". – 1960. - № 2736. - 22 decembre. - P.5

21. **Крутоголов, М. А.** Государственный строй современной Франции (Четвертая республика) [Текст] / М.А.Крутоголов / Отв.ред. Левин И.Д. - М.:Изд-во АН СССР, 1958. - 304 с.

22. **Дюкло, Ж.** Будущее демократии, пер. с франц. [Текст] / Ж. Дюкло. - М., 1963.

23. **Дюги, Л.** Конституционное право. Общая теория государства [Текст] / Л. Дюги. - М.: Инфра - М., 2016. - 432 с.

24. **Duverger, M.** Droit constitutionne! et politiques. [Текст]/ M. Duverger. - Paris, 1959. P. 228.

25. **Ангелов, А.** Государственное право Народной республики Болгарии [Текст]/А.Ангелов, Б.Спасов. - М., 1962. - .607 с.

26. **Дорогин, В.** Суверенитет в советском государственном праве [Текст] / Под ред.: Аржанов М. / В. Дорогин. - М., 1948. - 208 с.

27. **Коток, В. Ф.** Референдум в системе социалистической демократии [Текст] / В.Ф. Коток. - М., 1963. - 188 с.

28. **Трайнин, И.П.** О непосредственном народном законодательстве в капиталистических странах [Текст]/ И.П.Трайнин // Сов. гос. и право. 1937. - №12. – С.99-117.

29. Заседание Верховного Совета СССР шестого созыва (первая сессии): Стеногр. отчет. – 1962. – 132 с.

30. **Кабышев, В. Т.** Прямое народовластие в советском государстве [Текст] / В.Т. Кабышев. - Саратов: Изд-во Сарат. ун-та 1974. - 149 с.

31.**Сафаров, Р.А.** Институт референдума в условиях общенародного государства [Текст] / Р.А.Сафаров // Советское государство и право. - 1963. - №6. – С.3-12.

32.**Троицкий, С.В.** Институт референдума в освободившихся странах Южной Азии (на прим.: Бангладеша, Пакистана и Шри-Ланки) [Текст] / С.В. Троицкий //Избирательное право и выборы: Сборник статей. М.: Инс-т гос-ва и права АН СССР, 1990. - С.23-39.

33.**Маклаков, В.В.** Референдум в буржуазном государстве [Текст]: / В.В. Маклаков // Правоведение. – 1975. - №6. - С. 96-102.

34.Конституционное право государств Европы [Текст]: Учебное пособие для студентов юрид. вузов и фак./ Отв. ред. Д.А. Ковачев. - М.: Волтерс Клувер, 2005. - 320 с.

35.**Маклаков, В.В.** Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран [Текст]: Учебное пособие / В.В. Маклаков. – М.: ВЮЗИ, 1987. – 63 с.

36.**Барабашев, Г.В.** Непосредственная демократия в СССР [Текст] / Г.В. Барабашев, К.Ф. Шеремет. - М., 1984. - 64 с.

37.**Комарова, В.В.** Референдум в системе народовластия в Российской Федерации [Текст]: дисс.... канд. юр. наук: 12.00.02 / В.В. Комарова.- Москва, 1995. - 224 с.

38.**Серебрянников, В. П.** Учение В.И. Ленина о референдуме и современность [Текст]/ В.П.Серебрянников // Актуальные проблемы государственно-правовой науки в свете решений XXVI Съезда КПСС - Вильнюс, 1981. – 16.

39.**Фарберов, А. П.** Демократия развитого социалистического общества [Текст]/ А.П.Фарберов. - М., 1975. - № 12. С. 131-135.

40.**Сафаров, С. А.** Развитие непосредственной демократии в СССР [Текст]/ С.А.Сафаров // Вопросы политической организации советского общества в период развернутого строительства коммунизма. - М., 1962.

41. **Шахназаров, Г.Х.** Социалистическая демократия [Текст]/ Г.Х. Шахназаров. - М., 1974. – 187 с.

42. **Комарова, В.В.** Механизм непосредственной демократии современной России (система и процедуры) [Текст] / В.В. Комарова. - М.: Формула права, 2006. - 558 с.

43. **Курячая, М.М.** Право граждан Российской Федерации на референдум [Текст]: дис. ... канд. юр. Наук: 12. 00.02/ М.М.Курячая– М., 2004. – 218 с.

44. **Гятов, Р. Р.** Институт референдума в Российской Федерации и в зарубежных странах: конституционно-правовое и сравнительное исследование [Текст]: дисс канд. юр. наук: 12.00.02/ Р. Р. Гятов. - Москва, 2007. - 204 с.

45. **Аванесян, А.А.** Референдум как конституционно-правовой институт в современной России [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А.А. Аванесян. - Волгоград, 2004. - 187 с.

46. **Баглай, М. В.** Конституционное право Российской Федерации [Текст]: Учебник для вузов/ М.Б. Баглай. - 6-е изд., изм. и доп. - М.: НОРМА, 2007. - 784 с.

47. **Дмитриев, Ю. А.,** Референдум в системе народовластия [Текст] / Ю.А.Дмитриев, В.В. Комарова. - М.: Манускрипт, 1995. - 323 с.

48. **Мамичев, В.Н.** Референдум в законодательстве зарубежных стран и России (историко- правовое исследование) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ В.Н.Мамичев – Ставрополь, 2000. – 186 с.

49. **Руденко, В.Н.** Конституционно-правовые проблемы прямой демократии в современном обществе [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Н.В.Руденко. - Екатеринбург, 2003. – 488 с.

50. **Тахтарев, К.М.** От представительства к народовластию [Текст]/ К.М. Тахтарев. - СПб., 1907.

51. **Рахимбаев, Э.Н.** Конституционно-правовые основы и генезис системы народовластия в зарубежных странах и Кыргызской Республике [Текст]: Монография / Э.Н. Рахимбаев. – Бишкек: Изд-ом «Салам», 2008. - 292 с.

52. Конституция СССР 1936 г. [Текст] / [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>

53. **Искакова, Г.Т.** Выборы и демократия в Кыргызстане: Конституционный дизайн президентско-парламентских отношений [Текст] / Г.Т.Искакова. -Б.: «Бийиктик», 2003. - 356 с.

54. Конституция (Основной Закон) СССР Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* // <http://hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>

55. Конституция РСФСР 1978 г. [Текст] / [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1978/red_1978/5478721/

56. Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) РСФСР [Текст]: Закон РСФСР от 15 декабря 1990 г. № 423-І. Утратил силу [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A0%D0%A1%D0%A4%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_15.12.1990_%E2%84%96_423-I

57. Конституция Киргизской ССР 1978 г. Утратила силу [Текст]/ [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>.

58. Конституция Российской Федерации [Текст] / [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/

59. О референдуме Российской Федерации [Текст]: Федеральный конституционный закон от 28 июня 2004 г. № 5-ФКЗ (ред. от 18.06.2017) [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_48221/

60.Казакстан Республикасынын Конституциясы [Текст] / [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

61.О республиканском референдуме[Текст]: Конституционный закон Республики Казахстан от 2 ноября 1995 г. № 2592 [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002592_/06.05.1999

62.Конституция Республики Узбекистан [Текст] / [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* <https://constitution.uz/ru>

63.Мамбеткулов, А.Ш. Некоторые вопросы конституционно-правового регулирования референдума в Кыргызской Республике [Текст] / А.Ш. Мамбеткулов // Правовестник – 2016. - №1. - С.34-40.

64.Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө [Текст]: 2011-жылдын 16-ноябрдагы №212 Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203452/20?cl=ky-kg&mode=tekst> <http://kenesh.kg/ru/project/ru>

65.Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө [Текст]: 2009-жылдын 20-июлдагы №241 Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202591/135?cl=ky-kg&mode=tekst>

66.Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө[Текст]: 2011-жылдын 2-июлу №68 Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203244/60?cl=ky-kg&mode=tekst>

67.Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө [Текст]: 2011-жылдын 30-июндагы №62 Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203100/70?cl=ky-kg&mode=tekst>

68.Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө [Текст]: 2011-жылдын 25-ноябрдагы №223 Кыргыз Республикасынын мыйзамы

<http://www.kenesh.kg/ru/article/show/14/reglament-zhogorku-kenesha-kirgizskoy-respubliki>
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203166/215?cl=ky-kg&mode=tekst>

69. **Арабаев, А.А.** Конституционное развитие Кыргызстана [Текст]: Монография /А.А. Арабаев. – Бишкек, 1998. - 216 с.

70. Толковый словарь русского языка: В.4 т. / Под ред. Д.Н. Ушакова – М.: Госин-т "Сов. энцикл."; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940. – 88405 с.

71. **Ожегов, С.И.** Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст]: 4-е изд., доп.. / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: А ТЕМП, 2006. – 944 с.

72. Юридический энциклопедический словарь. - М., 1987. - 410 с.

73. **Кочев, В.А.** Конституционно-правовая природа института референдума [Текст] / В.А. Кочев, П.А. Ромашов // Вестник Пермского Университета. Юридические науки. – 2019. №45. – С. 386-417.

74. **Пономарев, А. К.** К вопросу о конституционной модели государственного суверенитета [Текст] / А.К. Пономорев // Право и жизнь. – 1998. - № 14. - С.34-4

75. **Эбзеев, Б.С.** Конституция. Правовое государство. Конституционный суд [Текст]: Учебное пособие / Б.С. Эбзеев. - М.: Закон и право 1997. – 349 с.

76. **Коток, В. Ф.** Проблемы развития непосредственной демократии в Советском государстве [Текст]: автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.02 / В.Ф. Коток.- М., 1965. – 29 с.

77. **Дмитриев, Ю. А.** Избирательное право и избирательный процесс [Текст] / Ю.А. Дмитриев, В. В. Габриэлян В. В.- М., 2003.

78. **Воеводин, Л. Д.** Юридический статус личности в России [Текст]: учеб. пособие /Л.Д.Воеводин. - М., 1997. - 304 с.

79. Государственное право Российской Федерации. Курс лекций [Текст] / Курс лекций под ред. О.Е. Кутафина. - М., 1993.

80. **Шадыбеков, К. Б.** Муниципальное право Кыргызской Республики [Текст]: Учебник / К. Б. Шадыбеков, Т.И. Ганиева. – Бишкек. 2011.

81. **Амбарнов, С. Ю.** Законодательство о референдумах (Сравнительный анализ) [Текст] / С.Ю. Амбарнов // Государство и право. - 1992. - №4. - С.129-132.

82. **Арабаев, А.А.** Конституционно-правовые основы становления и развития парламентаризма в Кыргызстане [Текст] / А.А.Арабаев // LEX RUSSICA (РУССКИЙ ЗАКОН). – 2005. - №3. – С.592-605.

83. **Джумабаев, М.Д.** Развитие избирательной системы Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / М.Д. Джумабаев - Москва, 2004. - 271 с.

84. **Кислицын, И.М.** Относительно первого российского закона о референдуме [Текст] / И.М. Кислицын // Вестник Пермского Университета. Юридические науки. – 2009. №4 (6). – С.40-55.

85. **Лебедев, А.Н.** Референдум Российской Федерации как высшая правовая форма политического самоуправления граждан России [Текст] / А.Н.Лебедев // Труды института государства и права Российской академии наук. – 2014. - № 5. – С.70-95.

86. **Косаков, С.К.** Конституция Кыргызской Республики 1993 года- конституция суверенного, демократического независимого государства (функциональные аспекты) [Текст] / С.К. Косаков. - Бишкек: КНУ, 2008.

87. Жергиликтүү өзалдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө [Текст]: 2002-жылдын 12 январдагы №5 Кыргыз Республикасынын мыйзамы. Күчүн жоготту [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/952>

88. **Косаков, С.К.** Содержание норм Конституции Кыргызской Республики (Вопросы теории) [Текст] / С.К. Косаков. - Наука и техника, 1996. - №1.

89. **Арабаев, А.А.** Конституционное законодательство Кыргызской Республики [Текст]: Монография /А.А. Арабаев. – Бишкек, 2001. – 298 с.

90.Комментарий к Конституции Российской Федерации (постатейный) [Текст] / Под ред. В.Д. Зорькина - 2-е издание, пересмотренное. - М.:НОРМА ИНФРА-М, 2011. - 1008 с.

91.**Какеев, А. Ч.** Кыргызская демократия: история и традиции [Текст] / А. Ч. Какеев. //Демократия и становление независимой государственности в Кыргызстане: Материалы международной конференции. – Бишкек, 2001. - 104-108 с.

92.**Абдукадыров, К.А.** Конституционно-правовой статус депутата Жогорку Кеңеша - парламента Кыргызской Республики [Текст]: автореф. дис. ... канд. Юрид. наук: 12.00.02 / К.А. Абдукадыров - Санкт-Петербург, 2009. - 23 с.

93.Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө [Текст]: 2007-жылдын 23-октябрдагы №159 Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы. Күчүн жоготту [Электрондук ресурс]. *Көрүү режими:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202193?cl=ru-ru>

94.**Арабаев, А.А.** Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество [Текст]: Монография / А.А. Арабаев. – Бишкек: ИФП НАН КР, 2003. – 126 с.

95.**Тихомиров, Ю.А.** Конституция, закон, подзаконный акт [Текст]/ Ю.А.Тихомиров. - М.: Юрид. лит., 1994. - 136 с.

96.**Поленина, С.В.** Инициативный проект Федерального закона о законах и иных нормативно-правовых актах РФ [Текст]/ [С.В.Поленина Лазарев Б.М., Лившиц Р.З., Козлов А.Е. и др.] //Гос. и право. – 1995. - №3. – С.57-68.

97.**Поленина, С.В.** Законотворчество в Российской Федерации [Текст]/ С.В.Поленина. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1996. – 146 с.

98.Сравнительное конституционное право [Текст] /Ред. кол.: А.И. Ковлер, В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин. – М.: Манускрипт, 1996. – 731 с.

99.**Арабаев, А.А.** Парламентаризм в Кыргызстане (проблемы теории и практики) [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 /А.А. Арабаев. – Бишкек, 2008. – 299 с.

100. Конституция Австрийской Республики [Текст]: Федеральный конституционный закон Австрии от 10 ноября 1920 г. [Электрондук ресурс].
Көрүү режим: <https://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14133>

101. Постановление Конституционного Суда РФ от 21 марта 2007 г. № 3-П «По делу о проверке конституционности ряда положений статей 6 и 15 Федерального конституционного закона «О референдуме Российской Федерации» в связи с жалобой граждан В.И. Лакеева, В.Г. Соловьева и В.Д. Уласа» [Электрондук ресурс]. *Көрүү режим:* // <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?base=ARB&n=39519&req=doc#033238168164918247>

102. Сапаргалиев, Г.С. Конституционное право Республики Казахстан [Текст]: Академический курс / Г.С. Сапаргалиев. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – 528 с.

103. Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации [Текст]: Федеральный закон Российской Федерации от 2 июня 2002 года N 67-ФЗ [Электрондук ресурс].
Көрүү режим: http://cikrf.ru/law/federal_law/zakon_02_67fz_n/zakon_02_67_full.html

104. Кыргыз Республикасынын он экинчи шайланган Жогорку Кеңешинин он экинчи сессиясында 1993-жылдын 5-майында кабыл алынган, Кыргыз Республикасынын Конституциясы (кучун жоготту) [Электрондук ресурс].
Көрүү режим: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1/90?cl=ky-kg&mode=tekst>

105. Искакова, Г.Т. Конституционные референдумы в Кыргызстане [Текст] / Г.Т.Искакова // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. - №6(91). – С.16-27.

106. Об обеспечении политической стабильности в Кыргызской Республике и о неотложных мерах социально-экономического характера [Текст]: Указ Президента Кыргызской Республики от 5 сентября 1994 года № УП-226 года [Электронный ресурс]. // *Режим доступа:* <https://document.kg/zakon/47290>

107. **Хабриева, Т.Я.** Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика [Текст]: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Т.Я.Хабриева. – Москва, 1997. – 369 с.

108. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 2 Теория права [Текст] / Отв.ред. Марченко М.Н. -М.:Зерцало, 1998.- 500 с.

109. **Косаков, С.К.** Особенности кыргызской модели парламентарной формы правления [Текст] / Косаков С.К. - Вестник КНУ им.Ж.Баласагына: Гуманитарные науки. - Спец.выпуск. Бишкек: КНУ, 2011. -399с.

110. **Акаев, А. А.** Памятное десятилетие [Текст] / А.А. Акаев – Б.; 2001.

111. О референдуме в Кыргызской Республике 10 февраля 1996 года [Текст]: Указ Президента Кыргызской Республики от 3 января 1996 года УП № 2 [Электронный ресурс]. *Режим просмотра:* http://continent-online.com/Document/?doc_id=30213851 <http://kenesh.kg/>

112. **Матисакова, З.У.** Становление и развитие теоретико–правовых основ конституционализма в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / З.У.Матисакова. – Бишкек, 2017. – 28с.

113. **Сааданбеков, Ж.** Сумерки авторитаризма: закат или рассвет? [Текст]/ Ж.Сааданбеков. - Киев, изд-во "Ника-Центр", 2000. - 624 с.

114. О референдуме (всенародном голосовании) в Кыргызской Республике 17 октября 1998 года [Текст]: Указ Президента Кыргызской Республики от 1 октября 1998 года № 292 [Электронный ресурс]. *Режим просмотра:* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30234072

115. Обращение Президента Кыргызской Республики А.Акаева к народу Кыргызстана //Слово Кыргызстана. - 1998. - 2 сент.

116. О всенародном обсуждении проекта Закона Кыргызской Республики «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Кыргызской Республики» [Текст]: Указ Президента Кыргызской Республики от 1 сентября 1998 года № 270 [Электронный ресурс]. *Режим просмотра:* //

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30232777

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/2852> <http://kenesh.kg/>

117. Constitution Of The Kyrgyz Republic With Draft Amendments [Текст] / European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission). – Strasbourg. - 27 November 2002 [**Электронный ресурс**]. *Режим просмотра:* [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2002\)144_e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2002)144_e)

118. Кыргызстанцы сказали: «Да»! // Слово Кыргызстана. – 1998. - 21 окт.; Комментарий к Указу Президента Кыргызской Республики // Слово Кыргызстана. - 1998. - 23 окт.

119. О некоторых вопросах работы участковых комиссий референдума Кыргызской Республики [Текст]: Бишкек: Центральная комиссия референдума Кыргызской Республики, 1993. – 167 с.

120. О проведении референдума (всенародного голосования) в Кыргызской Республике [Текст]: Указ Президента Кыргызской Республики от 13 января 2003 года № УП-8 [**Электронный ресурс**]. *Режим просмотра:* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30281300

121. Жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын шайлоо туралуу Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө референдум (бүткүл элдик добуш берүү) өткөрү жөнүндө [Текст]: 1995-жылдын 21-ноябрдагы З№ 264-1 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын Токтому. [**Электрондук ресурс**]. *Көрүү режими:* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30220886

122. Бирдиктү сот бийлиги туралуу Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө референдум (бүткүл элдик добуш берүү) өткөрү жөнүндө [Текст]: 1995-жылдын 21-ноябрдагы З№ 263-1 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам

чыгаруу жыйынынын Токтому. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30220884

123.Орус тилине мамлекеттик тил статусун берүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө референдум (бүткүл элдик добуш берүү) өткөрү жөнүндө [Текст]: 1995-жылдын 21-ноябрдагы З№ 265-1 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын Токтому. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30220888

124.Жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын шайлоо тууралуу Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө референдум (бүткүл элдик добуш берүү) өткөрү жөнүндө [Текст]: 1995-жылдын 22-ноябрдагы П№204-1- Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынын Токтому. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30237675

125.Орус тилине мамлекеттик тил статусун берүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө референдум (бүткүл элдик добуш берүү) өткөрү жөнүндө [Текст]: 1995-жылдын 22-ноябрдагы П№205-1 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынын Токтому. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30237677

126.Бирдиктү сот системасы тууралуу Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө референдум (бүткүл элдик добуш берүү) өткөрү жөнүндө [Текст]: 1995-жылдын 22-ноябрдагы П№ 203-1 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынын Токтому. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30237673

127.О признании неконституционным постановлений Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 21-22 ноября 1995 года за № 35/1 «О проведении

референдума (всенародного голосования) по внесению изменений и дополнений в Конституцию Кыргызской Республики о единой судебной власти» и от 23 ноября 1995 года за № 36/1 «Об организационно-финансовых мерах по проведению референдума в Кыргызской Республике» [Текст]: Решение Конституционного суда Кыргызской Республики от 22 декабря 1995 года [Электронный ресурс]. // Режим доступа: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30220424#sdoc_params=text

128.Именем и во имя народа [Текст]: Выступление Президента Кыргызской Республики Акаева А. по телевидению и радио 26 августа 2002 года //Слово Кыргызстана. - 2002. - 27 авг.

129.О мерах по подготовке конституционной реформы в Кыргызской Республике [Текст]: Указ Президента Кыргызской Республики № 235 от 26 августа 2002 г. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/3871?cl=ru-ru>

130.Итоговый документ Конституционного совещания, образованного Указом Президента Кыргызской Республики от 26 августа 2002 г. //Слово Кыргызстана. - 2002. - 3 окт.

131.Акаев, А.А. Впереди – высокие цели и трудные задачи [Текст]/ А. А. Акаев//Слово Кыргызстана. - 2003. - 6 фев.;

132.Кыргыз Республикасынын он экинчи шайланган Жогорку Кеңешинин он экинчи сессиясында 1993-жылдын 5-майында кабыл алынган „КР 2003-жылдын 2-февралындагы референдумда кабыл алынган "Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндөгү" Мыйзамында баяндалган Күчүн жоготту. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1/50?cl=ky-kg&mode=tekst>

133.О признании неконституционной и не соответствующей пунктам 3 и 5 статьи 1, статьям 7 и 12, пункту 2 статьи 22, статьям 58 и 96 Конституции Кыргызской Республики, принятой на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 года, изложенной в

Законе Кыргызской Республики «О новой редакции Конституции Кыргызской Республики» от 18 февраля 2003 года, принятом референдумом 2 февраля 2003 года, главы 16-1 Закона Кыргызской Республики «О Регламенте Жогорку Кенеша Кыргызской Республики»[Текст]: Решение Конституционного суда Кыргызской Республики от 14 сентября 2007 года [**Электронный ресурс**]. // *Режим доступа:* http://continent-online.com/Document/?doc_id=30334977#sdoc_params=text

134.**Мусабекова, Ч.А.** Конституция Кыргызской Республики и права человека: новые испытания [Текст]/ Ч.А.Мусабекова //Ежегодник по правам человека в Кыргызской Республике за 2007 год. – Бишкек, 2008. С.212-217.

135.Кыргыз Республикасында референдум (бүткүл элдик добуш берүү) өткөрүү жөнүндө [Текст]: 2007-жылдын 19-сентябры № 410 Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы [**Электрондук ресурс**]. *Көрүү режими:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4717/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

136.О результатах референдума, проведенного 21 октября 2007 г. [Текст]: Постановление Центральной комиссии по выборам и проведению референдумов Кыргызской Республики от 23 октября 2007 г. № 85 [**Электронный ресурс**]. // *Режим доступа:* https://shailoo.gov.kg/ru/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/

137.Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаны редакциясы жөнүндө» [Текст]: 2007-жылдын 23-октябрдагы №157 Кыргыз Республикасынын мыйзамы. Күчүн жоготту [**Электрондук ресурс**]. *Көрүү режими:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202191/20?cl=ky-kg&mode=tekst>

138.Кыргыз Республикасынын референдуму (жалпы элдик добуш берүү) жөнүндө [Текст]: 2010-жылдын 21-апрелдеги №20 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [**Электрондук ресурс**]. *Көрүү режими:* <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202773/20?cl=ky-kg&mode=tekst>

139.Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясын кабыл алуу боюнча референдум (бүткүл элдик добуш берүү) жөнүндө» [Текст]: 2010-жылдын 19-

майданы №20 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202790?cl=ky-kg>

140.О результатах референдума (всенародного голосования) Кыргызской Республики 27 июня 2010 г. [Текст]: Постановление Центральной комиссии по выборам и проведению референдумов Кыргызской Республики от 1 июля 2010 г. № 130 [Электронный ресурс]. // Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/ru/npacik/Postanovleniya_CIK_KR-BShKnyn_toktomdoru/

141.Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссиясы жөнүндө [Текст]: 2010-жылдын 21-апрели УӨ № 19 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн декрети / [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202777/30?cl=ky-kg&mode=tekst>

142.Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Убактылуу Борбордук комиссиясы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн 2010-жылдын 21-апрелиндеги № 19 Декретине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү тууралуу [Текст]: 2010-жылдын 30-апрели № 27 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн декрети / [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202778/20?cl=ky-kg&mode=tekst>

143.Кыргыз Республикасынын жарандарынын референдумга катышуу укугунун кепилдиктерин камсыз кылуу боюнча кошумча чаралар жөнүндө [Текст]: 2010-жылдын 10-июндагы №63 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202831/10?cl=ky-kg&mode=tekst> ; Референдумга жана шайлоого катышуу үчүн Кыргыз Республикасынын жаранынын өздүк күбөлүгүн пайдалануу жөнүндө [Текст]: 2010 - жылдын 21-июндагы №95 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Токтому

[Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/60034/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

144.2010-жылдын июнунда Ош шаарындагы, Ош жана Жалал-Абад облустарындагы кайгылуу окуялар учурунда паспортун же инсандыгын аныктаган документтерин жоготкон жарандардын референдумга катышуу укугунун кепилдиктерин камсыз кылуу боюнча кошумча чаралар жөнүндө» [Текст]: 2010-жылдын 23-июндагы №80 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202817/10?cl=ky-kg&mode=tekst>.

145.О введении чрезвычайного положения в городе Джалал-Абад и Сузакском районе Джалал-Абадской области Кыргызской Республики [Текст]: Декрет Временного Правительства Кыргызской Республики от 19 мая 2010 г. ВП № 38 [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202789?cl=ru-ru>

146.Кыргыз Республикасынын Ош облусунун Ош, Өзгөн шаарларына жана Кара-Суу, Араван райондоруна өзгөчө абал киргизүү тууралуу [Текст]: 2010 - жылдын 11-июндагы №65 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202824/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

147.О введении чрезвычайного положения в Джалал-Абадской области Кыргызской Республики [Текст]: Декрет Временного Правительства Кыргызской Республики от 13 июня 2010 г. ВП № 70 [Электронный ресурс]. Режим доступа: // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202829?cl=ru-ru>

148.Кыргыз Республикасынын Ош областындагы Ош, Өзгөн шаарларында, Кара-Суу жана Араван райондорунда өзгөчө абалды узартуу жөнүндө» [Текст]: 2010-жылдын 19-июндагы №75 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202819/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

149. Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад областында өзгөчө абалды узартуу жөнүндө [Текст]: 2010-жылдын 21-июндагы №79 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202818/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

150. Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад облусунда, Ош облусунун Ош, Өзгөн шаарларында, Кара-Суу жана Араван райондорунда өзгөчө абалды узартуу жөнүндө» [Текст]: 2010-жылдын 27-июндагы №83 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202826/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

151. Кыргыз Республикасынын өткөөл мезгилдеги Президенти жөнүндө [Текст]: 2010-жылдын 19-майдагы №39 Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн Декрети [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202793/10?cl=ky-kg&mode=tekst>

152. **Жоробеков, Ж.** Неправильны слова Атамбаева и уход Отунбаевой [Текст]/ Ж.Жоробеков [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: https://www.gezitter.org/politic/53059_j_jorobekov_nepravilnyi_slova_atambaeva_i_uhod_otunbaevoy__/

153. **Осмоналиев, К. О.** предлагаемых поправках в Конституцию Кыргызской Республики [Текст]/ [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:8006.

154. О результатах референдума (всенародного голосования) Кыргызской Республики 11 декабря 2016 года по проекту Закона о внесении изменений в Конституцию Кыргызской Республики» [Текст]: Постановление Центральной комиссии по выборам и проведению референдумов в Кыргызской Республики от 22 декабря 2016 г. № 224 [Электронный ресурс]. // Режим доступа: https://shailoo.gov.kg/ru/ReferendumReferendum/rezultaty_referenduma_vsenarodnog_o_golosovaniya_Kyrgyzskoy_Respubliki_ot_11_dekabrya_2016_goda__/

155. **Арабаев, А.А.** Көз карандысыз Кыргызстан жана «көз карандысыздыкты» эңсеген Конституция [Текст] /А.А. Арабаев //Эркин Тоо. – 2018. – 28-авг.